

НОСИРЧОН МАЪСУМӢ

**ФОЛКЛОРИ
ТОЧИК**

Н. МАЪСУМӢ

ФОЛКЛОРИ ТОЧИК

Қисми 1

Нашири дуюм

**Муҳаррири ин нашр
Додочон Обидов**

ДУШАНБЕ
2005

ББК 82.3 точик-6
М-40

*Китоб бо дастгирии моддии Сафорати Ҷумҳурии
Исломии Эрон, Раиси Кумитаи давлатии ҳифзи му-
ҳити зист ва хоҷагии ҷангал Каримов Абдулвоҳид Ёку-
бович, Исоева Мусаллама Мирзоевна ва саъю кӯшиши
хоҳарзодаи устод Носирҷон Масъумӣ — Мӯътабар Иб-
роҳимова ба табъ расидааст.*

**Н. Масъумӣ. Фолклори точик. — Душанбе:
2005. 160 сах.**

АЗ МУАЛЛИФ

Конспекти «Фолклори тоҷик» (қисми 1), ки бо ҳукуки дастнавис барои истифодаи студентони институти гоибона, чун маълумоти мухтасари ибтидоӣ, пешниҳод карда мешавад, як қатор масъалаҳои фолклоршиносиро дар бар мегирад. Аммо ҷараёнҳои фолклоршиносии умумӣ муваққатан дохил карда нашуданд.

Чанде аз масъалаҳое, ки бо фолклоршиносии тоҷик ва фолклори пеш аз револютсиягии мо вобастаанд, ҳанӯз масъалаҳои пурра ҳалкардашуда намебошанд. Пурра ва ҳартарафа қор карда шудани ҳамаи масъалаҳои фолклорӣ ва пурра омӯхта шудани фолклор он қори бузурги дуру дарози ояндаи муассисаҳои илмӣ ва фолклоршиносҳои мо мебошанд, ки онро сар кардаанд ва давом медиҳанд.

Конспекти мазкур аз фолклори тоҷик барои ошно шудан бо масъалаҳои фолклорӣ ва фолклоршиносӣ фақат материалест. Қисми якӯми ин курси конспективӣ (фолклори тоҷик) асосан материалҳои фолклории давраҳои то револютсияро дар бар мегирад ва дар атрофи он муҳокима ронда мешавад. Умедворем, ки муаллимон, студентон ва мутахассисони соҳаи фолклор ва адабиёт бо маслиҳатҳои худ барои дар оянда беҳтар қардани ин қори аввалин ёрии амалии худро дарег нахоҳанд дошт.

Н. МАЪСУМӢ

1. МАСЪАЛАҲОИ УМУМИИ ЭҶОДИЁТИ ДАҲАНАКИИ ХАЛҚ

САРСУҲАН

✓ Маънои лугавии калимаи «фолклор» ҳикмати халқ, дониши халқ аст. Ҷазбаски ин термин дар соҳаи фолклоршиносӣ хеле мувофиқ афтода буд, вай зуд термини умумӣ-интернатсионалӣ шуда рафт.

Дар таҳти ин термин дар ибтидо танҳо материали омӯхташавандаро фаҳмида бошанд, вале баъдҳо фаннеро, ки дар бораи ин материал баҳс мекунад, низ фаҳмида шуд. Аммо ба ду маъно қор фармуда шудани як термин душворӣ овард. Ин аст, ки ба термини «фолклор» суффикси «истика» (калимаи «шиносӣ»), ки ин термин маънои илмӣ-фанӣ медиҳад, илова карда шуд ва термини мустақили «фолклористика» (фолклоршиносӣ) ба майдон омад.

Дар натиҷа акнун аз термини «фолклор» материал (объекти омӯхташаванда) аз термини «фолклоршиносӣ» (фолклористика) фанне, ки дар бораи фолклор баҳс мекунад ва аз «фолклоршинос» (фолклорист) шахсе, ки ба омӯхтан ва ҷамъ намудани фолклор машғулият дорад, фаҳмида мешавад.

Ба ҳамин тариқа, дар таҳти термини «фолклор» эҷодиёти даҳанакии назму насри оммаи васеи халқ фаҳмида мешавад. Ба ибораи «эҷодиёти даҳанакии халқ» умуман ҳамчун эҷодиёти ягонаи омма нигоҳ кардан, ба вай аз ҷиҳати манфиатҳои синфӣ бетафовут ва бетарафона назар кардан дуруст нест, зеро эҷодиёти даҳанакӣ ба гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, ба синфҳо тааллуқ дорад. Бешубҳа, қисми бузург ва зиёди мероси адабии даҳанакӣ маҳсули эҷодии оммаи васеи меҳнаткаш мебошад. Фақат қисми ниҳоят ками ӯ ба синфҳои ҳокими ҷамъияти кӯҳна мансуб аст. Эҷодиёти

даханақӣ аз аввал то ба охир ба манфиати синфии табақаҳои ҷамъиятӣ хизмат карда омадааст.

Дар мамлакати мо, дар СССР, ки ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданият ба дараҷаи муқоисанашаванда тараққӣ кард, синфҳои эксплоататсиякунанда нест карда шуданд, акнун ифодаҳои «эҷодиёти халқ», «назми халқ», «санъати халқ» ба маънои пурра ва ҳоси худ ҷаҳмида мешавад. Дар замони мо эҷодиёти даҳанакии халқ ба манфиати сотсиализм ва коммунизм хизмат мекунад.

Хулоса, Ҷаҳмирати эҷодиёти даҳанакии оммаи ва-сеи халқ буда, дар маврид ва давраҳои гуногуни таърихӣ, дар пояҳои гуногуни тараққиёти ҳаёти маданӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва дараҷаи гуногуни таҷаққури эҷодӣ ва ақидаҳои мардум ба таври ҷаҳмбасти, натиҷа ва ҳулосаҳои умумиҷаҳмӣ дар намуди назму наср дар жанру шаклҳои гуногун гуфта шудааст. Мундариҷаи эҷодиёти даҳанакии халқ ниҳоят бой аст: панду насихат, таълиму тарбия, қажрамонӣ-пахлавонӣ, софдилӣ, фидокорӣ-вафодорӣ, ҳунаромӯзӣ-санъатварӣ, муҳаббати самимӣ, ҳикматомӯзӣ, ахлоқу одоб, ҳажв-шӯҳӣ, суҳанварӣ-ҳазирҷавобӣ, муносибат ва муомилаи ҷаҳмиятӣ, шикоят, мубориза, инъикоси беҳтарини орзуи ҳавас, талабу хоҳиш дар бораи ҳаёт ва ҷаҳмияти озод, оромӣ ва фаровонии неъмат, дар бораи ҳукумати халқӣ, истеҳсолот ва техника – ин ҳама тематикаи ҷаҳмирати буд; дар ин темаҳо асарҳои халқ ба таври реалистӣ, мифологӣ ва ҳаёлий дар муборизаҳои синфӣ-сиёсӣ, дар мубориза бо табиат эҷод карда, ба шакл дароварда шудаанд, ки инъикос ва ҳулосаҳои ҳаётӣ-ҷаҳмиятӣ мебошанд. ✓

Ибтидои ҷаҳмирати аз қадимтарин давраҳои ҷаҳмияти инсонӣ сар шудааст. Ҷаҳмирати ибтидои санъати суҳан, манбаи асосии образҳои бадеи, ибтидо ва сарҷаҳмаи адабиёти китобатӣ мебошад. Эҷодиёти даҳанақӣ модари адабиёти бадеии китобист.

ТАЪЛИМОТИ МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ДАР БОРАИ ЭҶОДИЁТИ ДАҲАНАКИИ ХАЛҚ

Донистани муносибати ба эҷодиёти даҳанакӣ доштаи асосгуздорандагони марксизм-ленинизм яке аз масъалаҳои зарурӣ мебошад.

Маркс ва Энгелс дар замони худ дӯстдорандагони фолклор буданд. Онҳо эҷодиёти даҳанакии бисёр халқҳои меомӯхтанд, ҳатто достони «Гуфтор дар бораи полки Игор»-ро ба забони русӣ бо шавқу ҳаваси зиёде хонда, ба ӯ ҳамчун беҳтарин хотираи бадеии асри миёнагии адабиёти рус баҳо додаанд. Мақтуботи Маркс ва Энгелс, ки дар онҳо дар бораи назми даҳанакӣ бисёр гап меравад, ё ин ки асарҳои биографии дар бораи Маркс ва Энгелс навиштшудагӣ, шояди онанд, ки дохилии пролетариат адабиёти даҳанакиро хеле дӯст медоштанд, дар мавридҳои лозимӣ ва зарурӣ ӯро дар асар ва баромадҳои худ қор мефармуданд. Чунонки П. Лафарг менависад, ҳуди Маркс нақл кардан ва гуфтани афсонаҳои халқиро ниҳоят дӯст медоштааст.

Маркс ва Энгелс аз фолклор на танҳо афсонаҳои медонистанд, балки онҳо намуд ва жанрҳои дигари фолклори халқ ва миллатҳои гуногунро ҳам нағз медонистанд (масалан, фолклори халқи рус, норвег, франсуз, рим, юнон ва ғайра).

Маркс махсусан ба достони юнонӣ диққати ҷудогона додааст. Қайдхояш, ки дар ин бора дар асараш «Оид ба танқиди иқтисодиёти сиёсӣ» мавҷуданд, дар соҳаи фолклоршиносӣ аҳамияти ғавқулӯда қалоне доранд ва дастуруламали назариявӣ мебошанд. Маркс дар ин ҷо масъалаи ғавқулӯда муҳимми тараққиёти нобаробари шаклҳои маданият ва қувваҳои истеҳсолии ҷамъиятро баён мекунад. Вай нишон медиҳад, ки дар ҳолати хеле ақибмонии қувваҳои истеҳсолкунанда ва

тараққии ғайриқаноатбахши муносибатҳои истеҳсолӣ, баъзан надсторойка чунон боқувват тараққӣ мекунад, ки вай ба тараққиёти ҷамъиятии давраи оянда ҳам таъсир мебахшад. Маркс ин ҳолатро таҳлил карда мегӯяд:

«...Дар хусуси санъат бошад, маълум аст, ки давраҳои муайяни гул-гулшукуфии вай бо тараққиёти умумии ҷамъият ва аз ин сабаб ҳам, бо тараққиёти асосҳои материалии ҷамъият, ки гӯё скелети ӯро ташкил медиҳад, ҳеҷгуна мувофиқат надоранд. Масалан, нисбати бо халқҳои ҳозира доштаи юнониҳо ва ё ҳамчунин Шекспирро гирем.

Баъзе шаклҳои санъат бошад, масалан, эпос, ки бо шакли классикии худ дар таърихи дунё даврахоеро ташкил кардани ӯ эътироф карда шудааст, дар аввали сар шудани эҷоди санъате, ки мо ҳоли ҳозир тасаввур мекунем, ба вучуд оварда шуда наметавонад; ба ҳамин тариқа, дар соҳаи ҳуди санъат ҳам шаклҳои маълуми аҳамияти бузург доштагӣ танҳо давраи нисбатан пасти тараққиёти санъат мумкин аст, ки ба вучуд оварда шаванд»¹.

Маркс ин зиддияти байни дараҷаи баланди санъат ва нисбатан паст будан, ақиб мондани тараққиёти ҷамъиятии давраҳои муайяни таърихро қайд карда, сабаби онро эзоҳ медиҳад: «Агар ин ҳол дар соҳаи санъат, дар муносибати намудҳои гуногуни он мавқеъ дошта бошад, он гоҳ боз камтар таъҷҷубовар аст, ки ин вазъият дар бобати ҳамаи соҳаҳои санъат нисбат ба тараққиёти умумии иҷтимоӣ мавқеи худро соҳиб аст. Душворӣ танҳо дар формулировкаи умумии ин зиддиятҳо мебошад. Ин зиддиятҳоро танҳо аз ҳамди-

1. К. Маркс. Соб. соч. I. XII ч. Введение к «Критике политической экономии», Партизат, 1933 г. стр. 200.

гарашон чудо кардан кифоя аст, онҳо ҳамон замон равшан ва баён мегарданд. Масалан, муносибати санъати Юнон ва баъд Шекспирро нисбат ба замони ҳазира гирем. Маълум аст, ки мифологияи Юнон на танҳо арсенали санъати Юнон, балки заминаи онро ҳам ташкил мекард... Ҳар гуна мифология дар тасаввурот қувваҳои табиатро бартараф мекунад, тобеъ менамояд ва ба шакл медарорад ва бо ёрии тасаввурот вай бо ҳукмронии ҳақиқӣ аз болои ин қувваҳои табиат, нопадид мешавад... Предпосилкаи санъати Юнон мифологияи Юнон мебошад. Яъне табиат ва шаклҳои ҷамъияти, ки дар фантазияи халқ бешуурона, бадеӣ кор карда шудаанд, ҳамин гуна шартҳои пешакӣ буданд»¹.

Ин муҳокима ва масъалаҳои пешниҳодкардаи Маркс на танҳо барои фаҳмидани эпоси Юнон аҳамияти бузурги назариявӣ дорад, балки барои фаҳмидани қонуну қоидаҳои умумии тараққиёти назм (махсусан назми эпикӣ), ҳамчунин барои ҳал кардани тақдири эпосҳои қадими тоҷикӣ низ аҳамияти қалоне доранд.

Санъатшиносони марксист барои эзоҳ додан ва баён намудани ин ҳолат кӯшиш доранд, ки чаро асарҳои бадеии пеш аз замони мо эҷод карда шудагӣ боз ҳам дар шароитҳои дигари иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданӣ лаззатбахшии бадеии худро давом дода истодаанд. Маркс сабаби ба эпоси қадимӣ ҳаваси сустнашаванда доштани одамонро ба тариқи зерин нишон медиҳад:

«Мард наметавонат аз нав ба кӯдак мубаддал шавад, ё ки вай кӯдакфешл шуда монад. Аммо магар ўро соддадили кӯдак хурсанд карда наметавонад?

1. К. Маркс. Введение к «Критике политической экономии», стр. 203.

Магар худӣ вай барои ба пояи олий аз нав кор карда баромадани моҳияти ҳақиқии худ кӯшиш намекунад? Магар дар табиати кӯдакӣ дар ҳар давра характери шахсии вай, дар ҳақиқати ғайрисунъии ӯ ҷоннок намешавад? Ва чаро кӯдакии ҷамъияти инсон дар он ҷо, ки вай ба тарзи хеле зебо сабзидааст, барои мо ҳамчун дараҷаи ҳеҷ вақт такрорнашаванда варақзании доимӣ шуда наметавонад. Бачагони тарбия наёфтагӣ ва кӯҳансолони ақл доштагӣ ҳам мешаванд. Кӯдакони нормалӣ ҷунониҳо буданд. Лаззате, ки санъати онҳо ба мо додааст, бо он пояи тараққӣ накардаи ҷамъиятӣ, ки дар он худӣ вай сабзида расидааст, муқобил намеистад. Баръакс, вай натиҷаи ўст ва ба таври ҷудонашаванда бо он алоқаманд аст, ки муносибатҳои ҷамъияти пухтанашуда ва нарасидагӣ, ки вай дар он вақт пайдо шудааст ва ё фақат метавонист пайдо шавад, ҳаргиз аз нав такрор шуда наметавонад»¹.

Маркс ва Энгелс аз ҷавонӣ ба намудҳои анъанавии фолклор, ки аз ибтидои тараққиёти инсоният сар карда эҷод карда шудааст, диққати калон дода омадаанд.

Энгелс дар яке аз мақолаҳои худ, ки соли 1839 бо сарлавҳаи «Китоби халқии немис» навишта буд, дар бораи аҳамият ва тарзи ғоида бурда шудани эҷодиёти даҳанакии халқ гап задааст. Он китобҳои халқӣ, ки бо ҳосияти худ дар байни адабиёт ва фолклор меистанд, бо оддӣ будани худ ҳавас ва диққати Энгелсро ҷалб карда тавонистанд. Аммо муҳимаш он аст, ки Энгелс танҳо ба қайд кардани моҳияти адабӣ ва этнографии онҳо маҳдуд нашуд, балки вай имконияти таъсири сиёсӣ ва аҳамияти пропагандавии онҳоро дар мубориза барои озодӣ, дар мубориза ба муқобили амалдорон ва умуман ба муқобили синфи эксплоататор қайд карда нишон дод.

1. К. Маркс. Введение к «Критике политической экономии», стр. 157.

«Китоби халқӣ, - менависад Энгелс, - чунин вазифае дорад, ки дар ҳангоми аз кори рӯзонаи вазнини худ монда шуда баргаштани деҳқон ўро андармон кунад, вайро дилшод гардонад, ҷоннок кунад, маҷбур намояд, то ки вай меҳнати вазнини худро фаромўш кунад, саҳрои сангини ўро ба боғи муаттар бадал намояд; вай (китоби халқӣ) вазифадор аст, ки устохонаи ҳунарманд ва зери ҷортоқи шогирд зикқунандаро ба қасри мўхташам бадал намояд ва маҷбуби зебои ўро дар намуди бонуи аҷоиб нишон диҳад. Вай ҳамчунин вазифадор аст, ки... ҳисси ахлоқии ўро муайян кунад, вайро барои эътироф кардани қувваи худ, ҳуқуқи худ, озодии худ маҷбур намояд, мардонагӣ ва муҳаббати вайро нисбат ба ватан бедор кунад.

Ҳамин тариқа, агар талабҳоеро, ки аз рӯи адолат умуман дар назди китоби халқӣ мондан мумкин аст, он иборат аз мундариҷаи бои адабӣ, суҳанҳои қатъӣ ва покизагии одоб мебошад... Дар он сурат ғайр аз ин, мо ҳақ дорем талаб кунем, ки китоби халқӣ ба замони худ ҷавоб дода тавонад, вагарна вай китоби халқӣ шуда наметавонад. Агар ба замони мо, ба характери муборизаи вай барои озодӣ, ба конститутионизми таракқӣ карда истодагӣ, муқобилият ба зулми аристократия, ба муборизаи фикр бо пиэтизм муайянии рӯҳия бо боқимондаҳои тирагии аскетизм диққат карда шавад, дар он сурат чаро мо ҳақдор нестем аз китоби халқӣ талаб кунем, ки вай дар ин хусус ба доираи кам маълумот доштагӣ таъсир расонад. Ба вай, албатта бо роҳи дедуксияи бевосита, ҳаққонӣ ба фаолони будани ин кӯшишҳо нигоҳ кардан даркор аст, ки ҳеҷ вақт риёкорӣ, ҳушонадгӯӣ, дар назди амалдорон ва пиэтизмро бунёд накунад. Худ аз худ маълум аст, ки бояд ба китобҳои халқӣ урфу одати замони пешина, ки дар замони мо

бемаънӣ ва ё беадолат мебошад, бегона шуда мондан гирад»¹.

Энгелс вазифаи иҷтимоӣ ва сиёсии китоби халкиро ба ҳисоб гирифта, ба принципи танҳо аз нуқтаи назари эстетикӣ ба асарҳои халқӣ наздик шудани романтикҳо муқобил мебарояд ва зарурияти аз ҳар ҷиҳат аз назари танқид гузаронидан ва аз нав кор карда шудани онҳоро қайд карда мегузарад. Вай ҳатто ба мероси революционии поэзияи гузашта бо назари танқид нигоҳ мекунад ва бо ин моро таълим медиҳад, ки вақто ки мо эҷодиёти даҳанакии халқро меомӯзем, ҳамон тавр рафтор кунем; зеро аз рӯи гуфтаҳои Энгелс ва умуман аз рӯи фактҳои зиндагӣ маълум аст, ки суруд ва асарҳои дар замон ва шароитҳои гуногуни гузашта ба вучуд омадагӣ ҳар хел характер ва мундариҷа доранд.

Энгелс дар қайдҳо ва мақолаҳои худ ҳамеша се ҷиҳати махсуси эҷодиёти даҳанакии халқро нишон медод:

1. Қимати бадеии эҷодиёти даҳанақӣ.

2. Таъсири сиёсӣ, табиявӣ, вазифаи иҷтимоӣ-сиёсии фолклор.

3. Қимати таърихӣ-маърифатбахшандаи асарҳои фолклорӣ.

Дар бораи аҳамияти сурудҳои халқӣ Пол Лафарг фикрҳои муҳиме баён кардааст. Вай дар бораи эҷодиёти даҳанақӣ якчанд рисолаҳо навиштааст. Яке аз онҳо, ки соли 1886 навишта шудааст, «Сурудҳои халқии тӯй ва урфуодатӣ» мебошад. Лафарг қимати сурудҳои тӯй-маъракавии мамлакатҳоро ва халқҳои гуногунро ҳамчун манбаи хеле хуби маълумотҳои доир ба таърихи зиндагӣ ва муносибатҳои иҷтимоии онҳо муайян кардааст.

Вай материалҳои фолклориро таҳлил карда, аҳамияти дар таърихи зиндагонии занҳо, дар оила ва

1. К. Маркс и Ф. Энгелс. Соч. том II, стр. 26-27, 1929.

чамъият доштаи онҳоро баён кардааст. Лафарг назарияи иктибосро рад карда, дар фолклор ҳамчун асос гирифта шудани қонунҳои умумии тараққиёти чамъияти инсониро тарафдорӣ мекунад. Вай проблемаи шароитҳои иҷтимоӣ ва иқтисодиро ба масъалаи пайдоиши сурудҳо илова мекунад, ки ин кори вай аҳамияти қалони назариявӣ дорад.

«Сурудҳои халқӣ, - мегӯяд Лафарг, - умуман характери маҳаллӣ доранд. Сюжет мумкин аст, ки аз берун (аз хориҷа) оварда шавад. Аммо вай танҳо дар сурате қабул карда мешавад, ки агар вай бо рӯҳия ва урфу одати онҳое, ки ўро даҳанакӣ мекунанд, мувофиқ ояд... Дар гуногунтарин ва дуртарин халқҳо сурудҳо, нақлҳо ва одатҳои ба якдигар монанд мавҷуданд. Олимон тахмин мекунанд, ки онҳо (сурудҳо) ё аз халқ ба халқ гузаронида шудаанд, ки бо вай онҳо то ҷудошавии худ муносибат ва мубодилаи фикрӣ доштаанд. Шакли асбобҳо – табар, корд дар қадимтарин вақтҳо дар Европа ва Австралия ба якдигар монанд аст. Ин, албатта, аз рӯи анъана ва ё иктибос нест. Ягонагӣ – як хел будани материали хом одамонро дар он ҷо ва дар ин ҷо ба як хел кор карда баромадани ў оварда расонидааст. Монанди ҳамин одамоне, ки таассуроти ҳодисаҳои якхеларо қабул кардаанд, онҳоро бо сурудҳо, нақлҳо ва одатҳои ба ҳамдигар монанд баён мекунанд.

Поэзияи халқ, асари омма дар асоси зиндагонии оммаҳои халқ эҷод мешавад. Халқ сурудҳои худро дар таҳти таассуроти бевоситаи ҳаяҷон, воқеаҳои дар ҳиссиёти дарунӣ аз сар гузаронидагӣ ба вучуд меорад. Дар натиҷаи ин таъинот ва ҳақиқат адабиёти даҳанакӣ нисбат ба ҳар кадом асари индивидуалии ҷудогона бештар қимати таърихиро соҳиб аст.»¹.

1. П.Лафарг. «Очерки по истории культуры», 1926, стр. 51-54.

Аз ин нуктаи назар эҷодиёти даҳанакии халқҳои мо махсусан барои омӯхтани таърихи зиндагонии халқҳои СССР на танҳо ба адабиётчиён, балки ба таърихчиён ва этнографҳо ҳам материали хеле бой хоҳад дод.

Ба аҳамияти бадеӣ, таърихӣ, тарбиявӣ ва сиёсии назми даҳанакии халқ рафиқ Ленин ҳам баҳои баланд додааст. Ленин китоби Дал – «Лугати забони русӣ»-ро омӯхта, ба мақол ва зарбулмасалҳое, ки дар ин китоб буданд, диққат меод. Вай дostonҳо ва маҷмӯаҳои ҷудогонаи эҷодиёти даҳанакиро бисёр меҳонд. Як вақт вай баъд аз хондани як маҷмӯаи асарҳо – дostonҳои даҳанакӣ-халқӣ бо тамоми шавку ҳавас қайд кард, ки он асарҳо материали хеле мароқоваранд, зеро орзу, ҳавас ва умеди халқро нишон медиҳанд. Аммо ин материалро аз назари танқид гузаронида, шароит ва муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии онҳоро нишон додан лозим аст. Дар ин мавзӯ асарҳои хеле зебои тадқиқӣ навиштан мумкин аст. Мана диққати таърихчиён – адабиётчиёни моро ба ҷӣ ҷалб кардан даркор буд. Ин эҷодиёти ҳақиқии халқ барои омӯхтани ҳолати рӯҳияи халқ дар рӯзҳои мо бисёр зарур ва муҳим мебошад, -гуфта буд В. И. Ленин.

Ленин адабиёти даҳанакиро дӯст меод. Ӯро на танҳо чун бойтарин манбаи лаззатҳои бадеӣ-адабӣ қайд мекард, балки ба фолклор ҳамчун ба ҳуҷҷати таърихӣ, ки дар қорҳои сиёсӣ ва ҷамъиятии рӯзҳои мо лозим аст, баҳо додааст.

Рафиқ Сталин ҳам дар бораи маданият фикрҳои гаронбаҳое ронда, тараққиёти маданияти шаклан милли ва мазмунан сотсиалистиро ба қор қарда шудан ва ғайра бурда шудани меросҳои адабӣ-маданияи халқҳо вобаста мешуморад. Дар ин бора ҳамин нишондоди таърихӣ ӯро овардан қифоя аст, ки вай ҷамъбасти ҳамаи фикрҳои дар боло қайдгардида ва дастуруламали асосӣ мебошад. Рафиқ Сталин соли 1925 дар нутқи дар

мачлиси студентони КУТВ эродкардаи худ чунин гуфта буд:

«Мо маданияти пролетарӣ месозем. Ин тамоман дуруст аст. Аммо ҳамин ҳам дуруст аст, ки маданияти пролетарии мазмунан сотсиалистӣ дар халқҳои гуногун, ки ба сохтмони сотсиалистӣ кашида шудаанд, ба тафовути хусусиятҳои забон, тарзи зиндагӣ ва ҳоказо нигоҳ карда, ба худ шакл ва усулҳои гуногуни ифодаро қабул мекунад. Маданияти мазмунан пролетарӣ ва шаклан миллий – чунин аст он маданияти умумиинсонӣ, ки сотсиализм ба сӯи вай рафта истодааст. Маданияти пролетарӣ маданияти миллиро бекор намекунад, балки ба он мазмун медиҳад. Ва инчунин маданияти миллий ҳам маданияти пролетариеро бекор намекунад, балки ба он шакл медиҳад»¹.

Ба ҳамин маънӣ адабиёти даҳанакии тоҷик, санъати бой ва соҳаи муҳим аст. Вай барои муайян кардани тарзи зиндагӣ, рӯҳия ва муборизаҳои халқ, барои тараққиёти санъату адабиёти оламшумули тоҷик асос ва сарчашмаи гаронбаҳост.

Аз ин ҷиҳат ҳам соли 1941 ба муносибати даҳрӯзаи санъати тоҷик дар Москва, дар сармақолаи «Правда» навишта шуда буд: «Санъати бисёр зебои ба худ шакли махсус доштаи тоҷик аз он иборат аст, ки вай дар базаи маданияти қадими олӣ ва хеле хуб таъсисёфта мустаҳкам ва пойдор шуда истодааст».

Ин гуфтаҳо бевосита ба маданияти советии тоҷик дахл доранд, ки вай беҳтарин ва пешравтарин ҷиҳатҳои маданияти ҷандинасраи халқи тоҷикро дар бар гирифта нашъунамо меёбад.

1. И. В. Сталин. «Марксизм ва масъалаҳои миллий-колониалӣ», с. 1940, саҳ. 243-244.

МУНОСИБАТИ САНЪАТ ВА БАӢЗЕ СОӢАӢОИ ФАН БО ФОЛКЛОР

Фолклор хусусиятҳои махсусе дорад, соҳаҳои гуногуни фан ва санъат ба дараҷаи муайяне ба вай алоқаманд мебошанд. Яке аз хусусиятҳои фолклор лаҳзаҳои синкретизми вай аст. Ӣамоҳангӣ ва алоқаи канда-нашавандаи эҷодиёти даҳанаكӣ бо намуд ва унсурҳои дигари санъат – хусусияти синкретизми фолклор мебошад.

Асарҳои фолклорӣ дар вақти гуфтан ва сурудан ба худ намуди санъати сахнагиро мегиранд (ба воситаи мимика, жест, ҳаракати драмавӣ иҷро мешавад). Ӣро ба қатори санъати музикавӣ ва хореографӣ низ дохил кардан мумкин аст, ки ин ҳол махсусан дар ҳангоми иҷрои асарҳои фолклорӣ ба таври оммавӣ расмӣ ёфта буд ва ин хусусият то ҳол боқӣ мондааст.

Дар вақти иҷрои ин ё он асари фолклорӣ иҷрокунандагон, созанда ва ӯяндагонӣ вай на танҳо худ тексти муқаррариро ба таври оддӣ меҳонанд ва меӯянд, балки дар айни замон Ӣро ба як оҳанги махсус дароварда таронасароӣ мекунанд; ин тексти ба оҳанг даровардашударо бо музика чӯр – ҳамовоз мекунанд, ба ҳаракатҳои драмавӣ мегузаранд, рақс мекунанд – ҳамаи онҳо лаҳзаҳои синкретизми фолклор мебошанд. Бинобар ин театршиносӣ ва музикашиносӣ қисман бо фолклоршиносӣ ҳам муносибат дорад ва алоқаманд мешавад.

Фолклор аслан ва табиатан ба шароитҳои зиндагии оммаи халқ вобаста мебошад. Аз ин сабаб этнография ҳам бо фолклор алоқаманд аст. Бинобар ин, фолклоршинос бояд то як дараҷа таърихдон ва этнограф ҳам бошад, зеро масъалаҳои гуногуни доир ба зиндагӣ ва урфу одати халқ будагӣ, дар ҳар қадам дучор

шудан мегиранд, ки онҳоро бояд ба зиндагии халқ нигоҳ карда ҳал кунем. Бе ин моҳияти асосии асарҳоро кушода додан душвор аст.

Ғайр аз ин, фолклор инъикоси забони халқ аст, зеро вай дар забони умумии ҳар як халқ ва дар лаҳча ва шеваҳои гуногуни он эҷод карда мешавад. Аз ин ҷост, ки ба дараҷаи муайяне забоншинос ва шевашинос будани фолклоршинос яке аз шартҳои зарурӣ аст; ин кор, бешубҳа, барои нағзтар донишмандони хусусиятҳои забон, услуб ва маҳорати бадеии гуяндаҳо ёрӣ мерасонад.

Эҷодкорони адабиёти даҳанакии халқ муносибатҳои худ, мулоҳиза ва афкори худро дар асарҳо «дар базаи материалии забон, дар базаи терминҳо ва ҷумлаҳои забон»¹ баён мекунанд. Бинобар ин асарҳои фолклорӣ барои забоншиносӣ ва шевашиносӣ материали муҳимми омӯзиш мебошанд.

ОИД БА МАСЪАЛАИ ПАЙДОИШИ АДАБИЁТИ ДАҲАНАКӢ ВА ТАРАҚҚИЁТИ ОН

Масъалаи пайдоиши назм ва умуман адабиёти даҳанакӣ танҳо бо материалҳои фолклории як миллат, як халқ муайян намегардад. Барои ҳал кардани ин масъала — масъалаи ба вучуд омадани умуман санъат, фактҳои таърихӣ ва археологӣ дар бораи зиндагии халқҳои қадим, мушоҳидаҳои этнографӣ дар зиндагӣ ва ақибмондагиро ба ҳисоб гирифтани даркор аст. «Фарз кардани даркор аст, ки унсурҳои забони ҳозира ҳанӯз дар замонҳои ҳале қадим, пеш аз давраи гуломдорӣ ба миён омада буданд», — меғӯяд рафиқ Сталин. — Ин нишон

1. И. Сталин. "Оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносӣ", 1950. саҳ. 7.

медихад, ки таърихи пайдоиши адабиёти даҳанаки ба қадимтарин давраҳои тараққиёти ҷамъияти инсонӣ рафта мерасад.

Монанди он, ки ҳуди нутқи овозӣ дар протсесс ва натиҷаи меҳнат, бо ғоида бурдани воситаҳои меҳнат ба вучуд омада сабзидааст (дар ин бора таълимоти классикҳои марксизм-ленинизм дар бораи ҷамъият, маданият, забон ва тафаккур ба хотир оварда шавад), санъати адабӣ ҳам дар алоқамандӣ бо протсесси меҳнат ва зиндагӣ пайдо шуда, тараққӣ кардааст. Лаҳзаи муайянкунанда дар масъалаи ба вучуд омадан ва тараққиёти санъати адабӣ ҳанӯз дар зиндагонии коммунизми ибтидоӣ оҳанги меҳнат буд, ки ба худ оҳанги ҳаракату ҷисм ва оҳанги калимаро тобеъ мекард. Дар протсесси меҳнат ба ҳамдигар тобеъ будани ҳамаи он оҳангҳо асоси синкретизмро пайдо кард. Аммо ин санъати ҳанӯз ба қисм ва соҳаҳои алоҳида ҷудо нашудагиро нишон меод. Ин унсурҳои якҷоя гардидагӣ дар пояҳои тараққиёти минбаъдаи санъати адабӣ ба қисмҳои гуногун: ракс, музика, назм, наср ва монанди инҳо ҷудо шуда рафт. Дар таркиби синкретизми ибтидоӣ ҷиҳати семантикии калима, дар аввалҳои қор, роли дуумдараҷагиро мебозид, меғунд.

Дар он вақт оҳанг ҳоким будааст. Дар тараққиёти минбаъдаи зиндагӣ, маданият ва забон тексти адабӣ ба вучуд меояд ва мураккаб мешавад. Аммо дар ин ҳол ҳам бисёр вақт текст ба оҳанг тобеъ шуда мондааст. Аз ҳамин ҷиҳат меғунд, ки назм дар давраҳои аввали тараққиёти худ нисбат ба оҳанг тексти қатъӣ надоштааст.

Такрори ифода ва ибораҳои гуногуни адабӣ, ки махсуси фолклор мебошад, дар пояҳои аввалини синкретизм бисёр буда, баъдҳо ба таври анъанавӣ давом кардааст, ки инро дар фолклори ҳамаи халқҳо

дидан мумкин мебошад. Эҷодиёти даҳанакӣ, ки аз даҳан ба даҳан гузашта, танҳо дар хотири гӯянда ва сарояндагони вай мемонад, онҳо хусусияти нақлӣ будани ӯро нигоҳ медоранд. Дар давраҳои тараққиёти фолклор алоқамандии вай бо протсессӣ амалиёт ва истеҳсолот характернок аст. Ин дар замони мо ҳам хеле равшан дида мешавад ва исбот гардидааст, ки сурудҳо дар ҷараёни кори ҷисмонӣ ба вучуд меоянд ва нисбат ба ҳодиса тақрори он (нақарот ҳам пайдо шудааст. Масалан, сурудҳои маршии ҳамаи давраҳо ва ҳамаи халқҳо ҳам дар баробари ҳаракати ҷисмонӣ пайдо шуда, барои тезонидан ва сабук кунонидани ҳаракат, инчунин барои рӯҳбаландкунӣ ва андармонӣ ёрӣ мерасонанд, ки ин хусусият ба таври анъанавӣ давом дорад. Таронаҳои дар ҷараёни кори заминронӣ, галлақубӣ ва дигар хел машғулиятҳо суруда ва эҷод карда шудагӣ ҳам инро тасдиқ мекунанд. Ин нишон медиҳад, ки эҷодиёти халқ ҳамеша бо меҳнат ва зиндагии вай алоқаманд аст. Вай маҳсули фаъолияти меҳнатӣ ва ҳаёти халқ мебошад.

Пояи минбаъдаи протсессӣ тараққиёти назм бо тараққиёти сурудҳои ба таври умум хондашаванда якҷоя меравад. Дар натиҷаи мураккабшавии зандагӣ матни (тексти) ин сурудҳо (аз рӯи текст хондан) тараққӣ мекунад. Дар ин вақт вазифаи асосӣ ба зиммаи ҳофизҳо ва гӯяндагон меафтад. Текс дар байни умумхонҳо ба таври якҷаҳонӣ мегузарад ва ба зиммаи умум бештар хондани нақаратҳо ва тақрори лирикӣ боқӣ мемонад. Ҳамин тариқа, нутқи бадеӣ-адабӣ ва диалогӣ сабздан мегирад. Тадриҷан аз синкретизми умумӣ роли ҳофизони алоҳида ҷудо мешавад, ки онҳо бисёр вақт вазифаи шоирӣ, музикантӣ ва раққосиро адо мекарданд. Фаъолияти эҷодӣ ва таронасароии ҳофизони мо ин фактро тасдиқ мекунад.

Таракқиёти минбаъдаи назм бо роҳи гузаштан аз ҳофизӣ ба шоирӣ, бо роҳи ҷудошавии тадриҷии музика ва ракс, ҷудошавии суруд аз аккомпонементи музикавӣ ва дар охир бо ҷудошавии тексти адабӣ аз оҳанги бевоситаи музикавӣ ба амал омадааст. Аммо боқимондаҳои алоқаи унсурҳои аз ҳамдигар ҷудошуда рафтагӣ дар протсессии эҷодӣ-адабӣ давом карда истодааст.

Баромади синкретизми назм дар вақтҳои охир ҳам дар фолклор дида мешавад, ки бештар дар иҷрои вай лаҳзаҳои оҳанг, вазн ва дар амалиёт жест, мимика ва ҳаракатҳои гуногун дида мешавад.

Мо аз қадимтарин давраҳо сар карда намудҳои эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷикро ҳам мебинем, ки ин намунаҳо ҳам дар шакли назм ва ҳам дар шакли наср ба вуҷуд омадаанд. («Монанди Достони Заррина», «Зарир», «Рустами Достон», «Қиссаи Шерак» ва як қатор афсонаву достонҷаҳои дигар). Аммо шакли назми онвақтаро айнан таҳлил карда ва намунаи нишон дода наметавонем, зеро ки мо намунаи манзуми он материалҳоро надорем. Аксарияти достонҳои қадима ба қисса мубаддал шудаанд.

Дар он материалҳо хусусиятҳои зиндагӣ, тартибот ва урфу одатҳои ҳамонзамона акс ёфтааст. Ниҳоят кам бошад ҳам, дар он асарҳо таъсири таъсири ақидаҳои динии қадим, анимизм, сеҳр нигоҳ дошта шудааст. Баъдҳо анимизм ва сеҳр дар асарҳои фолклорӣ (махсусан дар достон ва афсонаҳо) меафзояд. Ин натиҷаи дар шуури одамон ба таври ҳаёлии инъикос ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ ва муносибат ба олами «берун аз табиат» мебошад. Ин натиҷа ва таъсири динҳои қадимӣ ва баъд таъсири зардуштизм, буддӣ, християнӣ, ислом ва дигарҳо мебошад. Аз ин нуқтаи назар дида баромадани он мароқовар аст, ки ба қавли Маркс, «алоқамандии

ҳамаи муносибатҳо ба якдигар ва ба табиат» ба ақидаи динии халқи тоҷик дар давраҳои қадим ва баъдтар чӣ тавр акс ёфтааст. Хислатҳои асосии баъзе аз асарҳои он давраҳо бошад, иборат аз анимизм, сеҳр, тилисмот, тасвири мифологӣ ва ақидаҳои гузаштагони аجدодӣ буд.

Тасаввуроти анимистӣ дар бораи табиати инсонро ихота карда гирифтагӣ дар он вақт аз он иборат буд, ки мувофиқи ин ақида оташ, замин, растанӣ, об, офтоб ва дигарҳо рӯҳӣ (илоҳӣ) кунонида шуда, ба тасаввуроти дар бораи гузаштагон мавҷуд буда ҳамоҳангӣ пайдо кардааст.

Барои қабилаҳои заминдор ва чорводор образи калоншавандагон, саркардагони қабила, пеш аз ҳама барҷаста намоён шуда меистод. Аммо ингуна образҳо дар тасаввурот ҳамеша танҳо гирифта намешуданд. Онҳо дар мавридҳои ҷудогона ба саҳрои меҳнат ва ба оила алоқаманд кунонида мешуданд. Тасаввурот дар бораи ин образҳо бо шароит ва урфу одатҳои махсус вобастагӣ доштааст.

Дар натиҷаи ин одатҳои маъракавӣ фолклори маросимӣ: мотам, тӯй, идҳои хурсандихо, ёдоварӣ кардани гузаштагон ва хонадони нав пайдо мешавад. Нисбат ба ҳамин тарзи зиндагӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ порчаҳои гуногуни адабиёти даҳанаки ҳама эҷод карда шудаанд.

Дар давраи феодализм ингуна ақидаҳо зиёдтар ва қатъитар шуданд. Ин расмиятҳо бештар дар баҳор гузаронида мешуданд. Азбаски аз ин расмиятҳо барои табақаҳои болонишин даромад зиёд буд, рӯҳониён «ҳурмати гузаштагони муқаддас»-ро нигоҳ доштани шуда, рӯзҳои маросимиро муқаррар мекарданд ва қонунӣ будани ӯро «исбот» менамуданд. Онҳо бо ин роҳ таъсири динро боз ҳам зиёд мекарданд. Ин одатҳо

баъдҳо урфу одати расмӣи зиндагӣ шуда монда буданд, дар асарҳои адабии қадим ва баъдинаи фолклор инъикос ёфтанд.

Сайру зиёрати мазор кардан, ба сари қабр бурдани хӯрокворӣ («арвоҳошӣ – ошӣ арвоҳ») ва чирог гирондан ва ин гунаҳо одате буд, ки бо пропагандаи рӯҳонӣён авҷ гирифта, бештар манфиати онҳоро таъмин мекард. Асарҳои фолклории дар ингуна мавридҳо рӯидагӣ, ҳеҷ гоҳ аз таъсири динӣ ҳолӣ нестанд. Пас дар таҳти таъсири ингуна ақида ва одатҳо низ асарҳои фолклорӣ эҷод карда шудаанд. Баъдҳо бо таъсири рӯҳонӣёни ислом урфу одати мардумон тағйир ёфт. Унсурҳои сеҳру ҷоду, миф, ақидаи анимистӣ нисбат ба даврони пеш зиёдтар шуданд.

Халқ вобаста ба амалиёти меҳнатӣ ва муборизаи ҳаётии худ асарҳои аҷоибу ғароиб эҷод мекард. Ин материалҳо барои сабук кардани қору аҳволи вазнин, барҳам додани гусса, меҳнати вазнин, камтаъсир кардани хунукӣ, гармӣ ва дигарҳо гуфта мешуданд. Баъдҳо рӯҳонӣён кӯшиш карданд, ки дар ин гуна асарҳо ҳам таъсири худро гузаронанд. Боқимондаҳои динии давраи қадим ба мо бо ҷандин дигаргуниҳо омада расидааст. Мо чигунагии ҳамаи он урфу одатҳо, ақидаҳо ва тағйироти онҳоро дар ҳангоми таҳлили асарҳои гуногуни адабиёти даҳанакӣ ва расмиятҳо нағзтар фаҳмида метавонем. Ба ҳар ҳол асоси эҷодиёти даҳанакӣ халқро зиндагӣ, мубориза, муҳокима ва беҳтарин орзую ҳавасҳои оммаи меҳнаткаш ташкил медиҳад.

ЭҶОДИЁТИ ДАҲОНӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МАХСУСИ ОН

Дар соҳаи фолклоршиносӣ баъзеҳо фолклорро табиатан ба адабиёт муқобил мегузоштанд, аз ада-

биёти хаттии бадеӣ ҷудо мекарданд. Онҳо чунин мешумориданд, ки гӯё фолклор аз ҷиҳати бемуаллиф ва «гайрисунӣ» («гайрибадеӣ») буданаш ба адабиёти бадеӣ муқобил аст ва аз вай ҷудо шуда меистад, дар сурате ки адабиёти китобатӣ муаллифи мӯян дорад ва бо ӯ ранги «сунӣ» зеб дода шудааст.

Ин тавр фикр кардан, албатта, дуруст нест, зеро ки масъала на дар бораи аз тарафи ҳамаи халқ эҷод карда шудани асарҳои фолклорӣ аст, балки дар бораи ба таври омавӣ паҳн шуда рафтани ин ё он асари фолклорӣ ва дар ташкилҳои он иштирок кардани коллектив мешавад.

Ҳар як асаре, ки дар гуфтугӯи халқ шакли оммавиро гирифта паҳн шудааст, вай на аз тарафи ҳамаи гӯяндагон, ҳамаи халқ якбора эҷод карда шудааст, балки дар ибтидо, эҷодкори муайяни ҳудуд дорад. Асарро як кас эҷод кардааст, баъд вай ба таври оммавӣ инкишоф ёфта, дар тағйирёбии ва такмилҳои он чандин касон иштирок карда, ба эҷодиёти ҳамаи халқ мубаддал кардаанд. Асаре нест, ки вайро ҳамаи халқ якҷоя ва якбора эҷод карда бошад, ё эҷод кунад. Дар ҳақиқат асари дар ибтидо аз тарафи ягон кас сар карда шудагӣ, баъдҳо бо қувваи коллектив такмил дода, дигар карда мешавад.

Мушоҳидаи созандагон, гӯяндагон ва эҷодкорони фолклор аз болои зиндагӣ ва табиат ниҳоят зиёд аст. Маҳорат ва қобилияти бадеӣ, ҳофиза ва лаҳзаҳои дигари рӯҳияи индивидуалӣ дар ташкилдихӣ ва тараққиёти пешина ва минбаъдаи эҷодкунии адабиёти даҳанакӣ роли асосиро бозидааст ва ҳоло ҳам ин ҳосият ҳамчун шартӣ асосӣ дар вай дида мешавад. Исбот гардидааст, ки ҳар як гӯянда ва иҷрокунандаи асарҳои назму насри даҳанакӣ ба дараҷаи муайяне эҷодкорон он асар ҳам шуморида мешавад. Дар байни гӯянда ва

хофизон одамони хеле зиёди боистеъдод, дорои фикр, хаёл ва тасаввури бои бадеъ ҳастанд, дар баробари ин тақлидчиёни номустақил ҳам мавҷуданд.

Дар байни хофизон ва ғўяндаҳо одамони дар соҳаи санъат пуртаҷриба, юмористҳо, сатирикҳо, насихатчиён, агитаторҳо, фантастикҳо, романтикҳо буданд ва эҷодкорону ғўяандагони фолклор аз ҷиҳати маънавӣ, мафкуравӣ ва истеъдодӣ, эҷодӣ нисбат ба адабиёти китобатӣ ақиб намонданд. Ин ҳолат ва хусусият дар фолклор аз қадимтарин вақтҳо боз дида мешавад.

Таҷрибаҳои зиндагӣ, дониши таҷрибавӣ ва мубо-ризаҳои гуногуни халқ дар ҳар соҳа қобилияти эҷодии ҳуди ўро ба вучуд овардааст ва ба дараҷаи матлуб пеш бурдааст, тараққӣ додааст. Ин ҷо сухан дар бораи эҷодиёт ва қобилияти эҷодӣ меравад; пас ҳуди эҷодиёт чист?

«Эҷодиёт, -- меғўяд Горкий, -- он дараҷаи баланди кори фикрӣ аст, ки тезии амалиёти вай аз захираи до-нишҳо, таассуроти ниҳоят барҷаста, фактҳои харак-тернок, картинаҳо, деталҳо омада мебарояд ва онҳоро дар суханҳои ниҳоят равшан, чуқур ва муайяни ҳама-фаҳм дохил мекунад».¹

Мана ҳамин таърифи устоди сухан Горкийро айнан ба эҷодиёти даҳанакии халқ ҳам татбиқ кардан мумкин аст, зеро фолклор аз ин гуна ҳислатҳо ҳеч вақт ҳолӣ нест, балки айнан ҳуди ҳамин ҳислатҳо дар вай ҳаст. Ин аст, ки фолклор эҷодкунандагони аслии ҳудро соҳиб аст, вай ҳеч гоҳ бемуаллиф набудааст ва намешавад. Масъала дар он аст, ки дар фолклор номи эҷодкунанда дарҷ намешавад. Аз ин ҷиҳат нисбат ба адабиёти кито-батӣ, «бемуаллифӣ» яке аз хусусиятҳои фолклор аст.

1. М. Горкий. Советская литература, 1934, стр. 28.

Дар масъалаи «гайрисунъӣ» будани фолклор, ё ин ки дар вай набудани элементҳои «сунъӣ» бошад, қайд кардан даркор аст, ки ин фикр тамоман ба хусусиятҳои ҳамаи намудҳои санъат ва адабиёт муқобил аст. Агар дар текстҳои фолклор элементҳои образнокӣ набошад (калимаи «сунъӣ» дар ин ҷо маҳз ба маънои образ ва обуранги бадеӣ кор фармуда шуда бошад ҳам, дар адабиёт дар масъалаи будан ё набудани элементҳои «сунъӣ» ғалат задан хеле қори номувофиқ аст), пас чаро дар таҳлили ҳар як асари халқӣ мо дар бораи санъати бадеӣ, хусусиятҳои тасвир, ифода ва образҳои бадеии вай ғалат мезанем. Агар образнокӣ хусусияти фолклор набошад, дар он сурат текст ва асарҳои фолклорӣ танҳо характери ба таври механикӣ, схематикӣ ва хушқу ҳолӣ нишон додани ҳақиқати объективиро мегиранду «копияи тағйири» зиндагӣ шуда менамояд. Ҳол ин ки «ибтидои санъати сухан дар фолклор аст», - меғӯяд А. М. Горкий.

Чунон ки адабиёти бадеӣ бе образҳои бадеӣ намешавад (ҳол он ки образи бадеӣ дар гуфтугӯи оддӣ ҳам мешавад), фолклор ҳам, ки модари адаб мебошад, бе обуранги бадеӣ ва бе образ шуда наметавонад. Ҳеҷ вақт ғӯянда фикри худро хушқ баён намекунад; образҳои бадеӣ, ки воситаи муҳими ифодаи фикр ва таъсиргузори мебошанд, ҳаргиз элементҳои «сунъӣ» шуморида намешаванд.

Равшан аст, ки ғӯянда, сароянда ва эҷодкорони фолклор барои бехтаршавӣ ва сифати баланди қори худ мекушанд, асари худро бо тамоми маҳорат, бо суҳанҳои образнок ороиш медиҳанд ва барои ба даст даровардани ин маҳорат ва санъаткорӣ ба таври мунтазам ҳар як ҳодисаи зиндагониро бадикқат аз назар мегузаронанд, меомӯзанд, то ки қобилияти эҷодии худро дар ин бора зохир намоянд. Албатта, дар ин

«мактаби адабӣ» шогирдон ва устодон ҳастанд, ки аз якдигар фарқ мекунанд.

Бо ҳамаи ин образҳои бадеии фолклор ва адбиёти бадеии китобатӣ, аз баёноти сунӣ сохта, ғайритабӣ иборат будани масъаларо ҳаргиз намефаҳмонад. Ҳар дуяш ҳам ҳислат ва табиати як санъати бузург аст.

Ба ҳамин тариқа, масъалаи «бемуаллифии» асарҳои фолклорӣ аломати махсуси эҷодиёти халқ шуда менамояд. Муаллифони онҳо муайян карда нашудаанд, текст ва асарҳо дар ҳангоми эҷод карда шуданашон навишта нашудаанд, балки аз забон ба забон, аз авлод ба авлод гузашта, дар фикру хотири мардум мондаанд. Қайд кардани он факт зарур аст, ки баъзан, ниҳоят кам (ва ин масъала чун одат дар халқҳои Осиё Миёна, Эрон, Кавказ мавҷуд аст) муаллифи текстҳои фолклор, сурудҳо муайян аст, номи муаллиф, одатан, дар охири порча нишон дода мешавад. Ин одати муқаррари адабиёти хаттӣ, махсусан классикӣ мебошад. Аммо дар фолклор бағоят кам ва агар бошад, бештар дар эҷодиёти намоёндагони махсуси фолклори халқӣ ҳаст (монанди Фаҳрии Рӯмонӣ, Ҷамбул, Сталский, Бобойнус Худойдодзода, Ҳикмат Ризо, Саидалӣ Вализода ва дигарҳо).

Ғайр аз ин, чунин асарҳо ёфт мешаванд, ки гарчи номи гӯянда муайян нишон дода нашудааст, вале эҷодкори онҳо ба ягон восита муайян карда мешавад.

Қисми дигари асарҳои бемуаллиф бевосита аз эҷодиёти муаллифони муайяни адабиёти китобатӣ буда, ё таҳаллус аз охирашон афтида мондааст ва ё таҳаллус ба маънои муқаррарӣ фаҳмида шуда, аҳамияти ҳудро ҳамчун номи хос гум кардааст. Дар ин бора фактҳои зеринро овардан кифоя аст:

Яке аз ғазалҳои Низомии Ганҷавӣ, ки қайҳо ба халқ маълум гардидааст ва халқ ўро асари худ шуморида,

бо номи «Ҳокистари дил» месарояд ва дар тасаввури одамон умуман халқӣ шуморида шудааст, ин аст:

Шудам бар сурате ошиқ, ки бо маҳ мекунад ғавғо,
Чӣ сурат? Сурати дилбар. Чӣ дилбар? Дилбари зебо.
Агар рӯяш намебинам, ду чашмам чашмае ғардад,
Чӣ чашма? Чашмаи лӯълӯ. Чӣ лӯълӯ? Лӯълӯи лоло.
Агар дар боғ бихромад, дусад гулгул барангезад,
Чӣ гулгул? Гулгули булбул. Чӣ булбул? Булбули шайдо.
Ҳаёлеро, ки медорам, ғамамро ҳамдаме бошад,
Чӣ ҳамдам? Ҳамдами маҳрам. Чӣ маҳрам?

Маҳрами дилҳо.

Нигори ман ба сад хубӣ, ду зулфаш нағҳате дорад,
Чӣ нағҳат? Нағҳати анбар. Чӣ анбар? Анбари соро.
Маро аз баҳри ҷононе, Низомӣ, шарбате бояд,
Чӣ шарбат? Шарбати қотил. Чӣ қотил? Қотили ҷонҳо.

Дар варианте, ки дар байни халқ машҳур аст, пеш аз ҳама, байти охирин – байти таҳаллус дида намешавад. Дигар ин ки дар мисраи якум ба ҷои ифодаи «бо маҳ» - «бо ман» панҷум ба ҷои «агар дар боғ бихромад» -- «агар дар мо хабар ояд» ва дар мисраи нӯҳум ба ҷои «нигори ман ба сад хубӣ ду зулфаш нағҳате дорад» -- «нигори ман басе хубу ду зулфони қаче дорад» қор фармуда шудааст. Вақте ки газали мазкур ба халқ гузашт, хонандаи шеър дар вақтҳои зарурӣ ўро мувофиқи талаб ва ҳиссиёти худ истеъмом намуда, мутобиқи рӯҳияи шахсӣ ба таври индивидуалӣ аз нав қор карда баромадааст. Дар натиҷа газали Низомӣ ба газали халқӣ – «Ҳокистари дил» мубаддал шудааст.

Ё ин ки мисоли дигарро гирем. Як газали хеле машҳури Амир Ҳисрави Деҳлавӣ дар байни халқ на ба шакли газал, балки гӯё ба таври интиҳобшуда, ба шакли рубоӣҳои ҷудогона паҳн шудааст, ки дар вай

тағйирот қариб дида намешавад¹. Ҳамин хел мисол дар яке аз газалҳои Камоли Хучандӣ низ воқеъ шуда, аз он ба ҳаҷми як рубой ба қатори рубоиёти халқӣ гузашта мондааст².

Монанди ҳамин мо рубоии зерини Маҳастии Хучандиро, ки ба муқобили султон Санҷар гуфтааст, дар байни рубоиёти халқии вилоятҳои Фарм ва Кӯлоб мебинем:

Дунё ба мисли кӯзаи заррин аст,
Ғаҳ об дар ӯ талх, ғаҳе ширин аст.
Ту ғарра машав, ки умри ман чандин аст,
К-ин аспӣ аҷал мудом зери зин аст.³

Ба ҳар ҳол зоҳиршавии бетаҳаллусӣ бешаҳсу соҳиббуданро нишон медиҳад, зеро дар адабиёти навиштаҳам асарҳо ва текстҳои анонимӣ (беимзо) бисёр дида мешаванд. Масалан, баъзе шеърҳои дар байни халқ пахншудаи Ҳофиз, Ҳилолӣ, Қомӣ, Саъдӣ, ҳикояҳои Убайди Зоконӣ ва дар замони мо баъзе шеърҳои Айнӣ, Турсунзода, Лохутӣ, Дехотӣ, Миршакар, Раҳимӣ ва дигарҳо аз ҳамин ҷумлаанд, ки сарояндагони халқӣ ўро маҳсули эҷодиёти даҳанақӣ медонанд.

Гуруҳи дигари порчаҳо, маҳсусан текстҳои рубоӣҳо барои ин ки дар онҳо одатан ном ва таҳаллуси шоир нест, аз адабиёти хаттӣ ба қатори рубоиёти халқӣ ба адабиёти даҳанақӣ гузашта рафтаанд. Масалан, ҷистони зерин, ки аз ҷумлаи ҷистонҳои халқӣ аст, бе ҳеҷ гумон аслан маҳсули адабиёти китобатӣ, маҳсули эҷо-

1. Намунаи фолклори тоҷик, ҷопи 1940, тартибдиҳанда М. Турсунзода, сах. 137. (§281, 282).
2. Ҳамон маҷмӯа. сах. 144 (§113)
3. Ҳусейнзода. Адабиёти тоҷик, 1950, сах. 123.

диёти шоири муайяне мебошад, ки ин ҳам аз шакл ва ҳам аз мазмунӣ ӯ намоён аст, ӯро дар адабиёт «чистони аносир» меноманд:

Он чист, ки бепой шабу рӯз равон аст?
Он чист, ки пой ба сар ҷумла забон аст?
Он чист, ки як дам биравад дар ҳама олам?
Он чист, ки андар шиками ҷумла ниҳон аст?
(ҷавобаш: об, хок, оташ, ҳаво).

Хусусияти фолклор дигар аз он иборат аст, ки асарҳои фолклорӣ ҳамеша дорои тексти қатъии худ намебошанд, ҳамеша дар вариантҳои гуногун намоён шудан мегиранд; адабиёти китобатӣ бошад, ба тексти муайяни авторӣ соҳиб аст. Бо вучуди он ки ин ҳол хусусияти махсуси фолклор аст ва роли вариантҳо дар таърихи фолклоршиносӣ ниҳоят калон аст, тексти қатъӣ надоштани асарҳои фолклорӣ хусусияти ба адабиёти бадеӣ-китобатӣ муқобил гузошташудаи фолклор намебошад. Зеро ҳуди адабиёти китобӣ ҳам то як дараҷа ин хусусиятро дорост.

Ин хусусият махсусан дар замонҳои, ки дастгоҳи китобчопкунӣ набуд, бештар дида мешуд. Дар он вақт асарҳои шоирон ва нависандагон ба таври дастнавис аз тарафи котибҳои махсус ба шакли девон ба маҷмӯа дароварда мешуданд. Дар натиҷаи ин ё тартибдиханда (котиб) аз ҷиҳати техникӣ ҷойҳои ҷудогонаи он асарро дигар мекард ва ё асар аз ҷиҳати идеологӣ мувофиқи талаби замон аз нав таҳрир меёфт ва варианти дигарӣ ӯ бо каме тағйирот ба вучуд меомад. Дар ҳар ҳол котиб – тартибдиханда калима ва ифодаҳои ҷудогонаро тағйир меод ва ё каму зиёд мекард. Ингуна ҳолат дар таърихномаҳо ва солномаҳо ҳам дида мешавад. Ингуна ҳолати пайдошавии вариантҳо дар адабиёти китобатӣ,

ҳатто баъд аз ихтирои асбоб ва машинаи чопӣ ҳам мавҷуд буд.

Албатта, дигаршавӣ дар фолклор характери асосӣ аст ва ин ҳолат дар навбати худ барои фаҳмидани асарҳои фолклорӣ аҳамияти зиёде дорад. Азбаски одатан асари фолклорӣ навишта намешавад, тексти як вақт ба вучуд омадагӣ фақат дар хотири гӯянда мемонаду халос. Дар ин сурат дар баъзе гӯяндаҳо вариантҳои нави кӯтоҳ, ё васеъкардашудаи вай ҳосил мешавад.

Ба ҳар ҳол тексти фолклор бетағйир нест, вай ҳамеша дар ҳолати тағйиршавӣ мебошад, ҳатто як асар дар ҳуди як гӯянда ҳам метавонад якчанд вариант дошта бошад. Масалан, гӯяндаи афсона ва дoston дар вақти такроран гуфтани ягон асар метавонад ўро кӯтоҳ, васеъ, таъсирнок ва ё бетаъсир карда гӯяд: бо обуранги бадеӣ зинат диҳад, идеализатсия кунад ва мумкин аст, ки хушку ҳолӣ баён намояд. Ин албатта, ба ҳолати рӯҳии гӯянда вобаста мебошад. Рӯҳияи гӯяндаро диққат, аҳамият ва рӯҳияи шунавандагони ӯ низ метавонад таъмин намоянд ва ё ба вай шароит ҳосил кунанд. Дар он сурат ба ҳар як вариантҳои як асар, ки аз тарафи як гӯянда ё ин ки асаре, ки аз тарафи якчанд гӯянда дар сюжет гуфта шудааст, ҳамчун фактҳои ҷудогонаи бадеӣ ва асарҳои алоҳидаи дар як мавзӯ ва сюжет ба вучуд омадагӣ нигоҳ кардан лозим мешавад. Ин тариқа фактҳо дар адабиёти китобатӣ ҳам мавҷуданд. Масалан, сюжети «Лайлӣ ва Мачнун», «Ҳисраву Ширин», «Ҷосуф ва Зулайхо», «Искандарнома» ва монанди инҳоро якчанд шоирон ба назм овардаанд.

Гӯянда дар ҳангоми иҷрои вазифа худро на танҳо ҳамчун нақлкунанда, балки эҷодкунандаи он асар ҳам ҳисоб мекунад. Ана ҳамин хусусияти гӯяндагон – эҷодкории фолклор ба аҳамияти хеле муҳим молик аст.

Хусусияти дигари фолклор давом, сабзиш ва тараққиёти аёнанагии вай мебошад. Аммо ин аломати фарқкунанда ва ба адабиёти китобатӣ муқобил гузошта мешудагӣ нест. Зеро ҳуди адабиёти китобатӣ ҳам бе аёнанаи назму наср сабзиш надошт. Албатта, ин масъала дар фолклор бештар дида мешавад ва ба ин муносибат аст, ки фактҳои хело қадим ва асарҳои мураккабсюжет асрҳо боз дар хоҳири одамон нигоҳ дошта шудаанд (монанди афсонаҳо, «Достони Рустам», сурудҳои таърихӣ – ҳамчун суруд дар бораи Шӯриши Восеъ ва дигарҳо).

Хусусияти дигари фолклор (ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати мундариҷа) иборат аз он аст, ки дар вай нишона ва боқимондаҳои маданияти кӯҳнаи форматсияҳои гуногун ва ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дида мешавад (давраи ибтидоӣ, қабилавӣ, ғуломдорӣ, феодализм, капитализм). Аммо ин хосият ҳам фолклорро аз адабиёти бадеӣ ва умуман аз санъат ҳамчун соҳаи алоҳида ҷудо карда намераст, зеро элементҳои боқимонда ва нақши ҳудро гузоштаи ҷамъияти гузашта ва ҳозира дар маданияти моддӣ, дар урфу одат, дар ахлоқу одоб, нуқтаи назар ва ҷаҳонбинӣ, дар забон, дар санъат ва умуман дар ҳамаи зиндагонии ҷамъиятӣ дида мешавад. Ба таври дигар ғуем, дар ҳар факти меросӣ, ки ҷамъияти инсонӣ ба вуҷуд оварда ва аз худ боқӣ гузоштааст, дар айни замон вай моро аз таърихи зиндагонӣ хабардор менамояд ва дар он элементҳои маданияти даврҳои гузаштаи таърихӣ намоёнанд. Ба ҳамин маъно эҷодиёти даҳонии халқро акси садон гузашта ва овози баланди замони ҳозира меноманд.

Фолклор инъикоскунанда ва аслиҳаи муборизаи синфӣ мебошад. Дар ин хусус ҳам вай бо ҳеҷ чиз аз адабиёти бадеӣ ҷудо намешавад. Ин функсия ҳам ба адабиёти китобатӣ ва ҳам ба фолклор умумӣ аст.

Олимони ба синфи ҳоким тааллуқ доштагӣ фолклорро аз нуқтаи назари манфиати синфи ҳоким истифода мекарданд. Онҳо ҳам он қисми эҷодиёти даҳанакиро чамъ мекарданд ва ё фоида мебурданд, ки вай аз ҷиҳати ахлоқ, одат, ҷаҳонбинӣ, маишат, расмӣят – ҳулоса, аз ҷиҳати идеология ба синфи ҳоким ва арбобони шариат мувофиқ омада бошад. Масалан, барои онҳо ба ҷои зарбулмасали «ишқаи бой нағораи худост» ё «ҷашми гушнаи мумсикро ҳоки гӯр пур мекунад», - «бо худододагон ситеза макун, ки худододаро худо додаст»-ро интиҳоб намудан ва кор фармудан аз ҳар ҷиҳат мувофиқ шуморида мешуд, зеро онҳо роли фолклорро дар қори мубориза, агитатсия ва пропагандаи худ медонистанд.

Аммо онҳое, ки қатъӣ назар аз табақаи иҷтимоиашон, нисбат ба синфи ҳоким ва арбобони дин муносибати душманона доштанд, аз тартиботи замона норозигӣ баён мекарданд, манфиати халқро мудофия менамуданд, эҷодиёти даҳанакии халқ диққат ва ҳаваси оҳоро ба худ мекашид ва дар мубориза ба муқобили душманони халқ илҳом мебахшид, материал меод. Ингуна материалҳоро, ки ҳаматарафа манфиати халқро ҳимоя мекард, чамъ менамуданд ва дар асарҳои худ истифода мекарданд, чунин фолклор барои муборизони озодихоҳи халқ яке аз аслиҳаҳои тавоно ва буррои муборизаи синфӣ ва тарбияи рӯҳи демократӣ-революционӣ буд.

Душвории таҳлили мундариҷавии асарҳои фолклорӣ дар он аст, ки онҳо на танҳо факти замони ҳозираанд, балки дар худ воқеа ва ҳодисаҳои зиёди гузаштaro низ доранд, ки ба тарзи доимӣ аз нав кор карда шуда, аз даҳан ба даҳан, аз насл ба насл мегузаранд ва дар хотир нақш мебарданд. Асарҳои фолклорӣ (афсона, рубой, латифа, масал ва ғайра), ки чандин давраро

дида, аз даҳони садҳо гӯяндагон гузашта мураккаб шудаанд, таҳлили онҳо ҳам хеле душвор ва мураккаб аст. Аммо ин масъала дар фолклоршиносии советӣ масъалаи ҳалнашаванда нест, донишмандони советӣ инро ҳал мекунанд.

Модоме ки дар таҳлили мундариҷавии асарҳои фолклорӣ, одатан, бо кӯшиши фаҳмидани вазифа ва аҳамияти иҷтимоии вай дар замонҳои гузашта ва ҳозира кор сар мекунем, пас гӯянда ва сарояндагони ӯро ҳамчун санъаткор, эҷодкорони ин ё он асар ба хотир оварда, роли эҷодии онҳоро ҳамчун воситаи муҳими таҳлили асарҳо ба назар мегирем. Бинобар ин барои фолклоршиносӣ на танҳо навиштани асар ва текстҳои фолклорӣ зарур аст, балки қайдҳо ва маълумоти муфасссал дар бораи гӯянда – эҷодкорони ҷудогона ҷамъ намудан ҳам лозим аст, ки барои ҳалли масъалаҳои гуногун сабуқӣ мебахшад. Чунончи, маҳорат ва қобилияти санъаткорони фолклор (афсонагӯйҳо, дostonгӯйҳо, ҳофизҳо, марсияхонҳои маросими мотам ва монанди ҳаминҳо) ба ҳар кас муяссар нашудааст. Дар ҳар кадоме аз ин соҳаҳо одамони махсус буданд ва бо ин машғулияти худ шӯҳрат пайдо карда буданд. Инҳо эҷодкорон ва тараққидиҳандагони фолклор мебошанд.

Асарҳои эҷодиёти даҳанаки ҳамеша ба дигаргунӣҳо дучор шуда омадаанд. Ҳар як гӯянда аз ҳофизи каму беш маҳоратнок шакл, композитсия ва қисман сюжети асарҳоро дигар карда, таассуроти худро ба таври эҷодӣ дар онҳо монондааст. Фолклоршиносӣ ба ин протсессӣ тадриҷан дигаршавии асарҳои фолклорӣ диққат ва аҳамияти калон медиҳад.

ТАЪСИРИ ФОЛКЛОР ВА АДАБИЁТИ КИТОБАТӢ БА ҲАМДИГАР

Адабиётшиносон ва фолклоршиносон, ки дар соҳаи адабиёт ва фолклори тоҷик корҳои илмӣ-тадқиқотӣ бурдаанд, оид ба муносибати адабиёт ва фолклор як қатор фактҳоро нишон медиҳанд.

Роли бузурги дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Сайидо, А. Дониш, Айнӣ, Турсунзода, Миршакар, Лоҳутӣ ва дигарон доштаи фолклорро мо дар асарҳои онҳо дида бошем ҳам, сабаб ва дараҷаи ин таъсирот ҳанӯз ба таври илмӣ ва конкретӣ муайян карда нашудааст.

Классикҳои адабиёти тоҷик гарчанде ки дар бораи фолклор ва аҳамияти вай асарҳои назариявии махсус навиштаанд ва дар ин бора баромадҳои алоҳидае накардаанд, бо вучуди он эҷоди онҳо пур аз материал ва оҳангҳои эҷодиёти даҳанақӣ буда, гувоҳӣ медиҳад, ки онҳо эҷодиёти халқро хеле чуқур омӯхтаанд, медонистанд ва ўро як манбаи эҷодиёти худ шуморида, ба таври васеъ моҳирона ғоида бурдаанд.

Дар адабиёти советии тоҷик устод Айнӣ, Турсунзода, Миршакар, Р. Ҷалил ва нависандагони дигар аз ҷумлаи ҳамин гуна одамонанд, ки дар эҷодиёти худ бехтарин намунаҳои адабиёти даҳанақии халқро ҳамчун факти занда, ҳуҷҷати зиндагонии халқ ва воситаи муҳими бадеӣ истифода кардаанд. Аҳамияти бузург ва қимати баланди эҷодиёти санъаткорон ҳам, аз як ҷиҳат, дар ҳамин аст.

Адиби бузурги пролетарӣ, сардафтари адабиёти советӣ А. М. Горкий яке аз дӯстдорандагони фолклор буда, ба фолклор баҳои ниҳоят баланд меод. Дар эҷодиёти вай, махсусан дар асари «Бачагӣ», «Универ-

ситетҳои ман»..., сурудҳо, ҳикояҳо ва афсонаҳои халқӣ мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Горкий на танҳо дар асарҳояш фолклорро ғайда мебард, балки дар айни замон бо баромадҳои адабӣ-назариявӣ ва танқидии худ масъалаҳои фолклорро ба таври назариявӣ низ ҳал мекард. Вай борҳо ба нависандагони советӣ муроҷиат карда ва маслиҳат дод, ки онҳо ба таври бояду шояд эҷодиёти даҳанакиро чуқур омӯзанд ва бо хусусиятҳои бои бадеии вай ошно шаванд, уро аз худ намоянд. Барои ҳамин ҳам вай дар маърузаи худ дар съезди якуми нависандагони умумииттифокӣ, соли 1934, дар масъалаи фолклор бештар истода, диққати ҳамаро ба ин масъала ҷалб карда буд. Вай дар ин съезд махсусан ду чизро таъкид кард:

1. Эҷодиёти даҳанакӣ бо ғайолияти меҳнатии инсон вобаста аст ва бо он алоқаи зич дорад.

2. Фолклор образҳои равшан ва барҷастаи қувваҳои якҷояшавандаро маҳз ба воситаи ҳамин алоқа ба вучуд овард ва сохта тавонист.

«...Ман аз нав диққати шуморо, рафиқон, - гуфт Горкий дар съезд, - ба он факт ҷалб мекунам, ки типҳои ниҳоят барҷаста, чуқур, типҳои аз ҷиҳати бадеӣ ҳақиқӣ коркардашудаи қаҳрамонҳо дар фолклор – эҷодиёти даҳанакӣ халқӣ меҳнаткаш ба вучуд омадаанд. Ҳамин гуна образҳо, монанди Прометей, доктор Фауст, Василиса Премудрая, Петрушка (ки доктор, поп, политсия, шайтон, ҳатто маргро мағлуб мекунад) мебошанд, ки дар қори ба вучудовариҳои онҳо фикру ҳиссиёт ба таври расногармоникӣ ва интуитсия ба ҳисоб ғирифта ва якҷоя карда шудааст. Ингуна якҷоякунии характерҳо дар як тип – индивид танҳо дар сурати иштироки бевоситаи эҷодкор ва созанда дар

кори эҷодии ҳақиқӣ, дар мубориза барои тағйир додан ва аз нав сохтани зиндагонӣ имкониятпазир аст»¹.

Ин гуна гуфтаҳои падари адабиёти советӣ Горкий бевосита ба фолклори тоҷик ҳам дахл дорад, зеро вай на танҳо дар бораи он фактҳое, ки ба худаш маълум буданд, ғап зада буд, балки дар ин бора вай масштаби калон – эҷодиёти даҳанакии ҳамаи халқҳо ва миллатҳои дунёро дар назар дошт.

Рустами Достон, инчунин типҳои қаҳрамонҳои хеле устокорона тасвирёфта ва ба вучуд овардашудаи афсонаҳо монанди Бибӣ-Санамсултон, Мориавгор, Ҳамдам-бозургон, Соҳиба, Робиаи Чилғазамӯ ва ғайраҳо дар фолклоранд ва фикрҳои дар ин бора гуфтаи Горкийро такроран тасдиқ мекунанд. Аксар вақтҳо қаҳрамонҳои афсона ба типҳои ниҳоят баланд, машҳур ва санъаткорона ба вучуд оварда шудагӣ буданашон нигоҳ накарда, беом эҷод карда мешаванд. Дар он сурат касб, лақаб, вазифа ва ягон хусусияти онҳо номбар карда мешавад, ё худ нисбат ба гурӯҳи иҷтимоӣ – подшоҳ, вазир, савдогар-бозургон, дарвеш-камбағал, хоркаш ва дигарҳо гуфта мешавад. Ё ин ки ҳар афсонагӯ бо хости худ ба қаҳрамонҳо ном мемунад. Масъалаи муҳим, асосӣ ва ҳалқунанда на номи қаҳрамонҳо, балки образи ҳуди онҳо мебошад, ки ин типҳо дар фолклори гузашта ва тасаввурот типҳои ниҳоят баланди бадеӣ, образи одамони шучоъ, мушқилкушо, эҳсонкор, ҷодугар, золим, образи одамони ҳаматарафа ба камолрасида ва коркардашуда мебошанд; гарчи онҳо бо номи худ машҳур нестанд, вале дар амал аз Прометей. доктор Фауст... мондани надоранд.

Горкий дар съезд дар бораи намоёндагонии имрӯзаи фолклор – сарояндагон ва кассагӯйҳои халқӣ ғап зада,

1. М. Горкий. Советская литература, 1934, стр. 13.

аҳамияти онҳоро гуфта истода, ба Сулаймон Сталский ҳамчун ба Гомери асри XX аҳамияти ҷудогона дода гузашт ва иззату эҳтироми ингуна одамонеро, ки дар онҳо қобилияти ба вучуд овардан ва сохтани асарҳои калон ва зиёд мавҷуд аст, хеле зарур шуморид ва таъкид карда гуфт:

«Такрор мекунам: ибтидои санъати сухан дар фолклор аст. Фолклори худатонро ҷамъ намоед, ўро омӯzed, аз вай ибрат гиред. Фолклор ба ҳамаи шоирон ва нависандагони советӣ материали зиёде хоҳад дод. Чӣ қадаре ки мо гузаштаро нағз донем, ҳамон қадар ҳам моҳияти бузурги ҳозираро, ки мо эҷод кардаем, чуқуртар ва хурсандонатар мефаҳмем»¹.

Дар ҳақиқат ҳам чӣ қадаре ки нависанда ва ё шоир гузаштаро хуб донад, эҷодиёти даҳанакии халқро аз худ кунад, чуқур омӯзад, дар замони мо асарҳои вай ҳамон қадар ҳам мароқовар, дилпазир, пурмазмун ва оммафаҳм мешаванд, чунон ки инро ҳуди асарҳои Горкий исбот карданд. Дар адабиёти советии тоҷик асарҳои устод Айни «Дохунда», «Фуломон», «Марги судхӯр», «Ёддоштҳо» намунаи беҳтарини ҳамин гуна асарҳо ҳастанд. Аз ин ҷост, ки эҷодиёти нависандагони советӣ тамоман ба халқ хизмат мекунад, ба рӯҳияи ӯ, мақсад ва орзую ҳаваси ӯ мувофиқ мебошад. Яке аз қувваҳои бисёр зӯр ва сабаби мазмунан халқӣ будани эҷодиёти нависандагони мо дар ҳамин аст.

Пас маълум шуд, ки эҷодиёти даҳанакии халқ ҳамчун асос ва модари адабиёти бадеии китобӣ ба эҷодиёти шоирон ва нависандагон таъсир бахшида, шакл, образҳои бадеӣ, восита ва приёмҳои тасвири ўро бой кардааст. Дар ин бобат адабиёти ҳазорсолаи тоҷик ва инчунин адабиёти советии тоҷик (ҳикоя, роман ва

1. М. Горкий. Советская литература, 1934, стр. 49.

достонҳои Айни, Турсунзода, Лоҳутӣ, Миршакар ва ғайраҳо)-ро ба хотир овардан кифоя аст.

Дар баробари ин, ба эҷодиёти даҳонӣ таъсир бахшидани адабиёти китобӣ ҳам ҳодисаи деринаи анъанавӣ ва аз нуқтаи назари эҷодӣ тамоман мусбат мебошад. Дар давоми асрҳо ва инчунин дар замони ҳозира яке аз роҳу воситаи инкишоф ва бойшавии адабиёти даҳанакӣ адабиёти бадеии китобӣ ҳисоб меёбад. Ин чунин маъно дорад, ки сюжети баъзе қисса ва ҳикояҳои китобӣ ба адабиёти даҳанакӣ гузашта, жанри афсонаҳоро бой кардааст: порчаҳои гуногуни шеърӣ китобатӣ ба эҷодиёти халқ дохил шуда, жанри суруд ва таронаҳоро бой кардааст: ҳикоячаҳои ҷудогона аз «Гулистон»-и Саъдӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарҳо ба фолклор гузашта, жанри латифаҳоро пурра кардаанд; қитъа, рубой, байт, мисраъ, ибораҳои алоҳидаи китобӣ жанри зарбулмасл ва мақолаҳо, ҷистонҳо ва мундариҷаи онҳоро бой кардаанд.

Ба ин тариқа, муносибати байни ҳамдигарии эҷодиёти даҳанакӣ ва адабиёти китобиро ҳуди ҳамин протсессӣ дер боз ба таври анъанавӣ давомдоштаи таъсиргузори эҷодӣ муайян менамояд, ки мо натиҷаи онро дар асарҳои фолклорӣ ва китобии бадеӣ хеле равшан мушоҳида мекунем.

Тараққиёти фолклор баъд аз Револютсияи Октябр ва алоқаи вай бо адабиёти бадеии давраи мо, маърузаи Горкий ва намояндагони республикаҳои миллии Иттифоки Советӣ он фикру идеяро тасдиқ карданд, ки фолклор ҳам монанди адабиёти бадеӣ-китобатӣ ҳамкор ва ҳамфикри зиндагонии ҳозира, ҳамкор ва шариқи соҳтмони нав – ҷамъияти сотсиалистӣ мебошад.

Тараққиёти ӯ ба ҳаракати адабии мамлакати мо вобастагӣ дорад. Бо мазмуни сотсиалистӣ асарҳои нави

фолклорро ба вучуд овардани коргарон ва колхозчиён, бо зиндагонии имрӯза маҳкам вобаста будани онро нишон медиҳад.

Дар давраҳои муборизаи шиддатноки синфӣ: мубориза барои ҳукумати советӣ, ҷанги гражданин, давраи барқароркунӣ, саноатикунонидани мамлакат ва коллективонидани фолклор ҳамчун аслиҳаи муборизаи синфӣ хизмат кард. Роли фолклор ва эҷодкорону сарояндагони халқӣ дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ ҳам, ниҳоят калон буд. Фолклор дар замони осоиштагӣ ҳам монанди умуман санъат ва адабиётамон ба манфиати коммунизм хизмат меномояд.

Ғамхориҳои ҳукумати советӣ ва роҳбарии партия аз ҷиҳати идеологӣ ва бадеӣ ба дараҷаи баланд бардошта шудани фолклорро таъмин мекунад ва ин аст, ки протсессҳои ҳаматарафаи сабзидани эҷодиёти даҳанакии халқӣ меҳнаткаш бо суръат, мувофиқи талаби замони ҳозира давом дорад.

Дар замони мо роли театрҳо, радио, грамзапис, экспедитсияҳои гуногуни илмӣ – тадқиқотӣ дар ҷамъ овардани фолклор ва боз ба ҳуди халқ расондани вай ниҳоят бузург аст. Ба ин восита як қисми материали фолклори тоҷик гун карда шуд. Ба ин муносибат меросҳои адабӣ-маданияи халқ каму беш аз назари танқид ва тадқиқ гузашта, дар асоси ҷаҳонбинии марксизм-ленинизм дар зиндагонии имрӯза санҷида татбиқ карда шуда, ба таври оммавӣ дар байни ҳуди халқ, ки эҷодкунандаи вай аст, паҳн кардан ҳам сар шуд. Ин ҷорабинҳо, аз як тараф, ҳамчун материали муҳимми маданӣ ғоида бурдани ҳикмати халқӣ меҳнаткаш бошад, аз тарафи дигар, рӯҳбаланд кардани халқ барои боз ҳам давом додани эҷодиёт, тезонидани суръати эҷодӣ ва тарбия кардани қобилият, талант ва маҳорати эҷодии халқ мебошад.

Дар натиҷаи роҳбарӣ ва ҷорабиниҳои ҷумҳурия ва ҳукумати советӣ таъҷил ва истеъдоди ҷодии халқи мо боз ҳам ба маънои пурраи худ ба гул-гул шукуфтани саркарда, суръати пешрафти ӯ тезтар мешавад.

II. МАСЪАЛАҲОИ ОИД БА ТАЪРИХИ ФОЛКЛОРШИНОСӢ ВА ДАРАҶАИ ОМУҲТА ШУДАНИ ФОЛКЛОРИ ТОҶИК

Аз фолклори қадими тоҷик намунаҳои пурра ба мо омада нарасидаанд. Баъзе фактҳо бе восита ва ё ба воситаи шоирон, нависандагон, таърихчиён ва сайёҳон бо ақидаҳои гуногун ва тағйиротҳо то ба замони мо омада расидаанд. Дар бораи намунаҳои фолклори то давраи истилои араб асосан дар маъхазҳои таърихӣ-адабӣ каму беш гуфта шудааст. Дар навиштани ҳикоя ва нақлҳои солномаҳо, таърихномаҳо дар масъалаҳои гуногун аз фолклор ғоиб бӯдаанд. Маъхазҳо исбот мекунам, ки дар қадим, ҳатто то давраи истилои араб, намудҳои гуногуни эҷодиёти даҳанаки мавҷуд будаанд. Аммо мо нишонаҳои он асар ва жанрҳоро дар ҳолати аслии онҳо надорем. Дар ин бора фақат гӯҳо (суруд)-и «Авесто»-ро мисол овардан мумкин аст.

Ба ҷамъ кардани асарҳо ва порчаҳои фолклорӣ, таърихчиён ва сайёҳони қадими мамлакатҳои гуногун ҳам саркарда буданд. Ғайр аз ин, материалҳо аз таърифи худ донишмандҳои маҳаллӣ дар вақтҳои қадим ҷамъ оварда шудаанд. Ин кори онҳо бо мақсади ба вучуд овардани ягон асари адабӣ, маҷмӯаи адабӣ саркарда шудааст. Пандномаҳо, асарҳои махсус, асарҳои қаҳрамонӣ-пахлавонӣ он давра ҳам аз фолклор ҳолӣ намебошанд; аксарияти онҳо дар асоси материалҳои фолклорӣ ба вучуд оварда шудаанд. Дар асрҳои VIII-

IX ингуна материалҳо аз тарафи донишмандони тоҷик чамъ оварда мешуданд; дар асри X бошад, махсусан шоирон ва муаррихон ба ин кор мароқоварона диққат мекарданд. Дар ин бора хизмати Рӯдакӣ, Дақиқӣ ва Фирдавсӣ ниҳоят калон аст. Дар асрҳои баъдина классикҳои адабиёти тоҷик боз ҳам зиёдтар ба фолклор ҳамчун ба сарчашмаи бои эҷодӣ така кардан гирифтанд. Дар ҳақиқат шоирон аз фолклор ғоида бурда, асарҳои эҷод карданд, ки он асарҳо дар таърихи адабиёти дунё роли бузурге бозиданд, хазинаи адабиёти дунёро пур карданд.

Маҷмӯа ва китобҳои халқӣ аксар на аз нуқтаи назари қаноаткунонидани талаб ва ҳаваси доираи танги ҷамъият, балки пештар аз нуқтаи назари умуман маърифатпарварӣ, инсондӯстӣ, адолатпарварӣ, ислохкунии одобу ахлоқи ҷамъиятӣ ва ба ҳамин муносибат ба халқ манфиат расондан тартиб дода мешуданд.

Як қатор асарҳои дар замонҳои гузашта дар жанрҳои алоҳида ба вуҷуд оварда шудагӣ аз материалҳои фолклорӣ иборат буда, ниҳоят гуногунмазмун мебошанд. Масалан, «Ҷомеулҳикоёт», «Ҷомеуттамсил», қиссаи Абӯмуслим ва дигарҳо маҷмӯаи асарҳои гуногунмазмун ва гуногунжанри халқӣ ё ки китобҳои халқӣ мебошанд. Дар китоби «Матлаулулум» ва як қатор маҷмӯаҳои дигар намунаҳои зиёди фолклорӣ чамъ оварда шудаанд. Хайрҳои донишмандони ба ин кор машғул шудагӣ нисбат ба оммаи халқ хеле зиёд буд. Онҳо меҳостанд, ки маҳсули эҷодии халқро ба ҳуди эҷодкоронаш расонанд. Зарур шуморида мешуд, ки ҳар касе аз «ҷавоҳири маънӣ, ки маҳсули ақли комил» ва тафаккури одамизод аст, бебаҳра намонад.

Баъдҳо аз тарафи олимони советӣ академик Бартолд, проф. Андреев, Семёнов, Кисляков, доктор Ниёзмұхаммадов, инчунин аз тарафи кандидати фанҳои

филологӣ Болдирев, А. Мирзоев, Турсунзода, Бузургзода, Р. Чалилов ва дигарҳо кор карда шудани баъзе соҳаҳои фолклор, чамъ кардан ва тартиб додани маҷмӯаҳои асарҳои фолклорӣ ба дараҷаи муайяне ба пешрафти фолклоршиносии тоҷик ёрӣ расонд. Дар ин бора як қатор китоб ва мақолаҳои ҷоп шуда баромадагиро номбар кардан кифоя аст: асарҳои проф. Андреев оид ба этнография ва фолклори мардуми Помир; асарҳои Л. Бузургзода ва Р. Чалилов – «Инъикоси шӯриши Восеъ дар фолклор», «Рубоиёти халқии Конибодом»; маҷмӯаҳои Болдирев («Намунаи фолклори тоҷик») ва Турсунзода («Намунаҳои фолклори тоҷик») тартиб додагӣ; китобчаи А. Мирзоев – «Зарбулмасалҳои тоҷикӣ»; «Маҷмӯаи афсонаҳо» (тартибдиҳанда Б. Ниёзмухаммадов); «Латифаҳо» (А. Дехотӣ); маҷмӯаи масалҳо ва латифаҳо (ба забони русӣ – К. Улугзода); маҷмӯаи афсонаҳо (ба забони русӣ – С. Юсупова); маҷмӯаҳои «Шеър ва дostonҳо», «Дostonи ҷанги қаҳрамононаи тўпчӣ Мухаммадӣ Иброҳимов», «Баҳодурони Ҷанги Ватанӣ» (Бобоюнус Худойдодзода); «Халқ месарояд» (тартибдиҳанда Л. Бузургзода); «Ба Сталини маҳбуб» (тартибдиҳанда Б. Ниёзмухаммадов); «Шоирони халқӣ дар Ҷанги бузурги Ватанӣ» (тартибдиҳанда Суҳайлӣ); маҷмӯаи шеър ва дostonҳои Бобоюнус, Саидалӣ Вализода, Ҳикмат Ризо; материалҳои фолклории дар «Адабиёти Ватан» (синфи V-VI-VII) ва «Адабиёти тоҷик» (синфи 8) – Хусайнзода, Мирзозода, Мирзоев) ва ғайраҳо. Аммо ин ҳама аввали кор аст. Дар ин соҳа дар оянда дар назди филологҳо, фолклоршиносҳои мо корҳои зиёди илмӣ-тадқиқотӣ истодаанд.

Ба ҳамаи ин, гарчанде, ки фолклори тоҷик аз қадим сар карда каму беш омӯхта ва чамъ карда шудааст, вале вай то ҳол ба як тартиби муайян дароварда нашудааст.

Сабаби ин вобаста ба кор карда нашудани бисёр материалҳо ва масъалаҳои фолклори тоҷик мебошад.

ФОЛКЛОРШИНОСИИ СОВЕТӢ

Дуруст ҳалкунии масъалаҳои гуногуни фолклор ба зимаи фолклоршиносони советӣ афтода буд. Фолклоршиносони советӣ аз ибтидои кор ба иҷрои ин вазифа кӯшиш карданд. Партияи болшевикӣ ва Ҳукумати Советӣ ба кори тадқиқотчиён ёрии амалӣ доданд, кори онҳо натиҷаҳои дурахшон бахшид.

Баъд аз револютсия кор барои гундоштан ва омӯхтани фолклори замони гузашта, барои омӯхтани зиндагонии халқҳои зулмдида ва барои омӯхтани фолклори замони мо авҷ гирифта рафт. Дар айни замон роли муҳимро дар ин бора сексияи фолклории Иттифоқи нависандагони Советӣ ва Академияи Ҷанҳои СССР мебозад.

Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон ва Институти таърих, забон ва адабиёти Академияи ҷанҳои Тоҷикистон дар муддати чанд соли охир оид ба ҷамъоварӣ ва омӯхтани фолклори замони гузашта ва ҳозираи тоҷик як қатор корҳо кард. Тартиб дода шудани маҷмӯаи афсонаҳо, сурудҳо ва эҷодиёти шоирони халқӣ Бобоюнус, Ҳикмат Ризо ва Саидалӣ Вализода аз ҷумлаи муваффақиятҳои солҳои охирин аст.

Кӯшиши Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон оид ба навишта гирифтани достони «Гӯрӯғлӣ» ташаббуси калон аст. Бисёр асарҳои тадқиқотӣ дар бораи фолклор навишта шуданд. Ғайр аз ин материалҳои фолклорӣ ҳам хеле зиёд ҷоп карда шуданд.

Дар солҳои аввали баъд аз Револютсияи Октябр ҷараёни асосӣ дар фолклоршиносии советӣ асосан

«мактаби таърихӣ» буд. Баъдҳо танқиди ҳаққонии «мактаби таърихӣ» ва формализмро фақат илми марксистӣ, забоншиносӣ ва адабиётшиносии марксистӣ-ленинӣ дода тавонист. Дар натиҷа фолклоршиносии советӣ бо рӯҳи таълимоти марксиз-ленинизм тараққӣ кардан гирифт. Охир на танҳо фактҳои ҳозираи эҷодии шахрӯ кишлок, балки фактҳои гузаштаи дур ҳам омӯхта шудан гирифтанд, дигаргунии ҷаҳонбинӣ ва фаҳми халқ дар роҳи эҷодӣ ва дунёшиносии эҷодкунандагонӣ фолклор низ ба таври эҷодӣ ба ҳисоб гирифта шуд. Ба ин қор, барои ҷамъ овардани меросҳои адабии халқ, идора, ташкилот ва экспедитсияҳои гуногун қорҳои шоёне қарданд. Дар якҷанд соли охирин экспедитсияи проф. Андреев оид ба омӯхтани этнографияи мардуми Помир бисёр материалҳои нави фолклориро дода тавонаист.

Фолклори советӣ, ки дар вай азнавсозии шуури одамон ва тараққиёти маданияти сотсиалистӣ акс ёфтааст, ҳамчун ҳуҷҷати муҳими ҷамъияти сотсиалистӣ омӯхта мешавад. Дар баробари ҳамаи инҳо асарҳои фолклории замони мо яке аз воситаҳои ташвиқот ва тарғиботии идеяи коммунистӣ мебошад. Фолклор ҳеҷ вақт ба монанди давраи советӣ ба таври васеъ ба нафъи ҷамъиятӣ ба омма хизмат накарда буд. Фолклоршиносии советӣ моҳияти тарбиявӣ ва агитатсионии фолклорро қушода, уро боз ба истифодаи оммаи халқ тақдим намуд.

Ҷанги граждани, давраҳои сохтмони сотсиалистӣ, коллективонидани хоҷагии қишлоқ, зиндагӣ ва маишати нав ба муқобили кӯҳна, мудофияи Ватан, зиндагонии Армияи Советӣ, образи дохӣи револютсияи сотсиалистӣ – Ленин ва Сталин, мубориза ба муқобили душманҳо ва монанди инҳо тематикаи фолклори советиро ташкил медиҳанд, ки аз тарафи фолклоршиносони мо омӯхта шуда истодаанд. Чунон ки дидем,

фолклори советӣ тамоми соҳаҳои зиндагониро дар бар гирифтааст. Барои дуруст кор карда баромадани пояҳои тараққиёти эҷодӣ ва даҳанаки ва ҳалли масъалаҳои фолклорӣ методи марксистии адабиётшиносӣ ва фолклоршиносӣ асос шуд ва ёрии амалӣ-назариявӣ расонд. Ҷустуҷӯҳои археологӣ ва этнографӣ-таърихӣ барои муайян кардани баъзе масъалаҳои фолклоршиносӣ материалҳои бой медиҳанд. Дар асоси ҳамаи ин материалҳои таърихӣ-археологӣ, этнографӣ, омӯхта шудани фактҳои эҷодӣ ва даҳанаки, барои қонунҳои тараққиёти эҷодӣ ва жанру намудҳои онҳоро кушодан, маънидод кардан имконияти васеъ пайдо гардид.

Вобаста ба ин танқиди назарияи сотсиологизми вулгариро додан аҳамияти калони назариявӣ пайдо кард.

Фолклоршиносии советӣ назарияи сотсиологизми вулгариро рад мекунад ва бо он мубориза мебарад. Назарияи сотсиологизми вулгарӣ дар бораи баромади аристократии дostonҳо, афсонаҳо, ба назарияи фолклоршиносии буржуазӣ бурда мерасонад. Як қатор танқидҳои, ки барои фолклоршиносии советиро ба роҳи дуруст андохтанд. Фолклоршиносии мо бо роҳбарии партия бо мақсади тарбия кардани рӯҳи ватандӯстии советӣ, муҳаббат ба давлат ва Ватани сотсиалистӣ, ҳурмат ба боигарии маданияи вай, тарбия кардани рӯҳия ва идеяи интернационализми коммунистӣ, ки ба ҳурмати маданияти миллии ҳар як халқ асос ёфтааст, пеш маравад. «Эҷодӣ ва халқҳои СССР» ном китоби ҷопшуда баромадагӣ шоҳиди ғамхорӣ ва роҳбарии партия ва ҳукумат, шахсан Сталини кабир, шоҳиди муваффақиятҳои мо мебошад.

Ҷамъ намудани фолклори халқҳои мо масъалаҳои гуногуни сарбастии фолклорро кушод ва мекушояд.

Вазифаи фолклоршиносии мо аз он иборат аст, ки бо назарияи марсизм-ленинизм пурра мусаллаҳ шуда, бо кор карда баромадани асарҳои фолклорӣ ба тараққиёти эҷодиёти халқ ёрӣ расонад, ба манфиати халқ кор кунад, ба болоравии маданияти шаклан миллию мазмунан сотсиалистии мо ёрӣ диҳад. Фанни ҳақиқӣ дар бораи фолклор, дар бораи эҷодиёти халқ фақат он фан аст «...ки худро аз халқ дур намедорад, тайёр аст, ки ба халқ хизмат кунад, тайёр аст, ки ҳамаи муваффақияти фанро ба халқ диҳад, ки вай ба халқ на ба таври маҷбурӣ, балки ихтиёрӣ хизмат мекунад» (Сталин).

III. ФОЛКЛОРИ МАРОСИМИИ ТОЧИК, ФОЛКЛОРИ МАРОСИМӢ ВА КАЛЕНДАРӢ

Як соҳаи фолклори тоҷикро назм ва насри маросимӣ ва календарӣ ташкил медиҳад. Ин қисм ҳам аз рӯи характери баёнот, мавриду мавқеи ба вучуд омадани материал ва урфу одати ҷамъиятӣ дорои мазмуну шаклҳои гуногун мебошад. Фолклори маросимӣ ва календарӣ иборат аз қисмҳои зерин аст: 1) фолклори календарӣ, ки ба фаслҳои сол дахлдор аст; 2) фолклори маросими тӯй ва умуман маросимҳои хурсандӣ; 3) фолклори маросимҳои мотам; 4) фолклори сарбозӣ; 5) маросимҳои махсуси занона; 6) рамл ва рамолӣ;

Тамоми расму одати халқи тоҷик, чи тавре, ки дар гузаштаҳои дур будааст, айнан то замони мо омада нарасидааст. Он расму одатҳои қадим баъд аз паҳн шудани дини ислом тағйир ёфтанд. Онҳо дар натиҷаи воқеаҳои таърихӣ гуногун дар мамлакати мо (истилои Искандар, арабҳо, туркҳо ва мугулҳо) ва омехташавии халқҳо бо расму одати юнониҳо, арабҳо, туркҳо, мугулҳо ва халқҳои дигари дуру наздик элементҳои

гуногунро дар бар гирифтаанд. Аз ин чост, ки дар материалҳои мавҷуда боқимондаи элементҳои омехтаи расмӣ, урфу одатҳои мебинем. Аммо ин маъно дар натиҷаи омехташавӣ гум шуда рафтани тамоми хусусиятҳои русуми маҳаллиро намефаҳмонад. Бо вучуди ин ҳама омехташавӣ урфу одатҳои маҳаллии тоҷикон тамоман нигоҳ дошта шуданд ва ниҳоят равшану намоёнанд. Баръакс, аз расму одати ба мо дохилшудаи халқҳои дигар фақат унсурҳои ҷудогона боқӣ мондаанд. Дигар ҳел шаданаш ҳам мумкин набуд. Материалҳое, ки оид ба расму одати календарии қадиманд, дар намуди аслиашон не, балки бо тағйироти зиёде ва мураккабшавиҳои баъдина қисман дастраси мо шуданд. Аммо аз сурудҳои қадимтарини календарӣ бошад, нишонаеро ҳам дида наметавонем,

Дар ҷараёни зиндагонӣ маросим ва календари динӣ бо расму одати календарии ҳуди халқ – деҳқонон ва ҳунармандон ҳамроҳ шуда, шакли умумиро гирифтааст, ки дар вай сохтакориҳои динӣ намоён шуда меистад. Ҳатто дар ин омехташавӣ ҳамроҳ шудани урфу одат ва календари як динро ба дини дигар (дини зардуштиро бо дини ислом) дида метавонем. Унсурҳои анимистӣ дар ин ва ё дар он расмӣ ҳамчун ақидаи динии мардум, тарзи эътиқодот ва таъсири рӯҳониён боқӣ мондаанд. Фолклори календарӣ – маросимӣ барои он аст, ки ба вучуд омадани вай ба фаслҳои гуногуни сол, ба моҳҳои алоҳида, ба ҳафта ва рӯзҳои ҷудогона вобаста мебошад. Расму одате, ки ба фаслҳо, моҳҳо ва рӯзҳо алоқаманд аст, манбаи баромади материалҳои сикли маросимӣ – календарии фолклори тоҷик шудааст.

Баҳорон – саршавии мавсими заминронӣ, ки ўро деҳқонон «кӯшбарорӣ» ё «чуфтбарорӣ» мегуфтанд, ҳамчун арафаи саршавии оммавии меҳнат пешвоз гирифта мешуд. Дар ин вақт он чи ки урфу одати мероси

буд, ба таври анъанавӣ намоиш медоданд ва мегузаронданд. Зиёраткунӣ, хурсандии ҳаматарафа, «дуою фотиҳа» бо «бӯю тафаш», «кушоиши кор» хоستان ва «мадад» талабидан аз «Бобои деҳқон», осудагӣ ва фаровонии ҳосилро талаб кардан мазмун ва мақсади асосии ин маросим буд. Ин ҳамчун одат дар аввали баҳор гузаронида мешуд, ки ин лаҳзаи саршавии ҷӯшу хуруши корро моҳи «ҳамал» меномиданд. Мақоли «ҳамалу амал» ҳам маҳз ҳамин мавридро ба хотир меоварад. Ана дар ин гуна маврид ва маросимҳо як қатор материалҳои фолклорӣ ба вучуд омадаанд. Ҳикоя ва ё суруд дар бораи «Бобои деҳқон» ва «каромотҳои» ӯ ҳам маҳз бо ҳамин характер (анимистӣ ва зиндагии реалии деҳқонон) гуфта ва ба шакл дароварда шудааст. Азбаски ин одат дар ҳар қисмати Тоҷикистон мувофиқи расму одати маҳаллӣ гузаронида мешуд, мазмун ва сюжети материалҳои фолклории дар ин мавзӯ ба вучуд омадагӣ ҳам вариантҳои гуногун дорад.

Масалан, «Бойчечак», ки расмияти бачагона аст, дар рӯзҳои аввалини баҳор аз тарафи бачагон гузаронида мешавад. Дар ба дар рафта талабгорона ва тамаъгорона садо баровардани тӯдаи бачагон ба маънои пурра талбандагӣ ва гадоиро ифода намекунад. Бойчечак гули зарди хушнамурад аст, ки пеш аз амал – пеш аз саршавии маъракаи кишту кор дар охириҳои зимистон ва аввали баҳор, дар моҳи тут мешукуфад. Рӯидани ин гул муждаи баҳор аст. Ба ин муносибат мардумонро муборакбод кардан даркор аст. Мардумро аз омадани баҳор «хабардор кардан» ба зиммаи ҷамъияти бачагон афтода буд. Аммо дар таҳти ин расмият ақидаи урфу одати халқ ҷой гирифтааст. Дар вақти ба даре рафтани бачагон ва ба таври умумӣ сурудхонии онҳо соҳиби хона мебарояд, салом мекунад, пас аз қабул намудани «бойчечакчиён» дастаи гул- бойчечакро «зиёрат»

(бўй) мекунад, ба абрувони худ мемолад ва баъд, аз рӯи кудрати худ чизе инъом (ҳадя) мекунад ва бачагон боз ба дари дигар мераванд ва боз суруд меҳонанд. Мазмуни суруди онҳоро зиндагӣ, хусусият ва ҷиҳати иҷтимоӣ-иқтисодии он оила ё хонавода муайян мекард.¹ Бинобар ин суруди «Бойчечак» аз ҷиҳати мазмун фарқ дошт. Иштироккунандагон-ичроқунандагони ин расмият асосан бачагони камбағалу косиб буданд. Баъд аз тамои кардани гулгашти худ инъом ва ҳадяҳои ҷамъшударо дар байни худ тақсим менамуданд.

Оила дар ҳаққи бахшандагон «дуо» мекунад, ба онҳо анбори пур, ҳамаи зар, ба қорашон барақа ва ҳосили фаровон металабад. Баҳори бо ғайз ва серу-пурии мардум – хоҳиши охириини «бойчечакчиён» ва мундариҷаи асосии ин расмият аст:

Бойчечакам ило шуд,
Ҳамаи пур аз тилло шуд.
Бойчечак, бойчечак.

Порчаи «Бойчечак» шеърӣ бачагона мебошад. Дар баъзе байтҳо қофия мувофиқат намекунад. Аз ҷиҳати вазн ҳам дар баъзе вариантҳо мувофиқати умумӣ дида намешавад. Ҳар қадом байт бо вазн ва оҳанги махсус

-
1. Дар баробари он ки бачагон суруди «Бойчечак»-ро нисбат ба вазъият ва дараҷаи хонадон-оила меҳонданд, онҳо забони он хонаводаро ҳам ба ҳисоб мегирифтаанд. Бинобар ин ба забони ўзбекӣ ҳам хондан мавҷуд буд. Аз ин ҷо варианти ўзбекии «Бойчечак» ба вуҷуд омадааст. Ғайр аз ин дар халқи ўзбек ҳам ин расмият мавҷуд аст.

Бойчечаким асли дур,
Асли самарканди дур.
Бойчечак, бойчечак.

гуфта шудааст. Аз ҷиҳати мазмун ҳам қариб ҳар кадоме аз байтҳо ва ҳатто мисраъҳо мустақиланд, пайрави ҳамдигар нестанд. Фикрҳо пароканда ва дар баъзе мисраъҳо калимачинии оддӣ дида мешавад.

Ин ҳама ноқисӣ натиҷаи парокандафикрӣ ва камтаҷрибагии гуяндагон – бачагон аст. Бачагоне, ки ҳанӯз аз нозукиҳои зиндагонӣ хабардор нестанд, ҳанӯз таҷрибаи эҷодӣ надоранд, фикри худро мантиқӣ муҳокима ва баён карда наметавонанд, ҳамин гуна сурудҳои парокандамазмуну гуногуншаклро ба вучуд овардаанд. Он чи ки хоҳ аз ҷиҳати мазмун ва хоҳ аз ҷиҳати шакл ба қонунҳои назм мувофиқ меояд, зухуроти қобилияти эҷодии онҳост. Ҳаминро ҳам бояд қайд намоем, ки ба сари худ мустақил будани мисраъҳо, байтҳо, бандҳо ва қисман парокандамазмун будани баъзе сурудҳо яке аз хусусиятҳои асарҳои фолклории пешинаи бачагона аст. Баъзан дар баъзе вариантҳо таронаи «Бойчечак» аз ҷиҳати вазн якхела, аз ҷиҳати шакли бадеӣ хеле суфтаву раво ва аз ҷиҳати мундариҷа тамоман лирикӣ мебошад. Дар он, аз як тараф, ҳуди гули «Бойчечак» ҳамчун предмет ба таври лирикӣ тасвир меёбад, аз тарафи дигар, мазмун ва фаровонии ҳосил, баҳори сабзу хуррам, равнақи чорводорӣ ва маишати кӯдакон вобаста карда мешавад. Ба ин маънӣ варианти мазкур мундариҷаи таронаи дигари баҳории бачагонро ҳам дар бар мегирад. Нисбат ба дигар вариантҳо аз ҷиҳати бадеӣ бартар ва пурратар будани варианти дар зер овардашаванда аз он иборат аст, ки вай ба ҷои мисраи гардон (такрор) байти гардон дорад:

Борон борад ба ёвон,
Алаф шавад ба говон.
Говони мо сер шавад,
Шираш хӯранд бачагон.

Бойчечак, бойчечак,
 Даста-даста гулчечак.
 Бойчечаку бойчечак,
 Шукуфта гули инчак.
 Миён борик-химчак,
 Тамошо кун келинчак.
 Бойчечак, бойчечак,
 Даста-даста гулчечак.
 Бойчечак гули дастӣ,
 Миёни худро бастӣ.
 Чӣ алам дар дил дорӣ,
 Дар кӯху дашт нишастӣ?
 Бойчечак, бойчечак,
 Даста-даста гулчечак.¹

Маросими «бойчечакхонӣ» махсусан дар байни мардуми шимолии Тоҷикистон зиёдтар дида мешавад.

Ин гуна расму одат дар районҳои марказӣ, шарқӣ ва ҷанубии Тоҷикистон ҳам ҳаст. Аммо барои мардуми он ҷо на «бойчечак», балки якчанд одатҳои, ки баъзеашон ба «бойчечак» монанд, баъзеашон тамоман дигаранд, мавҷуд буданд. Айнан дар аввали баҳорон гули «сиёхгӯш» ва «қароқош» мебарояд. Аз сабаби он ки ин ҳам, монанди «бойчечак» нишонаи баҳор аст, ҷи тавре ки дар бораи «бойчечак» гап задем, айнан ҳамон тавр гардиш бо ин гулҳо ба амал меомад. Иштироккунанда ва иҷрокунандагони ин амалиёт низ бачагон буданд. Сюжет, мазмун ва мақсади «гулгашти қароқош ва сиёхгӯш» ҳам айнан «гардиши бойчечак» барин аст. Гули «сиёхгӯш» ва «қароқош» дар эҷодиёти халқ образ, ифода, рамз ва предмети бадеӣ-лирикӣ

1. Ш. Ҳусейнзода. Адабиёти ватан, барои синфи VII, 1948, сах. 27.

шуда мондааст. Агар ҳиссиёти гӯяндаро нисбат ба манзараи баҳор ва ҳолати рӯҳии ӯ ба ҳисоб гирем, ба андозае, ки фикр бесару бар баён карда шудааст, ҳамин тавр порчаи нафисро дида метавонем:

Гули садбарги мане,
Саду як барги мане,
Гули сиягӯш, қароқош,
Дили пурдарди мане.
Гули санчитти мане,
Сари кунчитти мане,
Гули шафтолу салом.
Гули садбарги мане.

Бо таъсири «гулгашти сиёхгӯшу қароқош» бисёр сурудҳои лирикӣ ба вучуд омадаанд, ки дар бораи онҳо дар қисми «лирикаи халқӣ» ғап мезанем. Дар қатори гулгашти «қароқош» ва «сиёхгӯш» дар халқи мо сайри «Гули Наврӯз», «Сайри гули биҳӣ», «Сайри гули сурх», «Сайри лола» ва монанди ҳамин расмиятҳо ниҳоят шакли оммавӣ доштанд. Масалан, як суруди «Сайри гули лола» ин аст:

Ҳой гули лола, ҳой гули лола, гули лола,
Зудтар биёед чинем (-а), гули лола.
Вақти гули лола шуд (-а), гули лола,
Кӯху даштҳо пурнур шуд (-а) гули лола.
Мо омадем аз бозор, гули лола,
Баҳри сайри лолазор, гули лола¹.

Фасли «Гули Наврӯз» ба ҳисоби кӯҳна – мавриди даромади соли нав аст. Бинобар ин мардуми шахру

1. Ш. Ҳусейнзода. Адабиёти ватан, барои синфи VII сах. 27.

қишлоқ дар «фасли гули наврӯз» соли навро ҳам истиқбол мекарданд. Дар байни тоҷикони районҳои шимолӣ ин расмӣ асосан «Наврӯз» номида шуда, ба таври анъанавӣ гузаронида мешудааст. Мазмунӣ ҳамаи сурудҳои наврӯзӣ, қатъи назар аз сохти назмиашон, қариб ба ҳамин равиҷ мебошад:

Наврӯзи навбахорон
Фасли гул асту лола,
Як сӯй бингарӣ кор
Як сӯ маю пиёла.

Ин одат ва расмиёти зикршуда яке аз манбаъ ва мавҷеҳои пайдоиши асар ва порчаҳои фольклорӣ шуда мондааст. Расму одат, бозиҳо ва сурудҳои қадим то вақтҳои охирин ба ин маросими календарӣ як шуда омадааст. Аз ин ҷост, ки ин маросимҳо характери анъанавӣ доранд. Тасвири суръатнок кунонидани меҳнат, ба вучуд овардани муҳаббат ба кор, шикамсерӣ, қаноат қардан, розӣ будан, талаби ҳосили зиёд, никоҳи хурсандона, боигарӣ, ободӣ – ин аст, мундариҷаи сурудҳои расму одати календарӣ. Ингуна тематика на танҳо дар байни мардуми қишлоқ, балки дар байни шаҳришӯнҳо ва қишлоқҳои умумӣ шуда монда буд.

Ғайр аз ин ҳамаи он чизҳое, ки доир ба фасли баҳор гуфтем, ҳуди баҳор яке аз предметҳои асосии тасвир шудааст. Баҳор – соли нав, фасли нав борони манфиатнок меоварад, сабза медамад, «табиат либоси нав мепӯшад». Ин барои ҳама – табиат ва ҷамъият – ғоиданок аст. Пеш аз ҳама барои деҳқонон ва чорводорон айнӣ муддаост. Аз ин ҷихат дар сурудҳои маросимии баҳорӣ дар баробари ба воситаи гулгаштҳо ба халқ хабар расондан, халқро ба баҳори нав муборакбод қардан ҳам одат буд. Масалан:

Баҳорон шуд, баҳорон шуд,
Ба рӯи сабза борон шуд.
Чунин халқе намоён шуд,
Баҳори нав муборак бод!¹.

Бинобар он дар сурати гузаштани мӯлчари бориш дар баҳорон борон металабиданд ва ба ин муносибат мақсад ва орзую ҳаваси худро оид ба фаровонӣ ва серию пурии халқ баён мекарданд. Дар он вақт аз афзудани шири гов сар карда то нуктаи охири – аз ҳар ҷиҳат ба мақсад расидан баён карда мешуд. Масалан, тексти зеринро аз назар гузаронем:

Борон борад ёвон-ба
Алаф шавад говон-ба
Говон хӯранд шир тиянд,
Шири ба кампир тиянд.
Кампир хӯрад кор кунад,
Ҳосила бисёр кунад.

Дар таронаи «Бойчечак» ин маънӣ ба маишати бачагон нигаронида шуда, характери бачагонагии ўро равшантар мекунад. Дар ин тарона мақсад аз ба кор даровардани кампир сафарбарӣ кардани ҳамаи аъзоёни оила мебошад. Суръат ёфтани кор, ба даст даровардани ҳосили бисёр талаб мекунад, ки дар оила каси бекор намонад. Аммо дар варианти дигари ӯ мо муҳокимаи дигареро мебинем. Дар он талаби илм-савод ва ба муродрасӣ дида мешавад. Дар он сурат, аз рӯи одат, гӯянда ба мулло, ба худо мурочиат карда, онҳоро «илмбахш» ва «муродбахш» медонад:

1. Ш. Ҳусейнзода. Адабиёти ватан барои синфи VII, сах. 26.

Шира ба мулло диҳем,
Мулло ба мо китоб диҳад,
Китоба ба худо диҳем,
Худо ба мо мурод диҳад.

Баҳор – арӯси ҳамаи фаслҳост. Баҳор, аз як тараф, фасли маросимӣ-маъракавӣ, аз тарафи дигар, симболи махсуси шеър-порчаҳои лирикаӣ ҳамаи онҳо омадааст, ки ба воситаи он ҳиссиёт, эътиқод ва орзуҳо ҳаваси дар зиндагӣ доштаи одамон ифода меёбад.

Оддитарин урфият мақсади алоҳидае дошт. Дар сурати дар сари вақт наборидани борон дар баҳорон, ки сабаби хушксолӣ ҳамаи онҳо метавонист, мардум аз рӯи одат боронро даъват мекарданд, ки ин «Сусхотун» ном дошт. «Сусхотун» одати умумӣ барои мардуми ҳамаи районҳои Тоҷикистон буд. Дар вақти гузаронидани амалиёти «Сусхотун» ҳамаи онҳо порчаҳои хонда мешуданд, ки онҳо талаби сеҳромези деҳқонҳоро ифода мекарданд. Чунон ки аз мисолҳои овардашуда дида мешавад, дар таронаҳои маросимии баҳорӣ, аз як тараф, кӯшиш ва муборизаи барои зиндагӣ доштаи халқ ҳамаи онҳо тасвир меёбад, аз тарафи дигар, боварӣ ва эътиқоди анимистии мардум нисбат ба табиат ва ҳодисаҳои табиӣ ифода ёфтааст. Дар замоне, ки одамон ҳанӯз мутеи табиат буданд, қувваҳои табиатро ҳанӯз зери дасти худ накарда буданд, боварӣ доштанд, ки «марҳамати» ҳодисаҳои табиатро нисбат ба одамизод ба воситаи сухан зиёд карда метавонанд. Ба тариқи дигар, мардум ба воситаи сухан ба табиат таъсир бахшида, ўро ба майлу хоҳиши ҳаётии худ нигаронидан, тобеъ кардан меҳостанд.

Фасли тобистон ҳам дар навбати худ серкор ва серташвиш мебошад. Дар фасли тобистон хурдтарин масъалаҳо ҳам диққати аҳли меҳнатро ҷалб менамояд.

Барои деҳқонҳо даравидани галла, хирманкӯбӣ, гундоштани ҳама гуна ҳосилот аз дашту саҳро, ҷамъ намудани сӯхтусӯз барои зимистон – ҳамаи инҳо лаҳзаҳои сурудхонии халқ буданд, ки он сурудҳо ҳамеша бо протсессии меҳнат ягонагӣ доштанд ва ҳамоҳанг буданд, зеро онҳо айнан дар протсессии меҳнат ба вучуд меомаданд. Он вақт меҳнати озод набуд. Махсусан барои занҳо, ки бо тамоми орзую ҳавас ба зиндагонӣ мебаромаданд, вале аз сабаби маҳкумӣ худ дар хонаи шавҳар ҳам дар шароити канизӣ маҳкумона зиндагӣ мекарданд, аз меҳнати вазнини хонаи шавҳар шикоят карда, хонаи падару модарро орзу менамуданд.

Гундумаки худрӯя дарав мекардум,
Ин кора ба хонаи падар мекардум.
Нумоли калон бошаву дар сар бандум,
Ҳавлии падар бошаву бегам гардум.

Тобистону тирамоҳ на танҳо ба мардумони деҳқон, балки барои боғдорҳо ҳам маъракаи ҷӯшу хурӯши меҳнат мебошад. Мубориза барои ҳосилоти боғдорӣ ва сифати он порчаҳои аҷоибро ба вучуд овардааст.

ФАХРИИ РҶМОНӢ

Фаҳрии Румонӣ яке аз намояндагони машҳури фолклори пеш аз револютсиягии районҳои шимолии Тоҷикистон аст. Вай соли 1840 дар қишлоқи Шайхбурҳони Хучанд таваллуд ёфтааст. Падараш шахси қашшоқ буд, бинобар ин пас аз мурдани падараш аз вай ҳеҷ навое мерос намондааст. Фаҳрӣ аз хурдсолагӣ ба устокорон-косибони давлатманд чун халифа (бофанда-шогирд) хизмат карда, чандин сол умри худро ба ин кор сарф

намудааст. Дар вақтҳои шогирдиаш хеле азобу саҳти-хоро аз сар мегузаронад. Охир ба бофандагӣ моҳир шуда, аз ихтиёри устакори худ берун рафт. Худаш бо қарзу қавола дӯкони бофандагӣ ташкил кард. Вай бо меҳнати худ камбағалона умр ба сар мебард. Дар қатори боғдорони дигари Хучанди собиқ, Фаҳрӣ ҳам чоряк таноб боғ дошта, аз ҳосили ин боғча бар иловаи бофандагӣ зиндагонии худро мегузаронид. Фаҳрӣ дар ин боғчаи худ бо шавқи тамои меҳнат мекарду ниҳол ва дарахтони ӯро бо дилу ҷон парвариш менамуд. Дар порчаҳои «Ало шуд», «Ҷуғурҷук» ва «Қандак макун» Фаҳрӣ меҳнат, кӯшиш, ҳиссиёт ва таҷрибаҳои боғдории худро акс кунонидааст.

Фаҳрӣ талхҳои ҳаётро бисёр чашид. Вай ба ҳукми ноинсофонаи «калоншавандагонӣ» маҳалла дучор гардид: хон, ҳоким, оқсаққол ва югурдакони онҳо ба камбағалон, аз он ҷумла ба Фаҳрӣ, андозҳои гуногун бор мекарданд. Ингуна муносибати золимона ба рӯҳияи косиби боғдор Фаҳрӣ таъсир карда, фикрҳои норозиёнаи ӯро нисбат ба тартибот ва ҳаёти талхи онрӯза, нисбат ба табақаи ҳоким ба вучуд овард. Роҳ ва воситаи бехтарини ифодакунии фикрҳои норозиёнаи вай назм шуда монд; ӯ дар ин роҳ табъ ва қобилияти шоирии худро пурра истифода намуд. Ана порчаи «Боч»-ро хонед:

Равнаки кори фақирон аз кучо гирад ривоч,
Медиҳад бо нархи ғалла косибон ҳар ҳафта боч.
Қоқ шуд коку мавиз, ҳаргиз нашуд як дон самар,
Боз бар болои ин султон мегирад хироч.

Дар ин порчаи хурди пурмазмун зулми ҳукуматдорон, норозигии табақаи меҳнаткаш – боғдор ва косиб ба муқобили ҳокимон ниҳоят мухтасар, вале хело

равшан акс ёфтааст. Шоир на танҳо ба таври оддӣ норозигӣ баён мекунад, балки вай проблемаи «равнаки кори фақирон»-ро ҳам муҳокима менамояд. Сабаби камбағалӣ ва бадбахтии мардуми косиб ва боғдорро нишон медиҳад.

Доду фарёд аз дасти «ӯлпон», судхӯрҳо, бепуӣ ва беором будан аз зулми золимон дар порчаи зерини ба таври шикоят навишта шудагӣ бисёр равшан ва ҳаҷв-омезона нишон дода шудааст:

Омад танобу ӯлпон,
Боқӣ садхӯр кучонда?
Ҷуз кӯтарма чора нест,
Мавиз, ангур кучонда?

Ҷазабу нафрати Фаҳрӣ нисбат ба саркардагони ҳукумати подшоҳӣ ҳамин тавр тезу тунд ва қатъӣ буд.

Фаҳрӣ дар шеърҳои худ фиску фасоди давраи феодализмро ҳам ба зер танқид гирифта, саҳт таҳқир кардааст. Ин мазмун ва манзара дар шеъри «Пушти ӯрданда» хеле равшан тасвир ёфтааст.

Фаҳрӣ шеърҳои ишқӣ-лирикиро ҳам бисёр устокорона, санъаткорона, бо ҳисси чуқур ва аз таҳти дил сароидааст. Ҷазалҳои ӯ «Чалақ-палақ» ва «Эй муҳиб» намунаи лирикаӣ вай мебошанд. Фаҳрии Рӯмонӣ яке аз қобилиятноктарин шоирони халқии давраи то револютсия аст.

✓ **ФОЛКЛОРИ МАРОСИМИ ТҶӢ**

Расмияти тӯю амалиёти маъракавии он сурудҳо, нақлҳо, бозиҳо ва мутахассисҳои дар асоси он ба вучуд омадагӣ ҳам барои фаҳмидани зиндагонии мардум ва дараҷан тараққиёти фолклор аҳамияти калон дорад. Ин

монанди фолклори маросимӣ-календарӣ аз хусусият ва зарурияти ҳуди зиндагӣ-ҳочагӣ ва оила баромадааст. Тӯй кори ҳочагӣ ва оилавӣ мебошад. Аз рӯи одат, ташкил шудани оилаи нав, ба оила дохил шудани аъзои коркунанда хурсандӣ меоварад.

В Дар замонҳои қадим арӯсро аз рӯи сикҳатӣ, пурқувватӣ ва лаёқати меҳнатнаш интиҳоб мекарданд. Яъне арӯс афзояндаи аъзои меҳнатии оила шуморида шуда, меҳнати ҷисмониӣ вай ба назар гирифта мешудааст. Урфу одат ва расмияте, ки нисбат ба арӯсу домод дар тӯй мавҷуд буд, низ ба ҳамин мақсад ва мазмун равона карда шуда буд. Аммо баъдҳо бо дигар шудани шароитҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ лаҳзаҳои расму одати тӯй ҳам тағйир ёфт. Баъдҳо, аз як тараф, ба арӯс ҳамчун ба аъзои қобили меҳнатии оила нигоҳ кунанд, аз тарафи дигар, бештар ба ҳусни арӯс диққат мекардагӣ шуданд. Яъне арӯси боҳусну тароват, хушахлоку одоб, фаросатнок дар баробари ин ҷаққону қордон хурсандӣ ва талаби оилаи навро таъмин мекард. Умуман диққат мекарданд, ки арӯс лоиқи маросими тантанавӣ ва суруду тарона бошад. Дар натиҷа расмияти сурудхонӣ ва ҳангомаи тӯй одати анъанавӣ шуда монд.

Як қатор одатҳои, ки ба тӯи арӯс хос буда, дар қадимтарин замонҳо, ҳатто дар ҷамъияти қабилавӣ, ба вуҷуд омадаанд, оҳиста-оҳиста бо каму беш тағйирот давом кардан гирифтанд. Элементҳои ҷудогонаи он расму одати қадим бо лаҳзаҳои нав мураккаб шуда, то замони мо омада расиданд. Шарбат додан ба келину домод, пойандоз паҳн кардан, аз гирди оташ ҷарх занонидани арӯс, танга пошидан аз сари арӯсу домод, шаби никоҳ ба як оина нигоҳ кардани онҳо, либоспӯшони тарафайн, аз торикӣ ва танҳои ҳазар кардани тӯйшавандагон – ин ҳама нигоҳ дошта шудани унсурҳои маросимии анъанавӣ-таърихӣ ва одатии

сехрианд, ки ҳамчун ифодаи ақидаҳои анимистӣ то замони мо омада расиданд. Дар протсессии амалиёт – ба ҷо овардани ҳар кадоме аз лаҳзаҳои дар боло нишон додашуда, нақл ва суҳанҳои махсуси халқӣ гуфта ва хонда мешуданд, ки он материалҳо аз таъсири дин низ ҳолӣ набуданд.

Дар вақти гусел кардани арӯс аз хонаи падар ба хонаи шахвар («келинбарӣ») гуселкунандагон (зану мард ба таври умум) суруд ва таронаҳои шодӣ месаронданд ва пеш аз ҳама барои арӯсу домод умри дароз меҳостанд; давлатмандӣ ва хурсандии оилаи навро талаб мекарданд ва орзу менамуданд:

Садсола шавед, ҳазору садсола шавед,
Бодавлату хурсанду гулу лола шавед,
Домоди ҷавони паҳлавони азамат,
Келин парии бихиштии бохурмат.¹

Давлатманд шудан-серфарзанд шудан ва бисёр умр دیدан орзу карда мешавад. Ифодаи «пири бадавлат» ҳам ҳамин маъноро тасдиқ менамояд. Дар ин сурат домод вазифадор аст, ки дар бораи вайрон намудани ин «никоҳи муқаддас» ва пойдор будани зиндагонии худ ба арӯс, ба ҳурмати «косаи шарбат», «савганд» хӯрда гӯяд:

Ин косаи шарбате, ки бо ҳам хӯрдем
Ҳаргиз нахӯрам шароб дар ҷоми касе.

Яке аз одатҳои анъанавӣ бо тамоми шаъну шавқат қабул кардани арӯс ба «хонаи нав» буд, ки ин расмӣят бо номи «келинфуророн» машҳур аст. Ба ин

1. Гуянда Бибирозия, 58 сола, бесавод, аз Қаратог (райони Шаҳринав).

муносибат ба арӯс «мурочиатномаи» тарафи кудо (тарафи домод) ба вучуд меояд. Ин «мурочиатнома» бо унвони «Саломнома» шӯҳрат ёфта буд. Пеш аз хондани «Саломномаи» тарафи домод, якчанд ҳаракатҳо мегузашт: хоҳ аз дур аст, хоҳ аз наздик, яке аз маҳрамони арӯс (одатан бародараш) савора ҳамроҳи ӯ меояд ва дигарҳо бо суруд, тарона, рақс, музиканавозӣ то ба хонаи домод гусел мекунанд. Ҳамин, ки ба хонаи домод расиданд, садои хурсандӣ-сурудхонии мардуми тӯйхӯр баландтар мешавад, ҳаракати драмавӣ меафзояд. Келин се бор аз атрофи «кундаалави» дар мобайни ҳавлӣ будагӣ чарх занонида шудан пас, аз тарафи домод аз асп фароварда мешавад. Баъд аз ин, аз он ҷое ки «пойандоз» сар мешавад, ба хондани «Саломнома» шурӯъ менамояд.

Иҷрокунандагони ин вазифа гурӯҳи занон буданд. Хонандаи «Саломнома» 2-3 каси махсус буда, онҳоро, одатан, дар шароити шаҳр ва қишлоқҳои калон аз «бибихалифаҳо» (бибиотунҳо) таъин мекарданд. Дар шароити қишлоқ ин корро бештар 1-2 нафар аз занҳои таҷрибадори кордида бачо меоваранд. Хонандагони «Саломнома» аз рӯи текст ё аз ёд меҳонанд, боқимондаи занҳо ба таври умум ибораи «ҳазор алек»-ро такрор менамояд. «Ҳазор алек» аз номи келин ҷавоби саломро ифода мекард. Ҳамин тариқа, ифодаи «ҳазор алек» нақрати махсуси ин суруд «Саломнома» шуда монд.

Мазмуни «Саломнома» аҷоиб аст. Дар вай аз «қодирӣ қудрат», яъне худо «ҳикмати» ӯ сар карда то мустаҳкамшавии оилаи нав, хурсандии арӯсу домод гуфта мешуд.

Ана як порча аз «Саломнома» ҳамин аст:

Ба гӯшаи раҳи ишрат салом мегӯем,
Ба соҳибони муҳаббат салом мегӯем.

* * *

Илоҳӣ, насли арӯсон ту пурсамар соӣ,
Ба меҳр ҳар ду ба оғӯши якдигар соӣ.
Шаванд хушдилу бо ҳамдигар кунанд бозӣ,
Илоҳӣ, то дами пирӣ муҳаббате соӣ.
Ба хонаводаи неъмат салом меғӯем.

* * *

Ба мисли Лайлию Мачнун шаванд ин ҳар ду,
Даме ҷудо нашаванд аз висол ин ҳар ду,
Ситораҳои онҳо мувофиқ шаванд ин ҳар ду.
Ба мисли Одаму Ҳавво шаванд ин ҳар ду.
Ба он кунандаи раҳмат салом меғӯем.¹

Бештар хонандагони «Саломнома» ба ин маърака аз нуқтаи назари «тӯй ҳазинаи худо» нигоҳ мекарданд. Азбаски ақида ва боварии динӣ дар тафаккури ғӯянда нақш баста буд, вай наметавонист дар ҳар як қору ҳол ба худо мурочиат накунад. Аз ин ҷо ба худо вобаста намудани тақдири ҷавонон маҳз натиҷаи ақидаи динии ӯ шуда мемонад. Аммо ин боварии динӣ наметавонист ӯро аз ҳаёти реалӣ ҷудо кунад. Ба ин маъно сурудани ҳаёти озод ва хурсандона мақсади асосии ғӯянда ва созандагони сурудҳои тӯист. Аз ин ҷиҳат ба худо ҳавола намудани тақдири ҷавонон (арӯсу домод) танҳо ифодаи анъанавӣ таърихӣ, одати муқаррарии гузаштагон шуда мемонад.

Поэтика ва тарзи баёни «Саломнома» низ диққати қасро ба худ мекашад.

1. Ғӯянда Ғиёсова, аз Қаротог, 50 сола, бесавод. Ҳоло дар райони Роҳи оҳан, посёлкаи Лермонтов зиндагӣ мекунад.

«Саломнома» асосан ба таври муҳаммас навишта (ё худ гуфта) мешавад. Аммо ин шакл азбаски бисёр такрор ва тағйир ёфтааст, як андоза вайрон карда шудааст. Шакли омехташудаи «Саломнома» (муҳаммас ва мусаддас) аз ҷиҳати ҳаҷм каму зиёд шудани вай, аз ҷиҳати мазмун мураккаб ё содда шудани ӯ натиҷаи кори эҷодии хонандагони ӯ ва вобаста ба шароит мебошад. Худи текст бошад, қариб дар ҳамаи тоҷикзабонҳо якхела аст. Фарқи баъзе вариантҳо (масалан, вариантҳои Самарқанд, тарафҳои Ленинобод, Бухоро, атрофи Душанбеи собиқ ва районҳои ҷанубӣ) танҳо дар баъзе мисраъҳои нав илова кардашуда, ифодаҳои тағйирёфта ва дар аввал қор фармуда шудани тартиби рақам мебошад.

Масалан: «аввал ба номи қодири қудрат....», «Дуюм ба номи ҳокими ҳикмат...», «сеюм ба подшоҳи ҳақиқат.. салом меғӯем»... ва баъд аз ин тартиби рақам барҳам меҳӯрад. Тартиби рақам, қатъӣ назар аз ин ки ба вазну андозаи шеър мувофиқ намеояд, қор фармуда мешавад. Аҳамияти вай танҳо дар ба тартиб номбаркунии муқаддимаи динӣ буди халос. Бинобар он баъзе ғўяндагон, ки ин дараҷаро фарқ намекунониданду тартиби мисраъҳоро қифоя медонистанд, барои онҳо тартиби рақам зарурӣ надост.

Вазни «Саломнома» ҳам ба табиат ва мазмуни вай мувофиқ ва итоат кунонида шудааст. Ин вазн барои «Саломнома»-и тоҷикзабонҳо умумӣ мебошад. Дар гузаронидани таъсир, ифодаи ҳиссиёти хурсандӣ, ташвиқоти оиладорӣ, мувофиқ будан дар оҳанги музикавӣ ва бо мақоми хонандагон ҳамроҳ шуда, бо ҳаракати онҳо якҷоя гардидан ягонагии вазни ӯро нигоҳ дошта тавонистааст.

Дар «Саломнома» таъсири адабиёти китобатӣ дида мешавад. Махсусан мисраҳое, ки ба ақидаи динӣ

далолат мекунанд (ба қувваи берун аз табиат мурочиат кардан), қариб ифодаҳои китобатӣ мебошанд. Ин монанди муқаддимаи баъзе касидаҳо мебошад. Ба ин шубҳа нест, зеро ки тексти китоби «Саломнома» ҳам мавҷуд аст. Дар ин сурат, албатта, вай аз таҳрири каси каму беш саводноки диндор гузаштааст. Варианте, ки баъд аз ингуна таҳрир кор фармуда шудааст, ифодаҳои динӣ ва хусусиятҳои китобиро зиёдтар дарбар гирифтааст. «Гӯшаи роҳи ишрат», «соҳибони муҳаббат» ва монанди инҳо ибораҳои махсуси суруд буда, ба хусусияти забони «саломнома» далолат мекунанд.

Азбаски расмияти тӯй дар байни тоҷикҳо гуногун буд, сурудҳои тӯй ҳам ҳар хел шудаанд. Қалингирий (маҳр) ва ба ин восита дар ҳангоми тӯй муайян кардани қадру қимати арӯс, монанди «савдои духтар» нишонаи тӯйҳои вақти қадим аст, ки дар замони феодализм қувват гирифта буд. Ин одату тартиб ҳанӯз дар давраҳои қадим ҳам мавҷуд будааст. Ба масъалаи никоҳ ва тӯй қоидаҳои дини ислом ҳамроҳ шуда, бо роҳи қонунӣ ва ихтиёрӣ ҳал кардани никоҳро манъ кард, «никоҳи шаръӣ» ба миён оварда шуд, ки дар натиҷа никоҳи маҷбурӣ ҳукмфармо шуда монд. Вобаста ба ин тартиби никоҳ доир ба никоҳи маҷбурӣ, як қатор суруд ва порчаҳои дигари адабӣ пайдо шуданд.

Дар сурудҳои тӯй аз ҳад зиёд тасвир кардани ҳодиса, «подшоҳ», «шоҳ», «амир» номида шудани домод, «малика», «парӣ» ном гирифтани арӯс, натиҷаи фаҳму шуури ақидаи аҳли маъракаи тӯй, ифодаи эҳтиром ва маҳорати эҷодии гӯянда аст. Ғайр аз ҳамаи ин дар тӯйҳо созандагони алоҳидаи мутахассис (марду зан) мешаванд, ки пул ва ё чиз гирифта маъракаро гарм мекунанд. Ин дар он вақт як намуди драмаи халқӣ шуморида мешуд. Ба тараққиёти анъанавӣ-поэтикӣ назм тақлид карда, созандагон бисёр материалҳои нав

эҷод карда тавонистанд. Драмавӣ кунонидани воқеа бештар ба таври бадеҳа воқеъ магардид. Ин сабаби пайдоиши як гурӯҳ бадеҳаҳо шуда монд. Бехтарини сурудҳои тӯй аз сурудҳои лирикӣ иборат мебошанд.

Баъзан, мумкин аст гуфт, ки аксар вақт, маъракаи бо тамоми шодию хурсандӣ гузаронидашудаи тӯй баъдҳо дар он оила ба хафагӣ мубаддал мешуд. Ин дар натиҷаи вайронии муносибати зану шавҳари навхона (навоила) ба вучуд меомад. Вайронии муносибати оилавӣ бошад, натиҷаи никоҳи маҷбурӣ ва таъсири шарияти ислом буд. Аз ҷавони дӯстдошта ва интиҳобкардаи худ ҷудо шуда, бо саъи падару модар ва ё бо маҷбуриятҳои замона зӯран ба каси дигари номуносиб дода шудан, аксар фурӯхта шудани духтарон, баъд аз тӯй сурудҳои ғамангез ва шикоятomezро ба вучуд овардааст. Ингуна таронаҳо маҳсули шикоятҳои аламангези арӯси нокому шӯрбахт ва натиҷаи никоҳи маҷбурии шароити реаксионии ислом буданд:

Офтоб задай дар таҳаки долонум,
Коре кардай ин падари нодонум:
Ҷое будай дилум, сарпаст кардай,
Ҷое ки дилум набуд, бар қасд кардай.¹

Дар ин бора дар бобҳои оянда, дар мавриди худ, алоҳида суҳан хоҳем ронд. Чунки таронаҳои дар ин мавзӯ, бо ин мазмун гуфташуда, бевосита ба гурӯҳи сурудҳои тӯй дохил намешаванд.

Ҳам дар ҳолати пурра ва ҳам нопурраи худ сурудҳои тӯй ҳамчун ҳуччати таърихӣ, зиндагӣ ва маишӣ зарурияти худро нигоҳ медорад.

1. Ш. Хусейнзода, Адабиёти ватан, барои синфи VII ҷаҳ. 28.

Урфу одати тӯй ва киссаю материалҳои вобаста ба он на танҳо дар тӯйи арӯсу домод, балки дар тӯйи писар («хатнасур» ё «хандасур») ҳам қариб ҳамон гуна аҳамият доштанд. Таронае, ки бо нақорати

«Акаи тӯйдор, давлат ба сарат.
Саду бистсола шавад гулписарат»

сароида мешаванд, маҳз ба тӯйи «хатнасур» хос аст. Хулоса, дар фолклори тӯйи маъракавӣ ҳам моментҳои лирикӣ роли калон доранд ва мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Моментҳои лирикӣ дар ҳақиқат дар назми халқӣ хеле нозук, бо ҳиссиёт ва самимияти том баён карда шудааст. Ба ин тариқа, сурудҳои тӯй дар ҳамаи намудашон дар мавриди худ ҳамчун ҳуччати таърихӣ, этнографӣ ва адабӣ аҳамияти махсусе доранд. Пурра ҷамъ кардан ва ба таври илмӣ қор карда баромадани онҳо дар этнография ва фолклоршиносии мо яке аз масъалаҳои муҳим шуморида мешавад.

ФОЛКЛОРИ МАРОСИМИ МОТАМ (МАРСИЯ)

Назми мотам-марсия, ки муносибати ба марг ва шахси марҳум доштаи мардумро нишон медиҳад, одати анъанавӣ ва хеле қадим мебошад. Дар марсия ҳам мо муносибат ва одатҳои қадимро мушоҳида карда метавонем. Расму одати мазкур аз қадимтарин замонҳо сар карда характери ҷамъиятӣ гирифта омадааст.

Расмияти мотам ҳанӯз дар ҷамъияти қабилавӣ характери умумӣ-коллективӣ доштааст. Баъдҳо вай одати шахсӣ-оилавӣ ҳам шуда монд. Бо вучуди он ки ин расмият бо таъсири дини зардуштӣ, ислом ва боз

динҳои дигар, ба як қатор дигаргуниҳо дучор шуда, тағйир ёфтааст, хусусиятҳои қадимиро нигоҳ доштааст. Маросими мотам асосан ду хусусият дорад: аз як тараф, аз мурда ҳазар карда, худро дур кашидан, аз тарафи дигар, ўро ҳурмат карда, дар атрофи вай чамъ гардидан ва таъриф намудани ў ва нафрат ба марг. Ҳамин ду моменти бо ҳам зид ба азодорон-мотамдорон илҳом дода, сурудҳои мотам-марсияхоро ба вучуд овардааст. Давраи зиндагӣ, фаъолияти иҷтимоӣ ва баъд аз ин канда шудани риштаи ҳаёти одам, объекти асосии тасвиrot ва мавзӯи марсия ҳисоб мешавад. Барои баён кардани ин гуна ҳиссиёти чуқури эмотсионалӣ баъзан дониш ва таҷрибаи мотамдор кифоя намекард. Сабаби кам будани таҷрибаи ҳаётии мотамдор, аз саресамагӣ худро гум кардан, воҳима, ғаму гуссаи ба ин восита ба вучуд омадагӣ ва дигарҳо буд, ки ўро беором мегардонид ва ақлу ҳуши вайро мебурд. Дар он сураат наметавонист дарду алами худ, ҳиссиёти худро пурра ифода намояд.

Пас, зарурияти пайдо шудани ягон каси мутахассис ба пеш меомад, ки вай ҳиссиёт, дарду алам ва умеду орзуи соҳиби таъзияро ифода намояд. Ингуна занҳои таҷрибадор, кордида, ки дар давоми зиндагӣ хеле маросимҳои мотамро дидаанд, тадричан пайдо шудан гирифтанд. Инҳо гӯяндагони мутахассис буданд, ки ба маъракаи таъзиявӣ махсус даъват карда шуда, дар «овозандозӣ» роли барандагиро мебозиданд. Онҳо гоҳ аз номи худ, гоҳ аз номи оила ва хешовандони шахси марҳум гӯяндагӣ мекарданд. Агар гӯянда нисбат ба зиндагӣ ва одамони нобудшудаи худ аламзада бошад, ба таври ихтиёрӣ ҳам ба таъзия иштирок мекард ва «дили пурдарду ситами худро ҳолӣ карда мерафт». Ба ҳар ҳол, хоҳ вай даъват карда шавад, хоҳ ихтиёрӣ биёяд, музди гӯяндагии вайро соҳиби маърака – таъзия меод.

Ин одат дар қадим барои мардҳо ҳам умумӣ буда, баъдҳо махсуси занон шуда мондааст. Назми дар ин мавзӯ ба вучуд омадагӣ ҳам бештар ва умуман психологияи занҳоро баён мекунад. Азбаски дар тасаввури гӯяндагон шакли анъанавии марсия нақш баста буд, ба онҳо сохтани марсия ва гуфтани сухани нав ҳеҷ гуна душворӣ намеовард. Дар вақти амалиёт сар кардан, сухани оддии онҳо ҳам дар байни анбӯҳи занон худ ба худ шакл, оҳанги назмро мегирифт. Як қатор суханҳои гуфташуда ба таври мусаччаъ – насри манзум воқеъ мебардид.

Марсия на танҳо махсули эҷодии гӯяндагони махсус буд, ки вай аз ҷиҳати шакл дар байни назму наср меистод, балки жанри поэтикии махсус ҳам шудааст, ки монанди жанрҳои дигар аз рӯи қонуни умумии назм сохта, ба вучуд оварда шудааст. Дар ин сурат марсия танҳо фолклори ба урфу одати занҳо хос будагӣ не, балки вай барои мардҳо ҳам умумӣ мебошад.

Марги бемахал, хусусан ҷавонмаргӣ, андӯҳи оила-ро зиёд мекунад. Намунаи беҳтарин марсияи ҳаяҷон-овар, марсияи «Абдулмачидҷонам балам» мебошад, ки вай аз тарафи модар гуфта шудааст. Модар дар симои Абдулмачиди ҷавонмаргшуда умри дароз ва бахту саодати худро мебинад. Писар «сои сари модар» - давлати модар аст, модар дар фироқи «сои аз сар рафта месӯзад», «гиребон то ба доманаш чокчок мешавад. Бо марги фарзанд «хонаи умеди худро барбодшуда» мешуморад. Ин ҳама доду фиғони мадхушонаи модар ба падару модар азиз ва «пайванди ҷон» будани фарзандро нишон медиҳад. Дар ҳақиқат ҳам модар ҳиссиёте, ки Абдурахмони Ҷомӣ нисбат ба меҳрубонӣ ва нишонаи беҳтарини одам будани фарзанд

дар достони «Саломон ва Абсол» баён кардааст, дар худ дорад. Ҷомӣ ин тавр навишта буд:

«Ҳеҷ неъмат бехтар аз фарзанд нест,
Ҷуз ба чон фарзандро пайванд нест.
Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард.
Зинда аз фарзанд монад номи мард».

Аз ин ҷост, ки модари машфиқ «вобалам» мегӯяду «сад шаҳра вайрон мекунад» ва беқарорӣ ба дараҷае мерасад, ки «аз ду чашмаш ҷӯи хунро мисли борон мекунад».¹

Бо ин мазмун, вале мухтасар, аз тарафи мард – сардори оила ҳам таассурот баён карда мешавад. Ба марги ногаҳонӣ гирифтӣ шудани фарзанди «ба мақсад нарасида», оху нолаи падар ва ё боборо ҳам шиддатнок кардааст. Ба саволи он, ки чаро мардум то ба дараҷаи мадхушӣ беқаророна худро ба баҳри андӯху алам меандозанд, ингуна ғиряи тоқатшикан ба кӣ хос аст, мо ҷавоберо мегирем, ки вай аз ҷиҳати маъно боз ба ҳамон гуфтаи дар боло овардашудаи Ҷомӣ ва классикони дигари мо вобаста мешавад. Касе, ки шарбати фарзанддориро чашидааст, кайфияти фарзандро дидааст ва ё дар орзуи фарзанд шуда ягона фарзанде ёфтааст, вай дар сурати ўро гум кардан тоқои худро аз даст медиҳад ва «зор-зор чун абри навбаҳор мегиряд» ва «аз дида хунобаи ҷигар равона месозад». Аммо касе, ки фарзанд надорад, вай «дарахти бесамар аст» ва бинобар он ҳам дар вай ингуна ҳаяҷон ва таассуроти чуқур дида намешавад. Ҷавоби саволи мо ана хамин тавр аз тарафи падару модар шарҳ дода мешавад. Инро дар «Ҷони бобо» ном марсия ҳам равшан мебинем:

1. М. Турсунзода. «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 54-55.

Гулу гулдастай, эй чони бобо,
Ба мақсад норасида, чонӣ бобо.
Чу гулҳои замин, ки сар бароранд,
Ту сар дар хок мондӣ, чони бобо.
Агар оху шавам, атрофи олам,
Наёбам ман суроғат, чони бобо;
Касе фарзанд надорад, ӯ чӣ будай?
Дарахти бесамар, эй чони бобо.¹

Бо таъсири баъзе ҳодисаҳои фалокатовари табиӣ ҳам ба сари баъзе хонадон «кӯхи мотам» меояд. Дар он сурат соҳиби таъзия танҳо аз «қазо» ва аз «ачал» домангир нест, вай аз табиат ҳам домангир шуда, ҳодисаҳои «фавқулоддаи» табиатро қотили одам мешуморад.

Барои ин «Тарма» ном марсия мисоли мучассам шуда метавонад.² Ин марсия аз тарафи падари як гурӯҳ ҳалокшудагон гуфта шуда, аз даҳони як дуторчии қаротегинӣ навишта гирифта шудааст.

Ҳодиса дар соли 1914 воқеъ шудааст. Чор нафар деҳқонбача (аз як оила) дар вақти сафар дар яке аз дараҳои Қаротегин дар зери тарма монда ҳалок шудаанд. Якбора нобуд шудани чор писару коркун дар ҳаёти падар парешонии калоне овард. Падар – сардори хонадон «сари риштаи худро гум мекунад» ва ҳолати рӯҳии вай вайрон мешавад. Дар натиҷа тантанаи зиндагӣ аз он оилаи мустақили осоишта видоъ менамояд. Ҳодисаи табиат на фақат писарҳои баркамолро кушту ба сари падар кӯхи андӯху алафро овард, балки оилаи сираъзои ӯро вайрон ва пароканда карда, сардори ӯро ба саҳрои ноумедӣ партофт. Мурдани чор писар, баромада рафтани чор

1. Турсунзода, «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 57.

2. А. Болдирев. «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 176-177.

келин аз хона – мазмуни марсияи бобост, ки мисраи так-
роршавандаи «хундорум ай барфу борон»-ро ба вучуд
овардааст. Ин ба муқобили «ҳодисаҳои фалокатовари»
табиат норозигии ғўяндаро ифода менамояд. Ба тариқи
дигар, шикоятӣ камбағалон аз бироҳии замони гузашта
дар кӯхистон бо ҳамин роҳ низ ифода ёфтааст.

Марсия аз адабиёти халқ ба адабиёти китобат
гузаштааст. Дар баробари ин марсияҳои китобатӣ, ки
аз тарафи шоирон навишта шудаанд, ба эҷодиёти халқ
таъсири калон гузоштаанд. Дар натиҷаи ин таъсироти
байни ҳамдигарии фолклор ва адабиёти китобатӣ мо
ба вучуд омадани марсияҳои аз ҷиҳати бадеӣ баландро
мушоҳида мекунем.

Марсия хоҳ дар халқ ва хоҳ дар адабиёти китобатӣ
ба характери зиндагонӣ ва ғўяндаи вай нигоҳ карда, аз
ҷиҳати ҳаҷм ва мазмун ҳар хел: хурду калон, лирикӣ,
сиёсӣ ва ғайра мешавад. Ғўяндагон дар марсияи худ ба
фаъолият ва хусусияти марҳум нигоҳ карда, аз замон,
аз зиндагӣ, аз амалдорон шикоят мебарданд. Ин ҳолат
ҳам дар фолклор (монанди «Усмонҷонуме»), ҳам дар
адабиёти китобӣ (монанди «Марсия»-и Айнӣ дар кушта
шудани додараш Ҳочӣ-Сироч) дида мешавад. Мазмун
ва оҳанги норозигии марсияро ҳам, албатта, замона,
рӯҳия, вазъияти ғўянда муайян мекунанд.

Марсия танҳо ба гузашта хос нест. Вай ҳамчун жан-
ри махсуси эҷодӣ дар айнӣ замон ҳам мавҷудият дорад.
Марсияҳои ҳозира аз гузашта бо он фарқ мекунанд, ки
онҳо бештар марсияҳои аз ҷиҳати мундариҷа сиёсӣ-
иҷтимоӣ мебошанду марсияҳои пешинаи халқӣ бештар
характери индивидуалӣ-оилавӣ доштанд.

Марсияҳои дар бораи рафикон Ленин, Киров,
Орҷоникидзе, Куйбишев, шоирон ва олимони марҳум
навишташуда ҳамин гуна асарҳо ҳастанд. Марсияҳои за-
мони советӣ дар мазмуни худ ба ҷои бадбинӣ, ноумедӣ,

характери некбиниро соҳибанд. Дар онҳо ҳисси адоват нисбат ба душманони халқ ифода меёбад.

НАЗМИ САРБОЗӢ

Назми сарбозӣ дар фолклори тоҷик як қисми муҳими назми халқӣ мебошад. Вай нисбат ба тартиби даҳшатноки сарбозгирӣ ва оқибати он ҳуччати муҳими таърихӣ-адабӣ шуморида мешавад.

Ингуна вазъият ва тартиби тоқатфарсо махсусан дар асри XIX шиддатнок шудааст. Тартиби сарбозгирӣ то асри XIX ҳам аз ғочаҳои таърихӣ-сиёсӣ ҳолӣ набуд. Аммо вақте ки тартиботи хунии амирони мангит дар як қисми Осиёи Миёна қорӣ гардид ва илова бар ин Осиёи Миёна аз нимаи дуҷуми асри XIX саркарда мустамликаи ҳукумати подшоҳии рус шудамонд, тартиботи сарбозгирии амир ва мардикоргирии ҳукумати подшоҳӣ ғочаҳои фочаҳои тоҷикон шуд, дарду алами мардумро зиёд кард. Назми дар ин гуна вазъияти сиёсӣ ба вуҷуд омадагӣ оинаест, ки он зиндагонии мудҳиш, воқеаҳои хунии таърихӣ-сиёсӣ ва манзараи умумии замони гузаштаро дар назар ҷилвагар менамояд.

Ба сарбозӣ гусел кардани одамон дар он замон баробари марг буд. Гуселкунандагон гӯё сарбозро ба марг гусел мекарданд. Зеро муддати дарози 25 сол ё якумрӣ рафтани сарбоз (солдат) на танҳо ҳуди ўро аз ҳаёт ноумед мекард, балки гуселкунандагон, ҳешовандонашро ҳам ба ҷоҳи ғам ва баҳри ноумедӣ меандохт. Ин ҳолат махсусан дар рӯҳияи модару падари меҳрубон дида мешуд, ки онҳо меғуфтанд:

Эй марг замуна, ноумедум кардӣ,
Фарзанди азизма ай назарум дур кардӣ,

Кардӣ, кардӣ ба қасди мардум кардӣ,
Эй золими баттол, худут гум кардӣ.

Гуселкунандагон инро ҳамчун «қонунияти беқонун» ва тартиботи беадлу инсоф фаҳмидаанд. Аз назар маҷбурӣ дур карда шудани фарзандони азиз ва ё ақрабо шуур ва фаҳми синфӣи гусекунандаро бедор кардааст. Эҳтимол, гуянда пеш аз ин зиддиятҳои синфӣ-иҷтимоиро намефаҳмид ва азобу уқубати ба сари мардум омадагиро аз «тақдири азал», «хати пешона» ва «фармоиши илоҳӣ» медонист. Аммо ҳамин, ки ин «бало» ба сари шахсан худи вай омад, ӯ ҳамаи эътиқодҳояшро барҳам медод. Аз қонуни «муқаддаси таҷовузнапазир» ва «навиштаи азалӣ» рӯ гардонида, тақдири худро дар заминаи конкретӣ, дар шароити реалӣ ва вазъияти объективиӣ сотсиалӣ месанҷид. Вай мефаҳмид, ки замона – замони маҳдуди феодалӣ-подшоҳӣ-амирӣ ноумедкунандаи ӯст. Эй марг ба замона, ки мардумро дар ҳолати бадбахтӣ гузоштааст, мегуфт.

Гуянда фаҳмидааст, ки аз назари ӯ дур карда шудани фарзанди азизаш ҳодисаи ғавқулодда ва муносибати шахсӣ намебошад. «Золими баттол» ба гурӯҳи ақсарияти иҷтимоӣ қасд, кина ва бахилӣ доштааст. Бинобар ин вай ин зӯрӣ, беадолатӣ ва беинсофӣи худро нисбат ба халқи камбағал, «ба қасди мардум» нишон медод. Ин аст, ки гуянда тадриҷан ба ҳодисаю воқеа аз нуқтаи назари синфӣ наздик шуда, қувваҳои бо ҳамдигар зид ва оштинопазири замони худро мешиносад.

Аз нофаҳмӣ ба норозигии шахсӣ ва аз вай ба фаҳму шуури синфӣ омада, зиддияти қонунии синфҳои ҷамъиятиро фаҳмидан – тараққиёти тадриҷии ҷаҳонбинии оммаи эҷодкунандаи назми сарбозӣ мебошад.

Воқеаи сарбозгирӣ фақат дар шаҳр набуд. Дар қӯҳистони тоҷик ҳам ин маърака характери оммавӣ дошт. Воқиаи сарбозгирӣ дар кишлокҳо ҳам ба рӯзҳои гирия ва нолаи камбағалон табдил меёфт. Фазандони меҳрубони камбағалон, бечорагон ба таври зӯрӣ, маҷбурӣ ва бо фармони амир ба Бухорои собиқ – маркази амирони мангит фиристода мешуданд. Аз ватан, аз ёру бародар, аз падару модар, аз «нозу неъматҳои зиндагӣ» чудо шудани сарбозшаванда ҳолати ўро бисёр вазнин мекард: охир ўро «ба чое мебурданд, ки дар он чӣ на ободӣ, на озодӣ ва на зиндагӣ буд». Чӣ илоҷ? Сафари бозгашти ҷавонмард ба чое, ки «он чӣ рафтаи хасту омадан нест», гуселкунандаро ба ин натиҷа овардааст:

Эй баччаҳаке, яктата шуштан додӣ,
Бечора будӣ, худта ба куштан додӣ,
Он чӣ, ки тура баранд ободӣ нест,
На зиндагӣ андар ўву на шодӣ нест.

Ана исботи барҷастаи ба «Сафари бебозгашт» гусел карда шудани сарбози давраи амирӣ, агар ба сухани худӣ гуселкунандагон гӯем, ҳамин тавр аст.

Дар ҳақиқат ҳам аксарияти онҳо дар шароити саҳт ва вазнин зиндагонӣ карда, бо ёди ёру диёри худ мурда ва нобуд шуда мерафтанд.

Пас дар ингуна шароити мудҳиш ҷудошавӣ аз ватан ва ёру дӯстон, сарбоз худро чӣ гуна ҳис мекард? Ин нолаи зерини ўро шунидан кифоя аст:

Ин дашти дароз бодӣ сабо мебаранум,
То гирия кунум, ҷавру ҷафо мебаранум,
То гирия кунум, фироқи раҳдурӣ худум,
Фарзанди кучояму кучо мебаранум.

Даҳшати зиндагӣ сарбозшавандаро карахт кардааст. Дар ин порча вай қуввати ба замона, ба синфи ҳоким муқобилият карданро надорад. Ӯ дар мубориза бо беадолатии замон пассив ва «очиз» мебошад. Ҳаракати зинда қариб дар вай дида намешавад. Баръакси гуселкунандагон, гуселшаванда ба андозае дар зерӣ кӯҳи ғам мондааст ва ноумед шудааст, зиддиятҳои синфиро намефаҳмад, гунаҳкори он ҳаёти нобаробар ва ҳақиқати талхро ёфта, идрок карда наметавонад.

Махсусан дар ҷанги империалистии солҳои 1914-1918 мардикорғирӣ дар Осиёи Миёна авҷ гирифта буд, ки «ин барои ба амал омадани шӯриши соли 1916 як баҳонае гардид».¹ Мардикорғирии маҷбурии Николай подшоҳ ва дар арафаи револютсияи Бухоро сарбозғирии амири Бухоро ҳам мардуми шаҳр ва ҳам мардуми қишлоқу кӯҳистонро ба танг оварда буд; аз он ҷумла вақте ки дар соли 1920 аз тарафи болшевикон ва Армияи Сурх шаҳри Бухоро ишғол карда шуда, амир аз тахт гурехт, дар шарқи Бухоро аз тарафи гумоштағони амир ба номи «ғазои худой» шиоре паҳн карда шуд. Гумоштағони амир «ин ғазои худоист, ҳар кас наравад, кофир мешавад» гӯён ҳамаи ҷавонони боқувватро ба «ёрии амир» сафарбарӣ кардани мешуданд. Онҳо бо ин шиори контрреволютсионии худ бар зидди болшевикон баромада, халқи зулмдидаро ҳам бо ин мақсади зидди болшевикӣ як бори дигар гумроҳ карда аз ақиби худ бурдани мешуданд ва ўро ба муқобили озодкунандаиш-Армияи Сурх иғвогарона, фитнагарона барҳезондани мешуданд.

Аз рӯи шариат лозим буд, ки ба «ғазои худой» аввал худӣ уламо ва ҳукамо иштирок кунанд. Вале дар ҳама

1. Ба «Таърихи мухтасари халқи тоҷик», сах. 380-382 мурочиат кунед.

чо акси ин ҳол дида мешуд. Зӯр ба камбағалон омад. Дар катори чойҳои дигар (монанди Бухоро, Самарқанд, Хучанд) дар кӯҳистони тоҷик одамхари ва одамфурӯшӣ сар шуд. Амалдорон ва боён фарзандони худро аз «ғазои худой» ва мардикорӣ ба воситаи пул халос карда, одамони нодор-чавонони камбағал ва батракро ба ин кор маҷбуран ва ё харида мефиристоданд.

Бойҳо ва амалдорон хизматгори худро ба та-вонгарони дигар мефурӯхтанд. Онҳо ба ҷои фарзандони худ ин «фарзандони зархарид»-ро ба «ғазои худой» равона мекарданд. Харидани одам аз байни мардуми камбағал бо зӯрӣ гузаронида мешуд. Дар ин сурат агар касе хоҳад, ки фарзанд ё хешованди худро аз ин «балои ногаҳонӣ» халос намояд, маблағи зиёде лозим буд, ки ба амалдорон пора дода, кори худро ба анҷом расонад. Маҷбурӣ одам гирифта, ба ҷои дигар бурда фурӯхтан гуселашавандаро ба нолаю зории тоқатшикан меовард ва аз ёру бародарон харидорӣ кардани ҷонашро талаб мекард:

Гар маҳбуби манӣ ва ё ки бо ман ёрӣ,
Гар пул дорӣ - ё, ҷонма харидорӣ кунӣ.
Мара мебаранд шаҳри дигар мефрӯшан,
Гар пул дорӣ - ё, ҷонма харидорӣ кунӣ.¹

«Ғазои худой» дар кӯҳистон ғазабу нафрати оммаи камбағалро ба муқобили амир, соҳти амирӣ ва бойҳову амалдорони вай ниҳоят зиёд карда буд. Зеро ки дар баробари «ғазо» маҷбуран рафтани фарзандони онҳо хоҷагии онҳо ҳам горат карда мешуд. Ба ин муносибат халқ шӯриш мекард ва вазъияти ҳаёти кӯҳистон вазнинтар мешуд. Сарбоз дар вақти хизмат он дарду

1. А. Болдирев. «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 120-121.

аламеро, ки дар натиҷаи аз хонадон ҷудо шудан ба вучуд омада буд, боз ҳам пурратар баён менамояд. Ба кӣ дод гӯяд, аз кӣ домангир шавад? Норозигӣ бар зидди амалдорон ва амир ин оташи алами ўро хомӯш кунонида наметавонист. Бинобар ин ба муқобили техникаи замон, ба муқобили аслиҳаи ҷангӣ ва истехсолкунандаи ў норозиёна фикр баён мекунад. Ханҷару камон ва устоҳои аслиҳасоз барбоддиҳандаи ҳаёти ў, беҳонумон ва овракунандаи сарбоз шуморида шудаанд:

Сари кӯхи баланду дав-давонум,
Камон дар китфу хонҷар дар миёнам.
Илоҳо, бишкана дасти камонсоз,
Аз ин дасти камон беҳонумонум.¹

Вай бо ин на танҳо асбоби ҳарбӣ ва созандаи ўро бад мебинад, балки дар баробари ин ба ҷангу занозаниҳое, ки дар он асбоби ҳарбӣ кор фармуда мешавад, бадбинӣ баён кардааст. Вале сарбоз азбаски моҳияти ҷанг, тарзи маҷбурии аскарگیری ва воқеаҳои сиёсии дар натиҷаи ин ба вучуд меомадагиро бо ҳиссу шуури то ба охир револютсионӣ фаҳмида, идрок ва таҳлил карда, наметавонист, фикри зиддизамонии ў бо норозигӣ баён карда ба муқобили аслиҳаи ҷангиаш маҳдуд мемонд. Аз ин ҷост, ки мисраи «аз ин дасти камон беҳонумонум» бар зидди ҳақиқати талх норозигии пассиви сарбозро ифода менамояд.

Бешубҳа, ин баёнот ва шикоятӣ вай натиҷаи даҳшатҳои майдони муҳориба аст. Сарбози ҷавон – «шер-бачаи» кӯхистонӣ қобилияти калони ҷанговарӣ, мардонагии сазовор ва устуворӣ дошт.

1. А. Болдырев. «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 124.

Дар чанг гурехтан барои ӯ нанг буд. Аммо бо кӣ ва ба нафъи кӣ чангад? Ба нафъи ҳукумати подшоҳии рус? Барои тахти шоҳӣ ва ё ба ғоидаи бойҳо, амалдорони маҳаллӣ, барои аз нав мустаҳкам намудани системаи амирии Бухоро, ба муқобили Армияи Сурх, партизанҳои сурх?! Ҳамаи инро вай мулоҳиза мекард ва барои худ зарарнок мешуморид.

Аммо вай роҳи халосиро дар ин майдон намеёбад. Охир «шамшери қазо» ба гардани ӯ меояд. Дар ингуна вазъият ба вучуд омадани ҳамин гуна муҳокима ва арзи ҳол табиӣ шуда мемонад:

Дар дашт будум, ғулоғули занг умад,
Шербача будум, гурехтанум нанг омад,
Шамшери қазо ба гарданум танг умад,
Хуни чигарум ба ҳар сари санг умад.¹

Аммо чӣ илоҷ, ки сарбозон роҳгумкардагони маҷбургардида буданд. Онҳо далер, пуруқувват, «дар об шиновар» ва «дар чанг баҳодур» буданд, аммо «дар марг асир» афтодаанд. Яъне онҳо бо ин ҳама баҳодурии роҳи аз марг, аз чанги хонавайронкунанда раҳой ёфтанро надониста, асири марг мешуданд. Ин «гумроҳии баҳодурон» натиҷаи нодонӣ, суғуб будан ва ё набудани шууру таҷрибаи револютсионии онҳо буд:

Ҳар чор бародарем дар бомаки пир,
Ҳар чор камонкашем як дастаи тир.
Дар об шиноварему дар қўх нахчир,
Дар чанг баҳодурему дар марг асир.²

1. А. Болдырев. «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 123.

2. М. Турсунзода. «Намунаи фолклори тоҷик», сах. 226.

Муқаррар ба хонанда савол меояд, ки чаро дар замонҳои гузашта хизмати сарбозӣ сарбозро дилгир, маъюс, ноумед, ғирён ва нолон мекард? Чаро вай хизмати сарбозиро ба марғ баробар медонист? Барои чӣ ин вазифаро ба худ шараф намешуморид? Дар ин масъала, пеш аз ҳама, манфиати халқӣ ё ки синфиро ба назар гирифтани лозим аст. Ғайр аз он, ки сарбозон дар шароити аз ҳама пасти инсонӣ зиндагӣ карда, ба ҳар гуна даҳшатҳои тоқатнопазир дучор мешуданд, ба аскарӣ якумрӣ мерафтанд ва хизмати аскарӣ дар он вақт, дар замони феодалӣ на шараф, балки ҷазои олий шуморида мешуд. Сабабҳои дигари муҳим ва асосӣ ҳам мавҷуд буд. Армияи амирӣ ва подшоҳӣ армияи помешчикҳо, капиталистҳо, бойҳо ва рӯҳониён буд. Ин гурӯҳи эксплоататорон бошанд, душманони ватан, душманони халқи меҳнаткашанд. Пас армияи онҳо армияи ғоратгарон, армияи душманони халқ буд, онҳо барои асирии халқи меҳнаткаш ҷангҳои бешарафона ва истилогарона мебуданд. Синфи ҳоким ба воситаи сипоҳӣ ба халқ зулм мекард ва молу мулки ӯро то-роҷ менамуд. Аз ин ҷост, ки халқ сипоҳиро аз ҳама бадтар медид. Бинобар ин халқ дар он вақт нисбат ба сипоҳиёни амирӣ бадбинӣ ва ҳисси нафрат баён карда мегуфт:

Сипоҳиро ба сағ ҳамном карданд,
Сағи бечораро бадном карданд.

Аз он ҷо ки сипоҳӣ ҳамчун қувваи мудҳиш ва зулм тасаввур карда мешуд, мардум бачаҳои худро бо номи сипоҳӣ метарсонданд. Пас сипоҳӣ (сарбоз) будан кори шараф ва фахрии мардон ҳам шуда наметавонист. Ҳеч кас хизмати сарбозиро вазифаи муқаддаси худ ва дар пеши ватан, давлат қарзи граж-

дании худ намешуморид. Пас чӣ тавр мешавад, ки сарбозшавандае, ки фаҳм ва шуур дорад, кӣ будан ва кӣ шудани худро медонад, ба хизмати армияи амирӣ равад! Чаро он батракон, камбағалон ва умуман халки меҳнаткаше, ки пеш аз револютсия аз хизмати аскарӣ метарсид, дар арафаи Револютсияи Кабири Октябр, дар вақти ҷанги ражданӣ, револютсияи Бухоро ва ҷанги муқобили босмачиҳо нотарсона, далерона, ба таври ихтиёрӣ ба аскарӣ ва партизанӣ рафта, бо ёрии халки рус душманони дохилӣ ва хориҷии худро аз ватани ҳақиқии худ бароварда пеш карданд, онро нобуд сохтанд? Зеро акнун аскаршавандагон медонистанд, ки онҳо ба қувваи озодкунандаи худ ва халқ, ба қувваи муҳофизаткунандаи шарафи инсонӣ, ватан ва озодии ҳамсинфони худ мубаддал гаштаанд, зеро онҳо дубора барқарор гаштани ҳокимати амирӣ ва тартиботи ӯро намехостанд. Акнун солдат хизмати аскарӣро дар тараона ва сурудҳои худ ҳамчун кори шаъну шараф месарояд. Вай акнун муҳофизати ватан ва озодиро вазифаи давлатӣ ва граждании худ мешуморад ва бо ин фахр мекунад.

Хулоса, сурудҳои сарбозӣ на танҳо ифодаи шикоят, балки дар баробари ин норозигии қатъӣ ба муқобили бадқирдорӣҳои замони кӯҳна буданд. Аз ин ҷост, ки рафиқ Ленин сурудҳои сарбозиро барои донишмандони таърихи зиндагонӣ ва рӯҳияи халқ ҳуҷҷати қимматбаҳо шуморидааст. Чӣ қадаре ки мо таърихи сарбозии замонҳои гузаштаре нагз донем, ҳамон қадар ҳам аҳамият ва роли бузурги сиёсии Армияи озодибахши Советиро чуқуртар мефаҳмем.

VI. ЖАНРҲОИ АСОСИИ ФОЛКЛОРИ ТОЧИК

ДОСТОНҲО

Азбаски жанри достон нисбат ба жанрҳои дигари фолклори тоҷик кам кор карда шудааст ва материалҳои мавҷуда ҳам ба баёноти муфассал имконият намедиханд, дар ин бора фақат бо маълумоти мухтасар маҳдуд мешавем. Таърихи пайдоиши достон дар фолклори тоҷик ниҳоят қадим аст. Гуфтан мумкин аст, ки достонҳои қадимтарини халқӣ ҳанӯз дар вақти сурудҳои давраи ибтидоӣ ба вуҷуд амада буданд.

Аз маълумотхое, ки таърихшиноси қадими Юнон Геродот (485-425 то милод) дар бораи Хуросон ва Мовароуннаҳри қадим додааст, садои достонҳои халқӣ меояд. Ҷугрофиячии қадими Юнон Старабон дар асри I пеш аз мелод нишон медиҳад, ки мардуми эронзамин достонҳои динӣ ва қаҳрамонӣ доштанд ва мехонданд. Ҳамчунин бо ривояти олими Миср Ҳорис Митилленӣ (дар асри III милод) Искандари Македонӣ дар вақти юрушаш дар Суза дар бораи қаҳрамонӣ – паҳлавонии Зарир суруд ва достонҳо шунидааст.¹

Аз асарҳои қадими тоҷикӣ (чун «Авесто»), ривояти олимони қадими тоҷик ва инчунин аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маълум мешавад, ки мардумон дар замонҳои хеле қадим дар бораи ҳаёт ва муборизаҳои Ҷамшед (Йима), Сиёвуш (Сияваршан), Рустам, Кова ва бисёр қаҳрамонҳои дигари мифӣ ва реалӣ суруд ва достонҳо гуфтаанд. Таърихшиноси асри X Наршахӣ дар асари худ нишон медиҳад, ки гуё се ҳазор сол пеш аз замони вай ҳам суруду достонҳои халқӣ будаанд

1. Ш. Хусейнзода ва И. Махвашев, Адабиёти тоҷик, сах. 18-19.

ва намунаашон суруду дostonҳои дар бораи Сиёвуш гуфташуда мебошанд.¹

Дар он вақт ҳам дostonҳои халқӣ диққати табакаи маълумотнок – донишмандонро бештар ҷалб мекарданд. Баъдҳо кор кардани адабии дostonҳои қадими халқӣ бо ба вуҷуд овардани эпоеҳои ҷаҳоншумули тоҷикӣ – «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба анҷом расид.

Чунон ки шарқшиносони машҳур нишон медиҳанд, баъзе аз оҳангҳои эпикӣ, ки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дида мешаванд, ба қадимтарин давра дахлдор буда, ба нависандагони қадими Юнон, махсусан ба Ктазий маълум будааст. Дар он вақтҳо дар қатори якчанд эпосҳои халқӣ дар бораи малика Заррина ва подшоҳи Мидия Стрианга қисса ва дostonҳо мавҷуд будааст. Аз гуфтаи Ҳорис маълум мешавад, ки дар он вақтҳо на танҳо дostonҳои афсонавӣ мавҷуд буданд, балки манзараҳои ҷудогонаи қаҳрамониро ҳам бо номбар кардани баъзе одамони таърихӣ нишон медоданд.

Каме баъдтар қиссаи «Зарир ва Заррина» пайдо шудааст. Бо нишондоди Ҳорис Куштасп подшоҳи Мидия буда, то ба Каспий ҳукмронӣ мекард. Аз он ҷо тарафи шарқ, то ҳуди Танаис (Сирдарё) ба ихтиёри Зариардо буд. Дар ҳамсоягии Танаис подшоҳи скифҳо Омарт ҳукмронӣ мекард, ки вай Одатида ном духтаре дошт. Одатида ва Зариардо якдигарро дида дӯст доштаанд. Гуё як қиссаи манзум ба ҳамин муносибат гуфта шуда будааст.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин сюжет бо тағйироти калоне дида мешавад. Таърихчиёни қадим нишон медиҳанд, ки пас аз афтидани давлати Ассирия ва мидиягҳо подшоҳи Порс Кайхисрав ба забт кардани

1. А. Кримский – «История Персии и её литературы и дервешской софии. т I, 1914, Москва.

Осиёи Миёна шурӯъ мекунад. Аз рӯи ин ходисаи таърихӣ варианти дуҷоми «Қиссаи Заррина» пайдо шудааст. Нақли походи Кайхисрав ба Турон ва ғалабаи Томирисаро Геродот дар «Таърих» ном китоби худ баён мекунад.¹

Ҳар ду варианти ин сюжети баён кардашуда ҳам гӯё қиссаҳои онвақта буда, дар мавридҳои алоҳида ғуфта шудаанд. Дар баробари ин онҳо асарҳои таърихӣ-бадеӣ буданд. Амалиёти таърихӣ ва шахсҳои таърихӣ асоси сюжет ва скелети асарро ташкил кардаанд. Дар ҳарду ҳам Заррина ҳамчун қаҳрамони асосӣ иштирок мекунад. Ба Заррина иваз шудани Одатида (дар сюжети аввал) ва Томириса (дар сюжети дуҷом) кори ғўяндагои ва паҳнкунандагони сюжетҳои мазкур мебошад. Ба ҳар ҳол ин ду асар баъдҳо бо унвони «Зарир ва Заррина» интишор меёбад. Аҳамияти ин на танҳо дар он аст, ки мо қадимтарин асарҳои бадеии дар асоси амалиёт ва материалҳои таърихӣ дар Осиёи Миёна ва Хуросон пайдошударо дорем, ки шояди таърихи дуру дарози назми халқӣ мебошад, балки дар айни замон онҳо манбаҳои бисёр хубе барои донишмандони тартиби зиндагонии мардумони қадим, амалиёти табақаи ҳукмрони ҷамъият, далерии баъзе занон дар он вақт тартиби мамлакатдорӣ... шуда метавонад.

Ингуна қиссаҳо на танҳо дар бораи амалиёти пешвоӣ қабिलाҳо ва саркардаҳои давлатҳои қадим ғуфта шудаанд, балки қисса ва дostonҳои ба зиндагӣ ва ғайрияти иҷтимоӣ-қаҳрамони одамони аз байни халқи оддӣ – меҳнаткаш баромадагӣ бахшидашуда ҳам кам нестанд. Аҳамияти ҳаёӣ, сиёсӣ ва тарбиявӣ

1. Ба китоби Хусейнзода – «Адабиёти тоҷик, сах. 21-22, ва ба «Древние авторы о Средней Азии», Ташкент, 1940, стр. 31-32 мурочиат кунед.

онҳо нисбат ба асарҳои дар бораи калоншавандагон гуфташуда чанд дараҷа афзунтар мебошад. Чунин дostonҳои қадими халқӣ дар бораи Кова, Шерак ва дигарҳо офарида шуданд. Чӯпони қаҳрамон Шерак бошад дар замони худ дар мубориза ба муқобили истилогарони форс намунаи беҳтарини кирдори ватандӯстиро нишон додааст.¹

Ғайр аз ин, як қатор дostonҳои қаҳрамонӣ – паҳлавонӣ дар бораи Гударз, Шопур ба вучуд оварда шуда буданд. Баъзе подшоҳон, баъдҳо қаҳрамонон ва паҳлавонони дostonҳои халқиро ҳамчун одамони беҳтарин маъқул ёфта, номи он қаҳрамонҳоро ба худ гирифтанд. Масалан, Шопури II ҳамин тавр шудааст. Гударзи асри IV ҳам аз рӯи характери худ ба Гударзи дostonӣ монанд будааст. Ба ин восита дoston ва афсонаҳои қадим ному кори подшоҳони қадимро нигоҳ доштанд, ки ин ҳама баъдҳо материали муҳими дostonи безаволи Фирдавсӣ – «Шоҳнома» шудааст.

Ҳамчунин дар бораи қаҳрамониҳои беамсоли Рустам, ки гуё вай сардори вилояти Сиистон будааст, дoston эҷод кардаанд.²

Баъдҳо дар асрҳои аввали милодӣ зиндашавии дostonҳо ва номҳои қаҳрамонҳои кӯҳна сар шуд. Дар нимаи дуоми асри V дostonи «Зарир», «Рустам» ва дигарҳо аз нав кор карда шудаанд. Ҳатто дostonи дуумбора кор кардашудаи «Рустами Дoston» дар асрҳои VII–VIII ба олимони қадим, аз он ҷумла ба таърихчӣ Мисей маълум будааст. Ҳамчунин дostonи «Бараҳран» (Баҳром) ҳам хеле машҳур шудааст.

1. Ба китоби «Адабиёти тоҷик» (Хусейнзода ва Махвашев), сах. 23. мурочиат кунед.

2. Б. Бартолд «Доир ба таърихи эпоси форсӣ», боби II.

Баъд аз ин дар асрҳои VII–VIII дар тарафҳои Бухоро – Пойканд, Рометан (Бухорои кӯҳна) дар байни халқ дар бораи Исфандиёр, Сиёвуш, Кайхисрав дoston-чаҳо гуфта мешудаанд. Ҳамаи ин дostonҳо, афсонаҳо ва нақлҳои аз даҳони халқ ва ғӯяндагон ҷамъкарда, навишта гирифташуда асоси дostonҳои «Офариннома»-и Абӯшуқри Балхӣ, «Куштаспнома»-и Дақиқӣ ва «Шoҳнома»-и Фирдавсӣ шуда монданд.

Вазни ин дostonҳо, чунон ки Дяконов нишон медиҳад,¹ вазни ҳоси дostonҳои қаҳрамонӣ будааст. Ин вазн на аз назми араб гузаштааст (ғарчи номи арабӣ дода «мутақориб» мегӯянд), балки аз вазнҳои қадими дostonӣ мебошад, ки дар байни халқҳои эронӣ машҳур буд. Аммо бо ин ҳама бо қадом вазн гуфта шудани он намунаҳои халқии назмро, ки дар «Авесто» ва китобҳои дигари халқӣ ҷой доштааст, нишон додан аз имконият берун аст.

Чанд аср гузаштан пас дostonи машҳури пур аз эпopeяҳои қаҳрамонӣ-пахлавонӣ – «Гӯрӯғлӣ» дар адабиёти халқ шӯҳрат пайдо кард. Вай пур аз орзую ҳавас, қаҳрамонӣ ва ҳиссиёти озодихоҳӣ, ободипарварӣ мебошад. Тадқиқотҳои охирина дар бораи «Гӯрӯғлӣ» нишон доданд, ки дostonи қаҳрамонӣ – «Гӯрӯғлӣ» яке аз жанрҳои эпикӣ бисёр қадим ва кӯҳнатарини фолклори тоҷик мебошад. Вай ҳам дар ҳаҷм ва ҳам дар баъзе эпизодҳои қаҳрамонӣ ва тарзи ифода монанди «Шoҳнома»-и Фирдавсӣ аст. Ҳудуди паҳн шудани ин дoston ниҳоят васеъ аст. Дoston дар байни тоҷикони районҳои ҷанубӣ, шимолӣ ва марказии Тоҷикистон ва ҳатто дар байни тоҷикони Афғонистон ва ҷойҳои дигар паҳн шудааст ва сароида мешавад.

1. М. Дяконов – «Фирдавсӣ, зиндагӣ ва эҷодиёти вай». Ленинград – Москва, ҷопи Ак. Фанҳо, соли 1940.

«Гӯрӯгли» ҳамчун достони милли дар байни халқҳои Осиёи Миёна, Кавказ, Туркия ва шимолӣи Эрон низ шӯҳрат ёфтааст. Ин дoston дар ҳар кадом халқ бо вариантҳои гуногун сарoидa мешaвaд. Дар ҳудo достoни тоҷикии «Гӯрӯгли» ҳам вариантҳои гуногун мавҷуданд.

Ҳар вақт дигар шуда истодаи асарҳои халқӣ яке аз ҳислатҳои фолклор аст. «Гӯрӯгли» ҳам ба мурури замон тағйир ёфта, вариантҳои гуногунро соҳиб шудааст. Дар қори ба вучуд овардаи вариантҳои ин дoston роли гӯяндаҳо – гӯрӯгличиҳо қалон аст. Масалан: вариантe, ки Қурбон Ҷалил мегуфт, аз дигарҳо гоҳо аз ҷиҳати мазмун, гоҳо аз ҷиҳати ифода ва сохти композитсионӣ фарқ қарда меистад. Ба ин қор, бешубҳа, таҷрибаи бои зиндагӣ ва дониши гӯянда роли қалон мебозад.

Қурбон Ҷалил аъзои Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон буд. Вай аз 70 сол зиёдтар умр дид. Ё ҳанӯз дар овони кӯдакӣ ба дostonшунавӣ сар қардааст. Бо вучуде, ки вай бесавод буд, 45 сол дар болои ин дoston қор қарда, аз ҳар қас тақроран шунда, таҷрибаи ҳудро зиёд қарда, вариантҳои нав ва машҳури «Гӯрӯгли»-ро ба вучуд овардааст. Дар хотир нигоҳ доштани қариб сад ҳазор мисраъ ва умуман эҷодқорона сарoидани он сюжети мураккаб – ин маҳз қори одамони баландқофиза, ин таланти бемислу монанди намоёндагони фолклори тоҷик мебошад. Талант, истеъдод ва қобилияти эҷодии халқ ана ҳамин тавр бузург аст.

Тасвири воқеа, нишон додани характер ва хусусияти образҳо пайдарҳамоварии ҳодисаҳо ва барои тасвири он образҳои баланди бадеиро аз забони оддии халқ ёфтан қобилияти Қурбон Ҷалили кӯҳансолро нишон медиҳад.

Хамин гуна маҳорати бузурги эҷодӣ – гӯяндагиро мо дар Бобоюнус Худойдодзода, Ҳикмат Ризо, Соқӣ, Бобоумари Қалъачӣ, Мирзоаҳмади Пингонӣ ва дигар шоирон – ҳофизони халқӣ ҳам хеле равшан мебинем.

Дар вазн ва шакл ҳам ин достон мустақил аст. Вазнаш ба ҳеҷ кадом аз вазнҳои дигари назми халқӣ мувофиқ намеояд. Қонуни ченаки мисраъ ё ин ки каму зиёдии ҳичоҳо бо роҳи муҳсус муайян мешавад. Вазн ва андозаи шеърӣ достон гуногун аст. Баъзе мираъҳо ба вазни арӯз, баъзеашон ба вазни ҳичо дуруст меоянд. Аммо баъзе мисраҳо аз ҷиҳати вазн ба ҳеҷ кадоми онҳо мувофиқ намеоянд. Бинобар ин вазни умумии ўро шартӣ «вазни омехта» номидан ҳам мумкин мешавад. «Гӯрӯғлӣ» аз ҷиҳати вазн ва ченаки шеърӣ ба оҳанги музика тобеъ кунонида шудааст.

Системаи қофиябандии достон боз ҳам аҷоибтар аст. Дар ин бобат ҳам мустақилия ва омехтагӣ дорад. Гурӯҳ-гурӯҳ мисраъҳо бо як хел қофия мераванд ва бештарини он калимаҳои қофияшаванда такрор шуда ҳам меоянд, масалан:

Қулуни кор кард байталашон.
Аз очаш бурда монд қирон,
Ҳамид ба шаҳри Аҳмадхон.
Зорӣ кард, гирифт шири инсон.
Ширдаҳон кард қулуншон.
Ба ҷӯл ҳамид пеши уштурбон,
Додаш шири фаровон.
Ширномаҳоро овард дод султон,
Ҳуй дод пеши модараш баъд аз он...
Саворӣ кардаш дар айлоқи калон,
Гӯрӯғлӣ ҳамид ба шаҳри Аҳмадхон...

«Гӯрӯғлӣ» ҳамчун варианти тоҷикии достон не, балки ҳамчун достони оригиналии миллии халқи тоҷик машҳур аст. Эпоси «Гӯрӯғлӣ» дар мо ҳанӯз пурра навишта гирифта, ба таври илмӣ кор карда нашудааст. Кори то ҳол дар ин бора карда шудагӣ иборат аз ин аст:

Дар солҳои 1940-1941 бо ташаббуси Иттифоки нависандагони Тоҷикистон шоир Боқӣ Раҳимзода аз забони Курбон Ҷалил зиёда аз даҳ ҳазор мисраъ аз достони «Гӯрӯғлӣ» навишта гирифт. Дар ҳуди ҳамон сол як қисми он дар зери таҳрири шоир Миршакар аз чоп баромад. Айнан дар ҳуди ҳамон вақтҳо ходими илмии Базаи Тоҷикистони Академияи фанҳои СССР Лутфулло Бузургзода аз забони шоири халқ Бобо Юнус 2-3 достони «Гӯрӯғлӣ», аз он ҷумла, достони «Зарринаи зарнигор» ва «Сугдинча»-ро навишта гирифтааст. Аз асарҳои махсуси илмӣ-тадқиқӣ дар бораи ин эпос навишташуда мо танҳо мақолаи А. Мирзоевро нишон дода метавонем. Дигар дар ин соҳа кори ба назар намоёни илмӣ-тадқиқӣ карда нашудааст. Дар сурате, ки таҳлили пурраи эпоси «Гӯрӯғлӣ» ва муайян кардани хусусиятҳои бадеии ӯ вобаста ба пурра навишта гирифтани ва кор карда шудани он мебошад, мо танҳо бо додани маълумоти ибтидоӣ маҳдуд мондем.

Эпоси «Гӯрӯғлӣ» аз ҷиҳати мундариҷа пур аз идеяҳои меҳнатдӯстӣ, инсонпарварӣ, қаҳрамонӣ, ватандӯстӣ, ободӣ ва озодиҳои мебошад. Вобаста ба ин муборизаҳои шиддатноки қаҳрамонҳои асосии эпос ба муқобили тартиботи феодалӣ, муборизаи байни феодалиҳо ва хонҳо, муборизаи Аваз ва авлоди ӯ бо Аҳмадхон, мубориза барои бино ва обод кардани шаҳри Чамбул ва дигарҳо хеле равшан тасвир меёбад.

Эпоси «Гӯрӯғлӣ» азбаски бисёр ҷиҳатҳои зиндагӣ ва хусусиятҳои миллии халқи моро дар бар мегирад, инъикос менамояд, аҳамияти таърихӣ ва этнографӣ ҳам дорад.

АФСОНАҲО

Дар тахти калимаи «афсона» ба маънои пурра мо хама гуна қисса ва ҳикояҳои халқиро мефаҳмем. Афсона (шуг) ҳамчун эҷодиёти насрии халқ аз қадимтарин давраҳо сар шудааст. Аз ҳамон вақтҳо эътиборан афсонаҳо асосан ба ду гурӯҳ чудо шуда таракқӣ кардан гирифтанд. Як гурӯҳ бо мазмуни дунёвӣ – халқӣ гуфта шудаанд, ки эҷодкорони ин гуна афсонаҳо бевосита худи халқ – деҳқонон, косибон, донишмандон буданд. Гурӯҳи дигар бо мазмуни динӣ гуфта шудааст, ки эҷодкорони ингуна афсонаҳо рӯҳониён буданд. Табақаҳои дигари ҳоким, ки аз ин қисми афсонаҳо манфиатдор буданд, дар идеология бо рӯҳониён ҳамроҳӣ мекарданд. Ин ду гурӯҳи афсонаҳо аз аввал то охир бо тенденсияи ба якдигар муқобил гузошташуда таракқӣ мекарданд. Ҳанӯз дар асрҳои пеш аз милод, чунон ки Геродот ва Бартолд қайд кардаанд, ҳам афсонаҳои динӣ, ҳам дунёвӣ – халқӣ ба таври расмӣ пахн шуда буданд. Афсона дар бораи Хурмузд ва Аҳриман, дар бораи подшоҳони афсонавии мамлакати тоҷикон, дар бораи офариниши олам ва одам ва м. инҳо намунаи он афсонаҳои динӣ-мифологӣ мебошанд.

Бо таъсири зардуштизм, ҳатто афсонаҳои характери дунёвӣ-саргузаштӣ доштагӣ ҳам бо масъалаҳои динӣ оғушта шуда рафтанд. Баъд бештарини ингуна афсонаҳо дар «Авесто» ҷамъ карда шудаанд. Баъдтар афсонаҳо торафт зиёдтар шудан гирифтанд. Баъзе дostonҳои қадима, монанди дoston дар бораи Рустам, Зарир ва Заррина, шакл ва оҳанги аввалаи худро гум карда, ба афсонаю нақлҳои муқаррарӣ бадал шуда рафтанд. Баъзе афсонаҳо ба адабиёти китобӣ таъсир карда, дар натиҷа якчанд асарҳои динӣ пайдо шуданд, ки як қисм афсонаҳои диниро дар бар мегирифтанд.

Дар асрҳои V–VI нақлҳои таърихӣ ва нимтаърихӣ пайдо шудан гирифтанд. Дар асрҳои IX–X афсонаҳои қадимии динӣ, дунёвӣ, таърихӣ аз ҷиҳати миқдор қариб баробар буданд. Гарчанде, ки то истилои арабҳо афсонаҳои характери таърихӣ-дунёвӣ доштагӣ қисми зиёдро ташкил мекарданд, аммо баъд аз омадани арабҳо афсонаҳои динӣ аз ҳисоби дини зардуштӣ, ислом, бутпарастӣ ва дигарҳо афзудан гирифтанд.

Дар асрҳои X–XI ва баъд аз он афсонаҳо махсус дар маҷмӯае чамъ карда нашуда бошанд ҳам, барои чамъ кардани онҳо шоирони ҷудогона кӯшиш доштанд. Дар ин бора хизмати Абӯшуқри Балхӣ («Офариннома»), Дақиқӣ («Куштаспнома»), Фирдавӣ («Шохнома»), Низомии Ганҷавӣ («Баҳромнома»), Саъдӣ («Бӯстон») ва («Гулистон»), Убайди Зоконӣ («Рисолаи дилкушо»), Ҷомӣ («Баҳористон») ва асарҳои дигар бениҳоят бузург аст. Ҳамчунин як қатор асарҳои таърихӣ, тазкиравӣ, монанди «Равзатуссафо», «Тазкиратушшуаро», «Таърихи Табарӣ», «Тазкираи Озарӣ»... ҳам аз афсона ва ривоятҳо ҳолӣ нестанд. Ба гайр аз ҳамаи инҳо чун «Ҷомеулҳикоёт» маҷмӯаҳои махсуси афсона ва ҳикояҳо баъдтар пайдо шудан гирифтанд. ✓ Ҳамин афсона ва ҳикояҳои халқӣ буданд, ки аз аввал то охир ҳамчун материали пурқиммат барои ба вучуд овардани асарҳои дунёвӣ ба шоирон ва нависандагони тоҷик, ўзбек, озарбойҷон ва гайра хизмат кардаанд. ✓

Тараққиёти минбаъдаи оммавии афсона махсусан дар давраи ташкилшавӣ ва тараққиёти феодализм воқеъ гардидааст. Ҷӣ қадаре ки муносибатҳои ҷамъиятӣ, истеҳсолӣ, сиёсӣ-иқтисодӣ мураккаб шудан гирифтанд ва аҳволи халқ вазнинтар шудан мегирифт, ҳамон қадар ҳам протесси эҷодкунӣ афсона тез мешуд, мазмун, проблема ва таркиби афсонаҳо пурраю мураккаб шудан гирифтанд.

Дар натиҷа типҳои гуногуни афсона, сюжет, композитсия ва образҳои ба дараҷаи баланди бадеӣ коркардашуда пайдо шуданд. Афсонаҳо дар бораи ҳайвонот (масалҳо), афсонаҳои сатиравӣ-юмористӣ, афсонаҳои тилисмӣ, афсонаҳои иҷтимоӣ-таърихӣ ва монанди инҳо пайдо шудан гирифтанд. ~~Дигаргунӣ~~ иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ ба зиндагӣ – маишати халқ ва рӯҳияи он таъсири калоне дошт ва ин ҳол ба таври анъанавӣ дар эҷодиёти даҳанакии халқ зоҳир мегардид. Бинобар ин афсонаҳоро фақат дар заминаи реалӣ, бо донишҳои тамоми шароитҳои конкретии онҳо омӯхтан мумкин аст. Афсона факти иҷтимоӣ мебошад. Суруд ва газалҳоро сароянда баъзан худ ба худ ҳам хонда метавонад, аммо барои афсона албатта аудиторияи шунавандагон талаб карда мешавад. Вай бо меҳнати ҷамъиятӣ ва бо шунавандагон алоқаманд будани худ функсияи муҳимми ҷамъиятиро иҷро мекунад. Афсона ба меҳнати деҳқонҳо, косибон, камбағалон ёрӣ меод. Ёро гуё сабук ва ҳосилноктар мекард ва дар вақтҳои истироҳат воситаи дамгирӣ ва худмашғулкунӣ буд. Аҳамият, характер, образ ва мундариҷаи афсонаҳоро ҳам ҳуди зиндагии халқи меҳнаткаш, сохти ҷамъиятӣ, муносибати истехсолӣ ва ҷамъиятӣ муайян мекунад. Халқ афсонаҳои худро ба ҷаъолияти гуногуни меҳнатии худ, ба идея, ахлоқ, обрӯ, ҳавас, кӯшишу мубориза, ба характер ва шакли вазъияти зиндагии давра вобаста кардааст.

Дар масъалаи ба вуҷуд омадани вариантҳои гуногуни афсона, сохт ва тағйироти мундариҷавии вай роли гуёндагони афсона хеле калон аст. Гуёндагӣ санъат ва маҳорати махсусест, ки қобилияти бадеии гуёнда бо ин тарбият ёфтааст. Гуёндагоне буданд ва ҳастанд, ки то 200-300 сюжетро медонанд ва мегуянд. Ҳеч набошад 5-10 сюжетро медонистагиро ниҳоят зиёданд. Ҳар як

гӯянда танҳо он афсона, сюжет ва хусусиятҳоро қабул мекунад, аз худ менамояд ва ба таври эҷодӣ кор карда мебарояд, ки онҳо ба ҳавас, хоҳиш ва ҷаҳонбинӣ ва рӯҳияи умумии вай мувофиқ ояд. Аксар вақт гӯянда дар афсонаи худ ҳамаи таҷрибаҳои зиндагонӣ, одоб ва ҳиссиёти шахсии худро қайд мекунад. Дурусттараш, вай дар протсессии ҳикоякунӣ худро яке аз қаҳрамонҳои актив мешуморад. Дар натиҷаи ин гӯяндагонии ширинкор, юморист, ҳаҷвгӯй, моралист ва ташвиқотчиёни иҷтимоӣ пайдо шуданд. Ғайр аз ин, гӯяндагон дар айни ҳол актёрҳо буданд, ки дар ҳангоми гуфтани афсона худ ҳамаи ҳаракатро бо диалогҳои зинда ва драмавӣ кунонидани амалиёт вобаста мекарданд.

Гӯяндагон – нақлчиёне ҳам буданд, қи сюжети афсона ва ҳикояи худро асосан аз китобҳо мегирифтанд. Онҳо ё бевосита асарҳоро мехонданд ва ё дар ҷамъомади китобхонӣ иштирок карда аз худ менамуданд. Баъд аз ин мувофиқи хоҳиш ва рӯҳияи худ дар ҳангоми нақл аз нав кор мекарданд. Ин аст, ки қисме аз афсонаҳо маҳз маҳсули кори гӯяндагон – нақлчиёни сюжетҳои китобӣ мебошад.

Як қисми афсонаҳоро афсонаҳои тилисмӣ-мӯъҷизавӣ ташкил мекунанд. Афсонаҳои тилисмӣ – «аҷоибу ғароиб» - яке аз қисмҳои анъанавии фолклоранд. Ингуна афсонаҳо барои муайян кардани боқимондаҳои ақидаҳои кӯҳна, урфу одат, тасаввурот ва маданияти ибтидоӣ аз ҳама зиёдтар материал медиҳанд.

Қисме аз афсонаҳои тилисмӣ персонажҳое доранд, ки ҳаракат ва мӯъҷизоти онҳо бевосита аз тарафи худашон не, балки бо ёрии предметҳои тилисмӣ – мӯъҷизавӣ ба амал меояд ва иҷро мешавад. Яъне дар ингуна афсонаҳо персонажҳо ҳамчун одамони реали амал мекунанд. Онҳо дар назди қувваҳои зӯр ва дахшатнок камқувват мебошанд. Бинобар ин ҳам дар фаҳ-

миши асрори пинҳонӣ ва ҳалли масъалаи дар пеш гузошташуда очиз ва пассиванд. Вале онҳо ҳамеша ҳамин тарв пассив шуда мондан намегиранд. Онҳо бо ёрии бевоситаи предметҳои тилисмӣ ба қувваи мағлубнашаванда молик шуда, ниҳоят актив мешаванд. Ин хусусиятро дар афсонаҳои типӣ «Шамъдони тилисмот» дидан мумкин аст. Дар он ҷо Алоуддин ва «амаки мағрибӣ»-и вай ҳамин гуна қаҳрамонҳо мебошанд. Ангустарӣ ва шамъдон — предметҳои тилисмот ва қувваи фаъоли пинҳонии онҳо шудааст.

Гуруҳи дигари тилисмот баръакси ин ҳол аст. Дар ин типӣ афсона персонаж ва қаҳрамонҳо дар дохили тилисмотанд. Онҳо тилисмотро ба худ тобеъ кунонидаанд, «илми ўро аз худ кардаанд». Бинобар ин онҳо дар ҳамаи кор актив ва соҳибхитӣранд. Худи онҳо ба ҷонварони гуногун ва предметҳо, паррандаҳо ва ҳайвонот бадал шуда, мўъҷизаҳо нишон медиҳанд. Аммо дар баробари ин предметҳои тилисмӣ ҳамчун восита ва қувваи иловагӣ ба қорашон ёрӣ мерасонанд, ки худи он мўъҷизаи предметҳо ҳам натиҷаи амалиёти тилисмии қаҳрамонҳост. Барои ин афсонаҳои типӣ «Зардпарӣ ва Сабзпарӣ»¹, «Гулпарӣ ва Мохпарӣ», «Мориавгор» ва монанди инҳо характерноканд.

Дар афсонаи «Мориавгор» ду гуруҳ одамон ва ду оилаи ба якдигар муқобил муҳокима карда мешавад: якум оилаи «Мориавгор», ки ин оилаи девҳост. Мориавгор дар сурати мор аст. Оилаи дуюм — оилаи пирамарди камбағал мебошад. Мориавгор дар сурати мор омада ба духтари ин камбағал ошиқ мешавад. Дар охури ғов ҳамёнҳои тилло меғузорад ва рӯзи сеюм овоз

1. Ин афсона баъдҳо аз тарафи Аҳмади Ҷомӣ қор карда шудааст ва дар вай ҳам ном ва хусусиятҳои афсона нигоҳ дошта шудааст.

бароварда дар сурате ки духтар ўро дида дод мезанад ва мегурезад, мегўяд: «Ҳа, се ҳамён тилло нағзу худам ганда-мӣ!» Охир духтарро ба ў никоҳ мекунад. Духтар бо гапи дугонаҳояш ниқоби морро шабона месўзад. Мори берун аз ниқоб – писари хушсурате буд; шабона дар хоб аз ин ходиса хабар ёфта, бо ғазаб баромада меравад. Чанд вақт мегузарад. Фарзанде таваллуд меёбад. Падаргўй мешавад. Охир зан бо фарзанд «Чўл гашта, мўл гашта» ба манзили Мориавгор мерасад. Боигарии шавҳараш ниҳоят калон буд. Зан дар роҳ бисёр молҳо ва киштукорро дида мепурсад, ки: «Азони кист?». Одамон ҷавоб медиҳанд, ки: «Ин молҳои Мориавгор, ҳаққи мулкаш аз он Оғочамолӣ Пуркор». Номӣ ин зан Оғочамол буд. Модари Мориавгор аз ин келин хабар надошт. Мориавгор зану бачаашро бо як тилисм ду дона себ карда ба киса меандозаду ба хона медарояд. Модараш «баҳ-баҳ одамизод омад» гуфта фарёд мекунад. Баъд аз модарашро розӣ кардан Мориавгор онҳоро ба одам бадал мекунад. Модари шавҳар ва хешовандонаш аз паи нобуд кардани Оғочамол меафтанд. Модаршавҳар ба ў намади сиёҳ медиҳад, ки шушта сафед карда биёраду намади сафедро сиёҳ. Бо тилисми Мориавгор ин кор иҷро мешавад. Модари шавҳар аз ин кор пай бурда, «ин кори ту нест, кори шаҳбози ман аст» - гуфта мемонад.

Охир, модаршавҳар хоҳарзодаи худро, ки «девдухтари Ўғурчапешона» буд, ба Мориавгор никоҳ карда доданӣ шуда, Оғочамолро барои қайчӣ ба хонаи хоҳараш мефиристад. Оғочамол бо гуфти шавҳараш хорзор, лойоб, беи қач, кўпуруки вайронаи роҳи хонаи арўси навро навозиш карда, ба хонаи вай медарояд. Холашавҳар ўро ба сарбинӣ овора карда,

сӯзан зада, хуни ўро мемакад. Оғочамол мӯи ўро ба сутун баста, қайчиро гирифта мегурезад. Чанд рӯз баъд тӯй мешавад. Шаби тӯй ба ангуштони Оғочамол пахта печонда, хамир молида, равган мерезанд ва ба ҷои машғал дармегиронанд. Дар вақти келинбиёри Оғочамол мегӯяд: «Эй Мориавгор, лелаки айёрам сӯхт». Мориавгор ҷавоб медиҳад: «Лелаки айёри ту ҷӣ сӯхт, дилаку ҷони ман сӯхт». Охир, ба даҳони келини нав авҷоти (ордобӣ) ҷӯшон рехта, зану шавҳар баромада мегурезанд. Худро аз ҳучуми девмодар ва хола ба воситаи оина, шона, поку ва намак халос мекунанд.

Чи тавре, ки маълум аст, дар ин ҷо на танҳо тилисмотро мебинем, балки як олам мочарои иҷтимоӣ, оилавӣ, муҳокимаи ҷавру зулми оила, майл ба тарафи камбағалон, муҳаббати озод ва монанди инҳоро мушоҳида мекунем. Предметҳои тилисмӣ бошанд, ҳамчун персонаж дар асар мавҷуданд ва ҳаракат менамоянд.

Гуруҳи дигари афсонаҳо дар мавзӯи ишқу муҳаббат, бовафой, бовичдонӣ ва софдилӣ гуфта шудаанд. Ингуна афсонаҳо монанди афсонаи «Раҳмон ва Соҳиба» ва «Робиаи чилгазамӯ» на танҳо проблемаи ишқу муҳаббат, балки як қатор масъалаҳои оилавиرو ҳам муҳокима мекунанд.

Табиист, ки ин темаҳо муқобили ахлоқи вайрон, кирдори ношоистаи табақаҳои болонишин, бевичдонӣ, сустиродагӣ, маишатпарастӣ («Бозургонбача») гузошта шудааст. Дар «Бозургонбача» протсессии вайроншавии ахлоқи табақаи боло, амалдорон (дар образи писари амир) нишон дода мешавад.

Афсонаҳои оид ба қудрат ва садоқати духтарон – занҳо («Сайёҳи шаҳри зумзум»), муносибати оилавӣ, дӯстӣ («Бибисанамсултон», «Кали зирак») низ аз таҷ-

рибаҳои зиндагии халқ баромадаанд, ки онҳо ҳам ба рӯҳия ва ҷаҳонбинии ҳудӣ эҷодкорон вобастаанд. ✓

Муҳокимаи халқ васеъ аст ва барои ин ҳама воситаҳои гуногуни тасвирот ва ифодаро кор карда баромадааст. Яке аз онгуна приёмо масалгӯӣ (баснягӯӣ) мебошад. Афсонаҳои типӣ «Бузак» ва «Љумҷукак» на танҳо бо хусусияти баснягӣ ва характери бачагона доштани худ аҳамиятноканд, балки дар баробари ин барои тарғиб намудани ҳунармандӣ ва мудофия намудани ҳуқуқи косибон буданашон ҳам қимати калон доранд.

Афсонаҳои сатиравӣ- юмористӣ ҳам бо приёмоҳои махсуси худ материали хеле аҷоиб мебошанд. Масъалаҳои ҳартарафа ҳал намуда, манзараҳои аҷоибӣ худсанҷӣ, ҳунарсанҷӣ, танқиди рӯҳониён ва масхаракунии арбобони дин, зиндагонии ҳасисҳоро хандаоварона намоиш медиҳанд. Афсонаҳои «Ду ҳасис», «Айёру Маккор», «Лаку Пак» ва монанди инҳо ба ин мазмун гуфта шудаанд.

Қаҳрамонӣ, паҳлавонӣ дар афсона мавзӯ ва масъалаи муҳим мебошад. Мо дар аксарияти афсонаҳо амалиёти қаҳрамонӣ – баҳодуриро дида метавонем, дар баробари ин афсонаҳои махсуси қаҳрамонӣ ҳам мавҷуданд. Баъзе аз онҳо характери таърихӣ доранд. Бинобар ин, номҳо ҳам бо номҳои таърихӣ мувофиқ меоянд.

Афсона ва қиссаҳои дар давраи советӣ офаридашуда, микдоран хеле кам бошанд ҳам, аз ҷиҳати мундариҷаи идеявӣ, тарзи амалиёт ва хусусиятҳои бадеӣ тамоман нав ва аз ҳамаи афсонаҳои пеш гуфташуда баландтар меистанд. Онҳо инъикоскунандаи ҳаёт ва муборизаи халқи советӣ мебошанд.

ЛАТИФАҲО

Латифа жанри махсуси сатиравии фолклори тоҷик буда, аз воқеаҳои хурде иборат аст. Дар вай аз ҳодисаҳои зиндагӣ мағзи асосӣ гирифта гуфта мешавад. Мазмуни умумии ин тарзи эҷодӣ ҳам ба маънои луғавии термини «латифа» вобаста аст. Латифа – некӯгӯӣ, чизи нек ва нозук гуфтан аст, ки аз калимаи «лутф» (калимаи арабӣ) гирифта шудааст. Худи ин калима ҳам дар лугат маънои «нармаӣ» ва «нозуки»-ро мефаҳмонад.

Дар эҷодиёти халқ «латифа» - сухани нек ва нозук тамоман характери сатиравиро гирифтааст. Ба ин муносибат баъзе ҳодисаҳои ҷиддии сиёсӣ-иҷтимоӣ ҳам бо сатира ва юмор омехта шуда рафтанд.

Шарту зарурияти пайдоиши латифаҳо ҳамчун жанр хандаи сатиравии умумихалқӣ нисбат ба ҳақиқати замон, ба синф ва табақаҳои ҳукмрон, нисбат ба тартиботи вайрон, кирдорҳои ношоистаи одамони ҷудогона ё ин ки гурӯҳҳои алоҳидаи ҷамъият мебошад. Дар ҳақиқат ҳам хандаи сатиравӣ як хели мубориза, ё воситаи мубориза шуморида мешавад. Мардум на танҳо суруд, тарона, рубоӣ, ғазал, достон, афсона, зарбулмасалро аслиҳаи муборизаи мафкуравии худ шуморидаанд, балки роли хандаи масхараомезро ҳам дар ҷамъият муайян карда, муносибат ва ҳиссиёти худро ба ин восита нишон додаанд ва ифода намудаанд. Одатан, ханда ба ягон ҳодиса ва воқеа асос меёбад. Пас вай бояд ба ягон шакл дароварда шавад. Шакли ханда – сухани нек нозук ва нарма аст.

Латифа шакли аз ҳама мухтасару кӯтоҳи насри халқӣ аст. Дар латифа типҳо – персонажҳо мавҷуданд. Характер ва хусусияти онҳо ба таври хулоса дода мешавад. Ҳаракати персонажҳои мусбат ҳам нисбат ба

худӣ воқеа ва ҳаҷми асар кӯтоҳ, вале ҳамеша ба мақсад-расанда мебошад.

Ба жанри қадима будани латифа шакку шубҳае нест. Ханӯз то сар шудани адабиёти классикӣ, мардум ин намуди эҷидро истифода мебарданд. Муносибатҳои иҷтимоии худро нисбат ба зиндагӣ ва гурӯҳҳои гуногуни ҷамъиятӣ ифода мекарданд. Баъдҳо, дар асри XIII-XIV-XV ба вучуд омадани асарҳое, ки таркибан монанди латифаанд, ба ҳамин маъно далолат мекунад. Яъне шакли адабии «Ғулистон»-и Саъдӣ (қисми насраш дар асри XIII, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ дар асри XIV, «Баҳористон»-и Ҷомӣ дар асри XV) натиҷаи таъсири латифаҳои халқии қадимӣ мебошад. Пайдоиши ҳазлиёти насрии шоирони ҷудогона (Саъдӣ, Убайд, Камол, Хисрави Дехлавӣ, Мушфиқӣ) ҳам инро тасдиқ мекунад. Ҳикояҷаҳои «Ғулистон» ё «Рисолаи дилкушо» аз рӯи характер, сохти худ ва тарзи баёнашон айнан латифа мебошанд. Масалан, аз Саъдӣ:

«Ҳикоят: Обидеро подшоҳе талаб кард. Обид андешид, ки доруе бихӯрам то заиф шавам.

Магар эътиқод дар ҳаққи ман зиёдат кунад. Овардаанд, ки дору қотил буд, бихӯрд ва бимурд.¹

Ин латифаест, ки обиди иззатпарастро ба шакли риёзатдидагони бемаънӣ масҳара карда нишон медиҳад. Дар «Ғулистон» порчаҳои хурди махсуси «латифа» номида шудагӣ ҳам ҳастанд, ки онҳо мазмунан насиҳатӣ ва ҳаҷвиянд.

Масалан: 1. «Латифа: Каздумро гуфтанд:

— Ҷаро ба зимистон берун намеой?

Гуфт:

— Ба тобиستم чӣ ҳурмат аст, ки ба зимистон низ берун оям».²

1. Саъдӣ, «Ғулистон», сах. 53.

2. Ҳамин китоб, сах. 126.

2. «Латифа: Ҳар кӣ бо бадон нишинад, некӣ на-
бинад».¹

3. «Латифа: Андак - андак хеле шавад ва катра-
катра селе гардад. Яъне онон, ки дасти қудрат надо-
ранд, санги хурда нигоҳ доранд, то ба вақти фурсат
димор аз димоғи золим бароранд».²

Аз Убайди Зоконӣ:

«Касе аз мавлоно Азӯиддин пурсид, ки:

— Чун аст, ки дар замони хулафо мардум даъвои
худой ва пайгамбарӣ бисёр мекарданд ва акнун наме-
кунанд?

Гуфт:

— Мардуми ин рӯзгор чандон аз зулм ва гуруснагӣ
афтадааст, ки на аз худояшон ба ёд меоред ва на аз
пайгамбар».³

Дар ҳақиқат ҳам агар латифаҳои халқиро бо
ҳикоя ва латифаҳои дар боло овардашуда муқоиса
намоем, таърихан халқӣ будани ин шакли жанрӣ, ба
адабиёти китобӣ таъсир бахшидани вай ва дар оянда
бо таъсири адабиёти китобӣ ё ба таври монандоварӣ
тараққӣ кардани латифаҳои халқӣ ҳамчун жанр равшан
мегардад. Масалан, аз латифаҳои халқӣ:

1. «Чанд рӯз мулло Насриддин қозӣ шуда буд. Рӯзе
касе ба назди Афандӣ омада арз кард:

— Тақсир гови маро дар кӯча гови шумо зада кушт.
Аз рӯи шариат шумо бояд ба ман товон диҳед.

Афандӣ чунин ҷавоб дод:

— Гов — ҳайвон, як ҷондори беақл аст. Аз рӯи ша-
риат ба кори беақлон кас ҷавобгар нест.

Даъвогар гуфт:

1. Саъдӣ. «Гулистон», сах. 146.

2. Ҳамон китоб, сах. 150.

3. «Намунаҳои адабиёти тоҷик», 1940, сах. 120.

— Не, не, ман ғалат кардам. Гови ман гови шуморо зада кушт.

Афандӣ ба ҳаяҷон омада гуфт:

— Ин тавр бошад, соҳиби вай ҷавобгар аст».

1. «Амири Бухоро рӯзе аз Мушфиқӣ пурсид, ки:

— Ман зӯрам, ё подшоҳи Афғонистон?

Мушфиқӣ каме фикр карду баъд гуфт:

— Агар масъала дар бораи борбардорӣ бошад, аз ҳардуютон ҳам хари ман зӯр аст. Чунки вай як ман борро мебардорад, аммо ҳардуи шумо ним ман борро ҳам бардошта наметавонед; ва агар масъала дар душман мағлубкунӣ бошад, аз дуятон ҳам деҳқони хок-кан зӯр аст».

Соҳти композитсионӣ, тарзи баён ва муҳокима ҳам дар ҳикояҷаҳои шоирони нишондодашуда ва ҳам дар латифаҳои халқӣ умумӣ мебошад. Дар латифаҳо нисбат ба мазмун, рафти масъала ва ҳодиса персонажҳои гуногун интиҳоб карда мешуданд. Ҳамин хусусиятро ҳам мо дар ҳикояча ва латифаҳои Саъдӣ, Ubайди Зоконӣ, Ҷомӣ ва ҳаҷвиёти Мушфиқӣ дида метавонем.

Дар тараққиёти минбаъдаи латифаҳо персонажҳои дигар пайдо шуданд. Мушфиқӣ ҳамчун қаҳрамони асосии латифаҳо интиҳоб карда шуд. Сабаби ин ҳам вобаста ба ҳислату характери ҳаҷвиёти Мушфиқӣ ва ба характери эҷодии халқӣ мувофиқ омадани вай аст. Нотарсӣ, меҳнатдӯстӣ, халқпарварӣ, норозигӣ аз зулм ва аҳволи бади худ, зиндадилӣ, ростгӯӣ ва ҳаҷвчигӣ — ҳамаи ин ҳислатҳои Мушфиқӣ ба эҷодкорони латифа — ба халқ маъқул афтодааст. Номи Мушфиқӣ барои ифода намудани фикрҳои иҷтимоӣ-ҳаҷвии халқ воситаи бисёр хубе шудааст.

Дар баробари ин дар латифаҳо қаҳрамони дигари доимӣ — Мулло Насриддин Афандӣ дохил гардид. Асрҳост, ки Мушфиқӣ ва Афандӣ дар латифаҳо қаҳра-

монҳои асосии мусбат мебошанд ва эҷодкорон ба ин во-
сита фикру мақсади худро ифода менамоянд.

Ҳамин тариқа, тематикаи асосии латифаҳои то-
революлсиягӣ иборат аз инҳо буд:

1. Бар зидди синфи ҳоким – зидди феодалӣ.
2. Бар зидди рӯҳониён – атеистӣ.
3. Бар зидди тартиботи ҷамъиятӣ.
4. Бар зидди ахлоқи вайрони табақаҳои гуногуни
ҷамъият, дар бораи хушодобӣ – афоришм.
5. Ба манфиати халқ – деҳқонҳо, ҳунармандон ва
бечорагон – гуманизм.
6. Дар бораи дониш ва ҷоҳилий, маърифатпарварӣ
ва боз як қатор масъалаҳои зиндагӣ-ҷамъиятӣ темати-
каи латифаҳо ташкил медиҳанд.

РУБОИЁТ

Рубой яке аз жанрҳои қадимтарин ва интишорёфтаи
фолклори тоҷик мебошад. Рубой аз ибтидо то ҳол ба
тарақиёти назм таъсири калони мусбат бахшидааст.
Рубой калимаи арабӣ буда, маънояш шеърӣ чормисраи
мебошад.

Тарақиёти рубой дар тасвири пурра ва гуногуни
зиндагонӣ просесси аҷоибро нишон медиҳад. Рубой
дар айни замон ҳам бо сохти бадеии худ, ҳам бо мо-
ҳияти идеяӣ ва психологӣ худ приёми махсус барои
ифода намудани идея ва ҳолати рӯҳии оммаи халқ
шудааст. Вай мероси қадимтарин ва овози баланди
фолклори ҳозира ҳам мебошад. Дигаргунии доимӣ
дар фолклор, ки тавре ки дар бобҳои аввал гуфта
будем, яке аз хислатҳои характернок аст. Аз ин ҷиҳат
дар рубой ҳам, монанди жанрҳои дигари фолклор
дигаргунии доимӣ дида мешавад, ки сабаби пайдоиши

садҳо рӯбоии ба якдигар монанд шудааст. Қатъӣ назар аз он, ки дар ин гуна рӯбоиҳо монандии умумӣ бисёр аст ва ифодаҳои такрор хусусияти махсуси онҳо шуда мондааст, дар мазмун ҳар кадоми онҳо ба худ мустақил аст ва дар бораи масъалаҳои гуногуни зиндагӣ сухан меронад.

Пас рӯбой ҳамчун жанр чист?

Рӯбой – шакли кӯтоҳ, чормисраи ва тамоман ба қонуниятҳои поэтикӣ (вазн, оҳанг, қофия) ва мантиқи сухан мувофиқ кунонида шудааст, ки дар байни мардуми шаҳру қишлоқ ба таври оммавӣ паҳн шуда монанди суруд, афсона ҳолати расмиро гирифтааст. Тарзи қофиябандии вай аз ибтидо ду хел шудааст. Як қисми рӯбоиҳо дар мисраи 1-2-4 қофия доранд ва ҳамоҳангии мисраҳоро ба ин восита таъмин менамоянд. Аммо мисраи 3-м аз қофия озод аст, танҳо ба ҳамин маъно ӯро мисраи озод ҳам мегӯянд.

Масалан, агар мисраҳои қофиядорро бо аломатҳои шартии «а» ва мисраи озодро бо «б» ишора кунем, ҳамин гуна схемаро нишон додан мумкин аст:

Эй лоларӯҳо, доғи ту ҳасрат моро	а
Афтода ба рӯи ту муҳаббат моро	а
Пайкони ту бар синаву доғи ту ба дил	б
Ормони ту то рӯзи қиёмат моро	а

Дар ин рӯбой калимаҳои «ҳасрат», «муҳаббат», «қиёмат» қофия ва калимаи «моро» ки такрор шуда омадаст, радиф мебошад. Аксарияти рӯбоиёти халқӣ ҳамин тавр сохта шудаанд. Ниҳоят қисми ками рӯбоиҳо бо қофияе, ки дар ҳамаи мисраҳо омада бошад сохта мешаванд.

Ай хона баромадум зира-зира	а
Бо куртаи карбосию рангум хира	а

Ҳар вақт хумори рӯи ёрум гира
Як оҳ кашум, мадрасаҳо даргира

a
a

Албатта, схемаи аввала нисбат ба дуомаш сабуктар аст, вай дар протсесси эҷодӣ ҳам сабуқӣ меоварад. Баъзан дар байни рӯбоиҳо нисбат ба ин ду шакл тарзи вайрони қофиябандӣ ҳам дида мешавад. Вале ин шакли вайрон ба мазмун таъсир набахшида аст. Бо вучуди дар як рубой ҳар хел будани системаи қофияҳо алоқамандии мисраъҳо аз ҷиҳати мазмун дар асл як хел мондан мегирад. Ин намуд аз он иборат аст, ки дар як рубой ҳар як байт бо қофияи махсус меояд. Агар радиф дошта бошад, гоҳо радиф дар чор мисраъ як хел мешавад, гоҳо ба қофия мувофиқат мекунад. Масалан, ба рӯбоии зерин нигоҳ кунед:

Ту себи ману соя ба боғи дигарӣ,
Ту шамъи ману нури чироғи дигарӣ.
Ғамгин манаму ту ғамгусори дигарӣ,
Бадном манаму ту дар канори дигарӣ.

Рубоиёти халқӣ аз ҷиҳати вазн ҳам ба худ хосанд. Аксарияти онҳо бо вазнҳои махсуси халқӣ гуфта шудаанд. Зеро ҳуди рубой ҳам шакли махсуси эҷодиёти даҳанакии халқ мебошад. Ин шакл аввал дар адабиёти халқ ба вучуд омадааст. Ҳанӯз дар асри X, ки адабиёти классикии тоҷик ба вучуд омада назми тоҷик хеле тараққӣ карда буд, шоирон дар қатори дoston, қасида, қитъа ва газал рубой ҳам менавиштанд. Барои ҳамин ҳам жанри рубой тараққӣ мекард, ки гуяндагон барои баён намудани фикри том ва ҳиссиёти баланд, эмотсияи чуқури худ бо ин шакли кӯтоҳ имконият пайдо карда буданд. Фикрро дар ин шакли кӯтоҳ ба як марказ ҷамъ кардан расмияти умумӣ шуда монд. Ин хусусиятҳо

ба шоирон хуш омада, дар эҷодиёти худ рубоиро ҳам интиҳоб карданд.

Дар баробари ин рубой ба аҳли тасаввуф ҳам маъкул омада буд. Барои ин, ки дар рубоии халқ як қатор ифодаҳо ва терминҳо ки айнан ба мақсади сӯфиҳо мувофиқ меомаданд, тайёр буданд. Онҳо монанди «гул», «булбул», «ёр», «шамъу парвона»... буда, рамзҳои аз таҷрибаҳои зиндагии ҳуди халқ ба вучуд омадагӣ ҳисоб меёфтанд. Дар тахти ин ифодаҳо гайр аз маънои асли маъноӣ дуомае ҳам истода буд. Вале дар халқ ин рамзҳо ва маъноӣ маҷозӣ ҳаргиз ба дунёи мавҳумот (берун аз ҷамъият ва табиат) намерафт. Барои аҳли тасаввуф рубой аз ин сабаб ҳам хеле мувофиқ омад, ки пур аз рӯи халқ буд, ифода ва терминҳои бадеӣ тайёр буданд. Пас, аҳли тасаввуф бо ин шакл шеърҳо гуфта, он ифодаву терминҳои тайёро ҳамчун аломати шартӣ ба мақсади худ мувофиқ гардонда, кори худро пеш мебарданд. Онҳо метавонистанд фикрҳои зиддизамонӣ (дар вақти роли оппозиционӣ доштанишон) ва философии суфизмро зудтар паҳн намоянд. Зеро ин шакл (рубой), ки аз халқ баромада аст, зуд дастраси омма шуда метавонист.

Ҳамин тариқа, рубой дар ибтидо шакли дӯстдоштаи назми суфизм шуда, он ифода ва терминҳо маъноӣ сеюм ва чоруми пӯшидаро ҳам дар бар гирифтанд.

Оҳиста-оҳиста рубой (ҳам бо роҳи тасаввуф ва ҳам назми гайритасаввуф) жанри расмӣ адабии китобӣ – адабиёти классикӣ шуда монд. Дар асри XI-XIX дар адабиёти китобӣ рубой ба дараҷаи баланд кор карда шуда, устодони машҳур монанди Умар Хайём ва Моҳастӣ ба вучуд омаданд. Тарақиёти минбаъдаи рубоӣ халқӣ дар алоқамандӣ бо рубоӣ китобӣ воқеъ гардида аст ва ҳам чунин акси ин ҳол.

Рубоиҳои халқӣ торафт меафзуданд, ба таъсири калоне дучор мегардиданд ва вариантҳои нав пайдо мешуданд. Бо ҳамаи ин дигаргуниҳо рубоӣ жанри бойтарини фолклори тоҷик шуда монд, ки дар байни халқ бо номи «чорбайтаҳо» ҳам машҳур аст (байт дар фаҳмиши мардум ба маънои танг-мисраъ, ба маънои васеъ умуман шеър мебошад).

Макони пайдоиши рубоӣ – чорбайтаҳо (дубайтиҳо) кишлоқ мебошад. Дар натиҷаи торафт наздик шудани муносибати шаҳру кишлоқ тараққиёти истеҳсолот ва мураккабшавии муносибатҳои сиёсӣ-иқтисодии одамон қисми зиёди «чорбайтаҳои» кишлоқ дар байни мардуми шаҳр паҳн шуд ва баъд чорбайтаҳои шаҳр ҳамроҳ шуда рафт. Ҳар кадоми гурӯҳҳои иҷтимоии шаҳру кишлоқ рубоиро мувофиқи мақсади сиёсӣ-иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва завқи дабии худ кор мефармуданд ва тағйир медоданд. Дар ин сурат ҳам коркарди умумӣ асосан ба мардуми кишлоқ хос буд. Онҳо бештар рубоиро бо намудҳои дигари санъат – музика, рақс, ҳофизӣ як карда, репертуар тартиб медоданд. Дар ҳангоми амалиёти драмавӣ пайдоиши рубоиҳои нав табиӣ шуда мемонд.

Мундариҷаи рубоиёт инҳоят гуногун аст. Аз деталҳои зиндагонии шахсӣ қашида то масъалаҳои калони иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фалсафавӣ дар рубоиёти халқӣ акс ёфтааст. Як қисми зиёди рубоиҳои то револютсиягӣ дар мавзӯи ишқу муҳаббат гуфта шудааст.

Муҳаббат, мунозира, вафо, хоксорӣ, шикоят аз бевафогӣ дар ин шакли кӯтоҳ хеле хуб ифода ёфтааст. Ин мазмунан ишқу муҳаббати камбағалона буд, ки ба таври бадеӣ ифода меёфт.

Дар рӯи раҳут мисоли гард афтодум,
Ай хурдани ғамхота ба дард афтодум.

Ай хурдани ғамхота намондай ҳангум,
Чанд моҳ шудай ба ранги зард афтодум.¹

Яке аз сабабҳои зиёд будани рубоӣҳое, ки муҳаб-
бати шахсӣ-индивидуалиро ба таври типикӣ нишон
медихад, ғарибӣ ва аз ватан овора шудан мебошад.
Ҳангоми ҷудогии ёрон аз ҳамдигар сабаби пайдоиши
«газали доғи ҷудой», рубоӣҳо ва яке аз сарчашмаҳои
илҳомӣ гуянда шудааст. Дар ҳақиқат ҳам марде, ки по
ба биёбони ғарибӣ мениҳод, бо суханҳои:

Аз хона баромадам, рубоӣ гуфтам,
Сесад газали доғи ҷудой гуфтам.
Сесад газала гӯш кунӣ, ё накунӣ,
Ин байта барои ёдгорӣ гуфтам.²

бо хонаводаи худ, бо ёри меҳрубони худ видоӣ ме-
кард. Дар ин ҳолат аламангезона сухан гуфтани гусел-
кунанда, махсусан арӯсе, ки бо умеда калоне ва орзуи
ҳавасӣ зиёде аз хонаи «оромӣ» падари худ ба хонаи
шавҳар омадааст, табиист; вай он ҳама орзую ҳавас ва
умедашро ба «фардои қиёмат» ҳавола мекунад. Муайян
аст, ки вай ғарибӣ ва сафари ғарибиро – сафари бе-
бозгашт мепиндошт:

Эй дӯст, бирафтӣ, бе маломат бошӣ,
Аз мо, ки ҷудо шудӣ, саломат бошӣ.
Мо чанга задем ба доманат рӯ ба умед,
Ту додраси мо фардои қиёмат бошӣ.³

1. М. Турсунзода. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 120.

2. Дар ҳама ҷо.

3. А. Балдилов. "Намунаи фолклори тоҷик". сах. 19,65,78,81.

Дар баробари ҳиссиёти индивидуалӣ дар рубой мазмуни иҷтимоӣ-объективӣ низ баён карда мешавад, ки қисми зиёди ингуна рубоиҳо ҳам дар ғарибӣ ба вучуд омадаанд. Зеро ғариб худро дар зиндагии ҳамон вақтаи худ танҳо намебинад. Вай ғарибиро натиҷаи тартиботи ҷамъияти кӯҳна ва ё ин ки натиҷаи тағйироти зиндагӣ дониста, худро тасалӣ меод:

Дунё ба мисоли кӯзаи зарринай,
Ови даҳонум гоҳ талху гоҳ ширинай.
Ғамгин мабош дил, кори ҷаҳон инай,
Ин зинда ҷудогӣ ба сари чандинай.¹

Дар рубоиҳо ҳисси баланди ватандӯстӣ, меҳру муҳаббат ба хонаву ҷой, ба табиати ватан, ба ҷое, ки ўро ҳамчун модар ба воя расонадааст, тарбият кардааст, баён карда шудааст. Ватанро оромгоҳи рӯзгор, гахвораи роҳат ва кони маишат медонад ва нисбат ба ҳаёти ғарибӣ бадбинии сахте баён мекунад:

Наълат ба касе, ки ай ватан канда шавад,
Афтад ба ғарибию ба кас банда шавад.
Ҷархи фалаке гардаву оя ватануш,
Гар мурдаи садсола бувад, зинда шавад.²

Як гурӯҳи рубоиҳо дар мавзӯи никоҳи маҷбурӣ гуфта шудаанд. Мазмуни материалҳои ин мавзӯӣ рангоранг аст. Қисми рубоӣ аз тарафи мардон ва қисман аз тарафи занон – духтарон гуфта шудааст. Аммо аксарияти рубоӣҳои дар ин мавзӯӣ гуфташуда, эҷоди занҳо – духтарҳост. Духтар ба ғайри хоҳиш берозигиаш ба

1. А. Балдилов. "Намунаи фолклори тоҷик". сах. 19,65,78,81.

2. А. Балдилов. "Намунаи фолклори тоҷик". сах. 19,65,78,81.

шавҳар дода мешавад. Шавҳраш мустабид, дағал, бад-
ахлоқ, рӯҳонии пир ва ғайра; бинобар ин дар оилаи
вай ҷабру зулм ҳукмронӣ мекард. Ин шароит занро ба
«кофир» номида таҳқир кардани шавҳари номуносиб
маҷбур мекунад. Вай дилхоҳи аслии худро навозиш
карда, меғӯяд:

Имшаб ҳама шаб синҷаи дар мепоюм.
Ай ҳавли замин бисӯхт ҳар ду поюм.
Қурбони поҳот мешавам, ки бедорум.
Сар ай бағали кофир читур бардорум

Ба ингуна никоҳи маҷбурӣ баъзан ҳуди сардорони
оила сабаб мешуданд. Саъйи беҳудаи падару модар
дар оилаи нав норозигӣ пайдо мекард. Аз ин ҷост, ки
духтар бадбахтии худро аз саъйи хонаводаи худ доништа
ба падараш арз мекунад:

Болои ҳисор саркашопай шолӣ,
Отам гули сурху ман гули бағдодӣ.
Эй отаи чун, ҷояки ночом додӣ,
Ҳар чанд сӯхтум, ота, худут тан додӣ.

Ба шавҳари номуносиб саъй кардани сардори оила
на танҳо ҳуди духтарро, балки ёру дӯстони ӯро ҳам ба
норозигӣ маҷбур мекард. Махсусан дар оилаи ӯғай ба
амал омадани чунин ҳол алами арӯс ва наздикони ӯро
зиёд мекунад:

Сар то сари духтар заъфарунай имшаб,
Духтар ба дасти золимунай имшаб.
Эй акаи ӯғай, ҷонут сӯза,
Ба золим додӣ, дилум месӯза.

Дар баъзе рубоиҳо сабукфикрӣ ва ноустувории баъзе занҳо дар интиҳоби шавҳар тасвир ёфтааст. Таъби зарпараст ва ахлоқи гуё мешҷанин вай ўро дудила, ноустувор ва нисбат ба ошиқӣ камбағал бевафо иншон медиҳад.

Офтоб баромадаӣ, махтови ту ку?
Э ёр, ту омадӣ, савғоти ту ку?
Дар чеваки ту бухои як сӯзан нест,
Бархезу бирав ҷои истодан нест.

Аз тарафи дигар, илова ба он, ки баъзе духтарон ва занон булҳавасӣ мекарданд ва бенавоию қашшоқӣ вичдони бечорагонро азоб меод, мардум аз никоҳи барвақти, аз ҷавон ба шавҳар додани духтарон ҳам, ки қонуни вайрон ва зидди ҷамъиятӣ мебошад, шикоят ва норозигии ҷидди баён кардаанд.

Як қисми бузурги рубоиҳои халқӣ бо мазмуни шикоятӣ, зидди замонӣ, бар зидди зулм гуфта шудаанд. Эҷодкунандагон ингуна рубоиҳо аҳамият ва қимати таърихӣ деҳқону деҳқониро фаҳмида ва ҳамон тавр ҳам нишон додаанд. Онҳо бо «неъматӣ рӯи замин аз ранҷи деҳқон мешавад» гуфтани худ пайрави фикри оид ба деҳқонҳо гуфтаи Носири Хусрав шудаанд. Дар он ҳақиқати зиндагӣ ин тавр тасвир ёфтааст:

Тахту бахту салтанат ай махдуми бўрдоқӣ ай.
Ҳиммати чарчинфурӯш як саллаву як тоқӣ ай,
Неъматӣ рӯи замин ай ранҷи деҳқон мешава,
Лек деҳқон гушнаву золим чунин бўрдоқӣ ай.¹

Ин фикр бо байти зерини классик ва гуманисти бузурги асри XI Носири Хусрав ҳаммазмун ва ҳамовоз аст:

1. М. Турсунзода, "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 87.

«Неъматӣ мунъим чарост дарё, дарё,
Меҳнати муфлис чарост киштӣ, киштӣ»?!

Ин маънӣ дар порчаи дигари ӯ боз ҳам равшантар-
ифода ёфтааст:

«Мир ҳама гандуми деҳқон хӯрад,
Барзгар аз курси ҷавин нагзарад.
Шоҳи ситамгар ба тамошо равад,
Хирмани дарвеш ба ягмо равад».

Бо вучуди ин ҳама зулм мардуми деҳқон ва кам-
багал ноумед намешавад, вай нотарс, шучоъ аст. Меҳ-
наткаш (деҳқон) дар роҳи ҳақиқат на аз султон метарсад
ва на аз ҷазои ӯ. Вай нотарсона мубориза мебарад.
Муборизаи халқ дар роҳи ба даст овардани ҳукуки худ
чон фидо карданро ба ошики дар роҳи ишқи поки худ
устувор буда монанд кардааст:

Диле дорам, ки аз султон натарсад,
Зи банду кундаву зиндон натарсад.
Дили ошиқ мисоли гурги гушна,
Ки гурги гушна аз ҷӯпон натарсад.²

Нотарсӣ ва умедворӣ, ҳаёт ва зиндагичӯӣ беҳтарин
хислати халқи меҳнаткаш аст. Ин хусусиятҳо барои
ин ҳам қувватнок мешуд ва авҷ мегирифт, ки халқи
мазлум тағйироти замон ва зиндагиро то рафт зиёдтар
идрок мекард. Вай ҳодиса, воқеа ва тартиботи ҳаётро
муҳокима карда, бо боварии қатъӣ ба ин натиҷа
меомад, ки асос ва пойдевори зулм ва золимон абадӣ

1. Н. Хисрав, «Мунозира бо худо».

2. Турсунзода, "Намунаи фолклори тоҷик", сах 87, 88.

нест. Тантанай синфи ҳоким муваққатист. «Чоҳкан – зери чоҳ аст». Халқи мазлум бо ҳамин маъно мегуфт:

Ҳар он кас мақсадаш кину фасодай,
Фалак ҳаргиз муроди ӯ надодай.
Ба чонуш мераса охир балое,
Касе бар камбағал гар зулм кардай¹

Бинобар ин ҳам муборизаи аслиҳанок бурдан бар зидди золимон дар фикри халқ ҳолати табииро мегирифт. Гунаҳкорони бегуноҳ аз пайи интиқом мерафтанд. Нафрати омма нисбат ба синфи ҳоким торафт зиёд мешуд:

Ай хуна баромадум бозӣ-бозӣ,
Баста бурдан мара сағони қозӣ.
Тирдон бошаву қўша камоне созӣ,
Бар синаи золимон тир андозӣ.

Пайдоиши рӯбоиҳои таърихӣ ҳам ба протсессии худӣ ҳамон муборизаҳо вобастааст. Муборизаи актив, шӯриши мусаллаҳи стихиявӣ ва гоҳо як андоза муташаккили халқ дар рӯбоиҳо ҳам инъикос ёфтааст. Баъзан персонажҳо ва ҷойҳо конкрет, гоҳо ҳодиса ба таври умумӣ тасвир карда шудааст:

Фарёд, ки дар даштаки мой мечанга (й),
Овози нафир кашидануш ай Ванҷай.
Ниспи лашкаруш ба роҳи Ёвон мегашт,
Ниспи дигаруш насиби оби Панҷай.

1. Турсунзода, "Намунаи фолкори тоҷик", сах 87,88.

Ин мазмунан ба яке аз шӯришҳои деҳқонони Ховалинг, Балчувон, шӯришҳои Мизроб ва Восеъ бахшида шудааст. Вале ба кадомаш тааллуқ дорад, маълум нест.

Аҳамияти бузурги донишро халқ хеле хуб мефаҳмид. Бинобар ин доноро ҳамеша муқобили нодон мегузошт ва дар ҳамаи жанрҳои эҷодӣ инро муҳокима мекард. Ба ин восита соҳиби фаҳми комил, маърифатнок, илмнок шудан тавсия карда мешуд. Барои ин ки ин васият ва насихат асоснок ва пурқувват кунонида шавад, гӯянда ин фикрро аз номи Афлотун ва дигар донишмандон баён мекунад. Зеро ки Афлотун дар байни мардум ҳамчун файласуф, олим ва ахлоқомӯзи машҳури дунё шӯҳрат ёфта, эътироф карда шуда буд. Аз ин чост, ки аз номи вай гап задан маҳз барои қувват додан ва асоснок кунонидани фикрҳои дидактикӣ-ахлоқӣ мебошад:

Гуфт Афлотуни доно вақти мурдан як сухан:
«Ҳайф доно мурдану сад ҳайф нодон зистан».
Хуб шуд доно бимурду рӯи нодонро надид,
Мурдани доно беҳ аз як дам ба нодон зистан.

Як қатор рубоҳои дар мавзӯи маишӣ гуфташуда ҳам ҳастанд, ки бештар характери мазҳакавӣ-ҳаҷвӣ доранд. Як намунааш рубоии зерини дар бораи таомҳо гуфташуда мебошад:

Неъматҳо чамъ гаштану оша бикардан подшо.
Ширбиринҷ қозикалону қурутов шуд додҳо.
Ялама шуд чевачию ширкаду мирзобошӣ.
Шуд фатири равғанӣ дар байни онҳо тӯқсабо.

Тамоми хусусиятҳои бадеӣ ва тематикаи жанри рубоиро танҳо дар сурати ба андозаи муайян омӯхта шу-

дани намунаҳои рубоиёти ҳамаи вилоятҳои Тоҷикистон
эзоҳ додан ва баён кардан мумкин аст.

СУРУДҲО ВА ТАРОНАҲО

а) СУРУДҲОИ ТАЪРИХӢ

Як қисм аз сурудҳои таърихӣ қариб ба қатори
достонҳои таърихӣ даромадаанд. Вале ҳамаи ингуна
сурудҳо аз ҷиҳати шакл ва алоқаи дохилӣ – мундари-
ҷавӣ монанди достон намебошанд.

Сурудҳои таърихӣ ба достон монанд, аз достон
бо ин фарқ мекунад, ки онҳо дар баёни масъала конк-
реттар, ба ҳодисаҳои таърихӣ наздиктар ва қаҳрамонҳо
шахсҳои таърихӣ-реалӣ мебошанд. Дар ин сурудҳои
таърихӣ фактҳои таърихӣ бештар ҷойгир шудаанд.

Сурудҳои таърихӣ ҳанӯз дар замонҳои қадим
пайдо шудаанд. Онҳо ҳамсафари достонҳои таърихӣ-
қаҳрамонӣ мебошанд. Нишонаҳои манзуми сурудҳои
таърихӣ то асри XIX боқӣ мондааст. Агар намунаи
манзуми ба даст даромадани ингуна сурудҳоро дар
фолклори рус асри XVI (аз вақти Қазонро соли 1552
гирифтани Иван Грозний) шуморанд, мо дар фолклори
тоҷик фақат намунаҳои сурудҳои таърихӣ аз асри XIX
ва ибтидои асри XX боқӣ мондагиро дорем. Азбаски
дар фолклоршиносии тоҷик ҷустуҷӯҳои махсус доир
ба ёфтани ва ҷамъ намудани сурудҳои таърихӣ ниҳоят
кам шудааст, факти мавҷуда ҳам дар ин бора нокифоя
мебошад. Факти ягона аз асри XIX суруди шӯриши
Восеъ ва Нозим аст.

Шӯриши Восеъ – яке аз шӯришҳои машҳури деҳқо-
нон мебошад, ки дар асри XIX, соли 1885 ба амал ома-
дааст. Шӯриш дар кӯхистони Тоҷикистон дар микёси
районҳои Балҷувон ва Ховалинг бо сардории Восеъ

ба муқобили системаи даҳшатноки амирони мангит ва ҳокимони маҳаллии вай ва умуман ба муқобили ҷабру зулми ҳокимон, арбобон ва рӯҳониён шуда буд. Ин шӯриши бо характери революсионӣ ташкил шудагӣ, ба манфиати деҳқонони камбағал, барои ба даст даровардани истиклолияти халқ буд. Чи тавре, ки дар «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» гуфта мешавад, ин шӯриш «чӣ бо ҳайати роҳбарӣ ва чӣ бо қувваи асосии худ характери революсионӣ дошт».¹ Вай дар нишон додани таърихи зиндагӣ ва муборизаи революсионии халқи тоҷик ҳуҷҷати гаронбаҳо мебошад. Вай ҳуҷҷатест, ки рӯҳия ва ҳиссиёти озодихоҳӣ, ватандӯстӣ ва гуманистии гузаштагонро ба авлоди имрӯза нишон медиҳад. Шуури революсионӣ, ҳиссиёти ватандӯстӣ ва ҳушёрӣ синфии одамони моро боз ҳам зиёдтар, баландтар ва тезтар менамуд.

Фидокори халқ Восеъ гарчи бо лашкари худ мақсади озодихоҳии худро то ба охир иҷро карда натавониста, ба ҷанголи хунини ҳокими Балҷувон ва ба ҳукми қотили амир гирифтӣ гардид, вале ҷонбозиҳои вай дар роҳи мубориза, дар роҳи озодӣ ба ҳадар нарафт. Образи қаҳрамон – ватандӯсти халқ дар байни мардум зинда ва абадӣ монд. Восеъ – симболи қаҳрамонӣ барои шӯришҳои баъдина шуда монд. Хотираи абадии ӯ дар адабиёти даҳанаки ҷунин зинда ва ҳаяҷоннок тасвир ёфтааст, ки вай хуни ҳар хонанда ва шунавандани суруди мазкурро ба ҷӯшу хуруш меоварад ва нафрати ӯро нисбат ба амир ва ҳокимони вай ва умуман нисбат ба душманони озодии халқ зиёд мекунад. Гуяндагони суруд, бешубҳа, иштироккунандагони шӯриш ва наслҳои бевоситаи онҳо буданд.

1. Б. Ғафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик, сах. 376.

Тарзи ифодаи ин суруд ба таври типикӣ шева ва ифодаи поэтикии районҳои ҷанубӣ мебошад, махсусан шеваи Ховалинг ва Балҷувонро дар худ акс кунонадааст. Ин на танҳо барои фолклоршиносҳо ва этнографҳо аҳамиятнок аст, балки барои шевашиносӣ ҳам материалҳои хеле қиматбаҳо шуда метавонад. Шакли бадеии суруди «Шӯриши Восеъ» дар поэтика «мусаллас» ном дорад, ки ин яке аз шаклҳои махсуси адабиёти даҳанаки шуморида мешавад. Ин шакл ҳамчун ҳодисаи анъанавӣ баъдҳо ба адабиёти китобӣ таъсир бахшида, сабаби пайдо шудани намуди нави «мусаллас» гардидааст. «Мусалласи мураккаби» Абдурахмон Мушфики дар асри XVI бехтарин намунаи шакли мусаллас дар адабиёти классикии тоҷик мебошад.

Тарзи поэтикии «мусалласи» ҳалқӣ нисбат ба он дигар аст: дар баъзе суруд ва таронаҳо дар ҳар банд ҳар се мисраи «мусаллас» ҳамқофия шуда омада, баъд аз ҳар банд нақорати 4-мисраи такрор мешавад. Масалан, дар суруди «Шӯриши Восеъ» нақорати умумӣ ин аст:

Восеъ ғазост имрӯз,
Ҷон мубталост мимрӯз.
Ғавғои рӯзи маҳшар
Бар фуқарост имрӯз.

Дар баъзе намудҳо нақорат ихтисор ёфта, ба андозаи як мисраи такрор шудааст. Аммо шакли умумӣ вайрон нашуда мондан мегирад. Масалан, суруди «Гулчон» ва як қисми суруди «Соли нав» ҳамингуна аст:

Гулчон дар тори тутай,
Куртаи Гулчон кабутай.
Ҷураи Гулчон сиёлутай,
Эй вой даригат, Гулчон.

Ё ин ки аз суруди «Соли нав»:

А инча рафтам то Унҷӣ,
Сараманда фаранҷӣ,
Амаки суфем булунҷӣ.
Соли нав муборак бошаде.

Дар сурудҳои таърихӣ халқ қаҳрамонҳои худро ҳаққонӣ ва реалистона тасвир мекунад. Аз ин ҷиҳат ҳам он ҷӣ, ки дар бораи Восеъ гуфта шудааст, сифати ҳақиқии қаҳрамон аст. Халқ (сароянда) дар симои қаҳрамонҳои худ одамони мусбат, ватандӯстон ва роҳбарҳои часурро дидааст. Баръакс, баъзан муносибати манфии сарояндаро ҳам нисбат ба қаҳрамони мусбат дида метавонем. Ин, албатта, аз рӯи бад дидани ӯ нест, балки ба воситаи тавсиф нишон додан ва қайд кардани тарафҳои манфии вай аст. Ин ҳодисаи табиӣ ва анъанавист. Зеро ки фолклор ва суруди таърихӣ ҳам ҳамеша ҳақиқати зиндагиро инъикос менамояд. Аз ҳамин ҷиҳат А. М. Горкий гуфта буд, ки фолклор аз қадимтарин вақтҳо сар карда ҳамсафари таърих шуда омадааст.

Нишон дода шудани муносибатҳои гуногуни одамон ҳам дар сурудҳо аз ҳамин ҳамсафарии фолклор бо таърих омада мебарояд¹.

Ќустуҷӯҳои фолклоршиносӣ суруди дигари таърихиро муайян карданд. Ин суруд, ки дар райони Тавилдараи вилояти Ғарм соли 1947 аз забони ҳофиз Неъмат Абдуллоев (таваллудаш 1884) навишта гирифта шудааст, дар бораи шӯриши Нозим мебошад.

1. Ба журнали «Шарки Сурх», 1950 № II, ба мақолаи муаллифи ин китобча «Шӯриши Восеъ ва сурудҳои таърихӣ» муроҷиат кунед.

Аз рӯи баёноти гӯянда (хофиз) ва мундариҷаи суруд Нозим аз Тутқавули Кӯлоб буда, дар атрофи худ як гурӯҳ аз деҳқонон – камбағалонро ҷамъ карда муқобили саркардагон-сипоҳони Тутқавул шӯриш мекунад. Саркардагон фармон медиҳанд, ки Нозим дастгир карда шавад ва ба дор овехта шавад. Шӯриш бо сардории Нозим ғалаба мекунад. Молу ҳол ва ҳазинаи саркардагон мусодира ва ба камбағалон тақсим карда мешавад. Шӯришчиён ба муносибати ғалабаи худ идзълон мекунанд.

Охир ду нафар аз хешовандони фуруҳташудаи Нозим шабона Нозимро дар хобаш дастгир мекунанд ва ӯ ба дор овехта мешавад. Шодикул ном кас чизҳои мусодира кардашудаи сипоҳонро аз байни халқ меғундорад ва ба тариқи ҷарима аз онҳое, ки бо Нозим шарик буданд, 30 ҳазор танга меғундорад. Ин ҳодиса гӯё дар охири асри XIX, баъд аз шӯриши Восеъ воқеъ гардида будааст. Ҳақиқати ин воқеа, Нозим ва амалиёти ӯро равшан кардан тадқиқоти махсусро талаб мекунад. Намунаи суруд ин аст:

1. Нозим буд марди хотам,
Дар ҳавлинуш рех мотам.
Ҳарам мондаи беодам,
Сад водареги Нозим.
2. Дар лаби дарё сангай,
Тутқавул мулки тангай.
Да болои Нозим ҷангай.
Сад водареги Нозим.
3. Дар гардануш дохтан қил,
Қашидануш дар сафил,
Мардум шудай хунидил,
Сад водареги нозим.

Суруди дигари таърихӣ, ки дар ибтидои асри XX бахшида ба шӯриши Қаландаршоҳ гуфта шудааст, низ ҳучҷати муҳим аст.¹

Баъзан сурудҳои таърихӣ ба муносибати мотами ягон каси таърихӣ ба таври марсия гуфта шаванд ҳам, тамоми хусусиятҳои таърихӣ дар сурудҳои марсиявии таърихӣ нигоҳ дошта шудаанд. Дар ингуна марсияҳо ба тасвири воқеаҳои таърихӣ, ҳиссиёти зиёди андӯх, ки нисбат ба қаҳрамон ифода ёфтааст, илова шудааст. Масалан, «Усмоҷонуме» ном суруд – марсияро гирем. Соли 1918-1920 дар Қаротегин бар зидди тартиботи амирӣ ва ҳокими он ҷо шӯрише барпо гардида буд. Сардори ин шӯриш Усмон ном касе буд, ки вай охир дар натиҷаи пароканда шудани шӯриш ба даст афтода, ба тарзи ғочидавӣ кушта шудааст. Ин ҳодиса бо номи «Шӯриши Усмон» машҳур аст.

Ба муносибати марги ғочивии қаҳрамон аз тарафи оилаи вай ва гӯяндагон-ҳофизон суруд-марсия гуфта шудааст.

Баъзе сурудҳои мазмунан контрреволюционӣ ҳам ба вуҷуд омада буданд. Ингуна сурудҳо махсусан дар ибтидои барпо шудани Ҳукумати Советӣ дар Осиёи Миёна, воқеаҳои революсияи Бухоро ва ғурехтани амир Олимхон пайдо шуда буданд. Бешубҳа онҳо аз тарафи душманҳои халқ, тарафдорони амир, амалдорон, бойҳо ва рӯхониён гуфта шуда буданд. Монанди суруде, ки дар вай Иброҳимбек таъриф карда мешуд, Анварпошоҳ «ҷадиди қоқ» номида мешуд ва ба рафтани Олимхон «сад водареғ» гуфта мешуд. Аммо дар натиҷаи мубориза бо ӯ ва фикрҳои контрреволюционӣ ингуна сурудҳо дар ҳуди ҳамон вақтҳо зуд барҳам хӯрда

1. Ба жунрали «Шарқи Сурх», 1950. № 11 «Шӯриши Восеъ ва сурудҳои таърихӣ» мурочиат кунед.

рафтанд. Дар онгуна сурудҳо таърих вайрон карда мешуд ва онҳо ҳеҷгуна аҳамияти иҷтимоӣ-таърихӣ надоранд.

6) ТАРОНАҲО

Яке аз жанрҳои эҷодиёти халқ тарона мебошад. Тарона аз ҷиҳати ҳаҷми худ аз ғазал фарқ намекунад. Андозаи гуногуни вай умуман ба андозаи ғазал мувофиқ меояд. Аммо бо баъзе хусусиятҳои аз ғазал фарқ карда меистад. Аз ҷиҳати поэтикӣ бошад, ғазал асосан як навъи қофиябандӣ дорад. Аммо тарона ба ин қонуни ғазал итоат намекунад. Дар қофиянокӣ метавонад айнан монанди ғазал ё ба таври маснавӣ бошад ва ё мумкин аст дар шаклҳои дигар (мусаллас, мураббаъ, қитъа ва дигарҳо) бошад. Аз ҷиҳати мазмун дар ғазал масъала андаке умумитар гузошта мешавад, дар тарона бештар конкрет аст... Вай баъзан сюжети муайяни конкретӣ ҳам дорад, композитсияи махсусе дорад ва воқеаи зиндагӣ ба таври мухсус суруда мешавад.

Тарона ҳам монанди жанрҳои дигари фолклор мазмунан гуногун мебошад. Як қисми таронаҳо таронаҳои динӣ буданд, ки дар маросиму мавридҳои динӣ хонда мешуданд. Ба монанди таронаҳои «Асадӣ», «Раби ман» ва як қатор таронаҳои дигар, ки бештар қаландарҳо иҷро мекарданд, бешубҳа, барои тарғиби мақсади рӯҳонӣ, зиёд кардани эътибори дин ва обрӯи арбобони дин хизмат мекарданд. Он таронаҳо пур аз ҳиссиёти итоаткорӣ, таслимшавӣ, ба тақдир тан додан ва гарданфурорӣ ба қонунҳои шариат буд. Аммо қисми зиёди асосии таронаҳо – таронаҳои халқӣ мебошанд. Таронаҳои халқӣ дар ҳар хел маврид-даравгарӣ, хир-

манкӯбӣ, чуфтронӣ (заминронӣ), ҳашарҳои умумӣ, маросимҳои гуногун ва гоҳо дар ҳангоми истироҳат гуфта мешаванд. Махсусан протсессии меҳнат, ки ба вучудоварандаи ҳама чиз аст, ба пайдо шудани таронаҳо ҳам сабаби асосӣ мебошад. Зиндагонии пешазреволюциягии деҳқонҳо манзараи гамангезу кулфатноке буд. Дар онгуна шароити вазнин ва ҳафакунанда, ки нафаси озод кашидан мумкин набуд, ба деҳқон лозим меомад, ки ҳеч набошад, ҳиссиёти инсонии худро баён кунад, «дили пурдарду аламашро ҳолӣ намояд». Чунонки Энгелс гуфта буд, бо сурудани таронаҳо деҳқон меҳост меҳнати вазнин, мондашавӣ ва андӯхи рӯзгорро аз хотир фаромӯш кунад; дар меҳнати худ, дар зиндагӣ сабукии биеварад. Дар ин сурат вай мачбур буд, ки ҳақиқати ҳаётро нишон диҳад, беимдод, бечора ва берӯзӣ мондани табақаи меҳнаткашро бо забони худ гӯяд. Вақте, ки «Таронаи хирманкӯбӣ»-ро аз назар гузаронем, ин тавр вазъиятро мушоҳида мекунем:

Хирмане дорему худ як дон намегирем мое,
майдае, майдае.

Дар лаби оби равон лабташнае мемирим мое,
майдае, майдае.

Дар биёбон нола кардам, хирмани гул даргирифта,
майдае, майдае.

Ҳайфи рӯи бегуборам чангу хокистар гирифте,
майдае, майдае,

Дарди дандон дораму дандон ба дандои мондаямо,
майдае, майдае.

Рози дил дорам, забонам баста, ҳайрон мондаямо,
майдае, майдае.

Дар ҳар банди суруд нақорати иловагӣ ба шакли
хӯп-хӯп, хӯп – майда-майда кӯб такрор карда мешавад.

Чунон ки дидем, таронаи мазкур дар протсессии кор гуфта шудааст. Вай гӯё дар хирманкӯбӣ ёрирасони «галагов» ва ҳамдами «хӯпчӣ» (хирманкӯб) шудааст. Аммо тарона иборат аз баёноти умумӣ нест. Дар вай як олам шикоят ва норозигӣ аз зиндагонии саҳти гузашта ва аҳволи иҷтимоии деҳқон дида мешавад. Ифодаҳои такроршавандаи «майдае, майдае» ҳам, аз як тараф, яке аз элементҳои шакли таронахоро ташкил карда бошад, аз тарафи дигар, ба чуқур баён карда шудани ҳиссиёти эмотсионалии ғоянда ёрӣ додааст.

Таронахое, ки бо мисраи «хирманта задум шола» ва «Бои сиёҳи мазанг» сар мешаванд¹, дар хизмати бойҳо зиндагии тоқатшиканонаи батракон ва аз он зиндагӣ норозигии саҳти онҳоро баён мекунад.

Ба ин шароити вазнини зиндагӣ на танҳо деҳқонон, балки ҳунармандон – камбағалони шаҳр ҳам гирифтور буданд. Ҳунарманд ҳам, монанди деҳқонони камбағал, менолид ва бо назм сӯзу гудоз, ҳасрат ва шикояти худро баён менамуд. «Таронаи бофандагӣ» манзараи аламангези зиндагӣ ва меҳнати пурмашаққату камҳосили ҳунармандонро, майдаи пешазреволуциягиро нишон медиҳад:

Дилакам зардоб шуд аз чак-чаки бофандагӣ,
Чашмакам пуроб шуд аз риштаҳои кандагӣ.
Аз саҳар то шом почак мезанам дар чаҳчаҳак,
Қоматам пуртоб шуд аз қору бори зиндагӣ.
Рӯз то шом дастгаҳам дар дамгаҳам чак мезанад,
Шом то шаб кампири бечора вақ-вақ мезанад.
Субҳи содиқ устокор дарвоза тақ-тақ мезанад.
Рангакам бетоб шуд дар зери бори зиндагӣ.
Ҳафтаи аввал дучарха нимчаресмон тофтам,

1. А. Болдирев. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 129-130.

Ҳафтаи дуҷум ба зӯр як ҷӯра карбос бофтаи.
Аз фуруши устокор як нони арзан ёфтаи.
Туф кунед, эй дӯстон, бар рӯи ин ёбандагӣ.
Духтари бемор дар кунҷак кашокаш мекунад,
Кампир аз баҳри пиёва дег оташ мекунад,
Бачаяк аз гуштангӣ по мезанад, гаш мекунад,
Танакам абгор шуд аз куртаҳои ҷандагӣ.¹

Баъзе таронаҳо ба шакли газал даромада, воқеаи сюжетнокро дар худ акс кунонидаанд. Дар онҳо, бо вучуди пурра тасвир шудани ҳаракату ҳислатҳои қаҳрамон, воқеа монанди дoston кашол намеёбад. Ингуна таронаҳо бо шакл ва мундариҷаи худ, ҳам тарзи баён-услуб ба ҳикояҳои пандомези Саъдии Шерозӣ монандӣ доранд. Ана яке аз намунаҳои бехтарини ин ҳел таронаҳо, ки дар ҳимояи бечорагон гуфта шудааст:

Ятиме карда гум раҳ, дар шаби тор,
Ҳамегардид гирён шаҳру бозор.
Ҳамеларзид аз сармову меғуфт:
«Паноҳе нест оё бар мани зор.
Гуруснаам, падар модар надорам,
Калитак меравам дар шаҳру бозор.
Ба ки дардам бигӯям, чора ҷӯям,
Дар ин дунё надорам як мададгор».
Зани пире шунида зории ӯ,
Ба хона бурду лутфаш кард бисёр.
Таомаш дод в-он гоҳ, кард хобаш,
Ятимро карда осуда зи озор.²

1. М. Турсунзода. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 40.

2. Дар ҳамон ҷо, сах. 66-67.

Баъзе таронахое ҳам, ки характери бачагона до-
ранд, аз мазмуни иҷтимоӣ холи нестанд. Тарона на
танҳо аз тарафи калонсолон гуфта мешуд, балки бача-
гон ҳам эҷод мекарданд. Дар таронаҳои пешинаи бача-
гон ҳам забони соддаи бачагона, ифодаҳои бачагона
барҷаста намоёнанд. Фикр дар вай ниҳоят оддӣ ифода
карда шудааст. Чунончи, ба таронаи зерин диққат
кунед:

Бозор-ба рафтам,
Дутор ба дастам
Кӯрбошӣ капид
А банди дастам.
Кӯрбошӣ мурад,
Раҳмаш наомад.
Пеш-пешӣ товут
Одам наёбад.

На танҳо забон ва шакли таронаи мазкур ба таври
типикӣ ба лаҳҷаи раёнҳои шимолӣ хос аст, балки тарзи
баёни норозигии гуяндаи тарона низ бачагона мебошад:
«кӯрбошӣ мурад», «пеш-пешӣ товут одам наёбад» маҳз
ифодаи протести синфӣ, ҳисси синфӣи бачагона аст.
Таронаи аз ин ҳам оддитар, номуташаққилтар ва ҳатто
парокандафикртар, ки ҳақиқатан далели ифодаи рӯҳия
ва тарзи фикркунии бачагона мебошад, ин аст:

Яку дую сею чор,
Ман духтари Кали Ёр,
Кали Ёри чоқандоз,
Мусича-ба дон андоз.
Мусичеки берӯзӣ,
Аз ин келин месӯзӣ.

Дар байни таронаҳо як хел таронаҳо ҳастанд, ки «Алла» меноманд. «Алла» - суруди модарон аст. Дар ингуна таронаҳо рӯхияи модарон, муҳаббат, муносибати нисбат ба фарзанд, оила, тарбияи кӯдак, муносибати нисбат ба зиндагӣ ва ҷамъият доштаи модарон равшан ифода меёбад. Мутаассифона, ҳанӯз таронаҳои пешинаи «Алла» ҷамъ оварда нашудаанд. Аз ин сабаб дар бораи хусусиятҳои махсуси онҳо пешакӣ суханрондан мумкин намешавад.

Як қисм таронаҳо дар мавзӯи ишқӣ гуфта шудаанд. Таронаҳои лирикӣ ҳам ишқӣ, ҳам бо мазмунҳои иҷтимоӣ (норазигӣ аз никоҳи маҷбурӣ, шикоят аз тартиби зиндагӣ) ҳастанд. Дар ингуна таронаҳо ҳиссиёти баланди ишқӣ-лирикӣ бо фикрҳои иҷтимоӣ якҷоя шудааст.

в) БАДЕҲАҲО

Бадеҳа – як намуди суруд ва тарона мебошад. Вай ҳумчун шакли адабии махсус дар адабиёти халқ аз қадимтарин замонҳо то ин вақт мавҷудият дорад. Бадеҳа мумкин аст, ки мазмунан лирикӣ, панду насиҳатӣ, шикоятӣ ва ошиқона бошад. Вай одатан барои ташкил кардани рӯхия ва фикри пароканда шудагӣ, барои ташкил кардани хурсандӣ ба таври диалог-дар байни ду кас гуфта мешавад. Сарояндагон албатта марду зан ва писару духтар мебошанд. Дар баъзе бадеҳаҳо сарояндагон дар ҳуди шеър ҷойгир шуда, дар баъзеаш онҳо берун аз текст мемонанд.

Онҳоеро, ки берун аз текст мондаанд, танҳо аз мазмунҳои суҳанонашон фаҳмидан ва ҷудо кардан мумкин аст. Бадеҳае, ки дар вай тарафайн дар байни ҳуди шеър мебошанд, монанди қоидаи суҳан ва ё ҷумлаҳои айнаннақлшуда, бадеҳа аз ду қисм иборат аст: Су-

хани гӯянда ва сухани персонажҳо. Инро диалог ё бадеҳаи бавосита мегӯянд. Яъне дар ингуна бадеҳаҳо эҷодкунанда (гӯянда) дигар асту қаҳрамонҳо дигаранд. Баъзан ҳодиса баъд аз воқеъ шудан аз тарафи яке аз қаҳрамонҳо (одатан мард) хикоя карда мешавад. Масалан: бадеҳаи «Зар бидеҳ», ҳамингуна аст. Ин бадеҳа бандҳои 4-мисраӣ дорад. Мисраи чорӯмалч такрор-нақарот мебошад («Гар бўса хоҳӣ, зар бидеҳ»). Ин бадеҳа барои ин ҳам мароқовар аст, ки муҳокимаи масъалаи муҳаббат сар то по бо радди талаб мегузарад. Ҳошиш ва матлаби ошиқонаи толибро, ки дар ду мисраи аввали ҳар як банд ба тарзи тезис оварда шудааст, матлуб дар мисраи сеюм истехзокорона рад мекунад, ки ин гӯё антитезис мебошад. Дар мисраи чорум (такрор) махбуба талаби худро пешниҳод мекунад, ки ин гӯё синтези ҳамаи он фикр шуда мемонад. Бадеҳаи мазкур сар то по ҳамин тариқа моҳирона сохта шудааст:

Гуфтам: эй нозукбадан,
Як бўса меҳоҳам, бидеҳ,
Гуфто: бирав аз пеши ман,
Гар бўса хоҳӣ, зар бидеҳ,

* * *

Гуфтам: надорам симу зар,
Овардаам ҷон даргузар.
Гуфто: нахӯр хуни ҷигар,
Гар бўса хоҳӣ, зар бидеҳ,

* * *

Гуфтам: ҷафодорӣ макун,
Дар ҷони ман хорӣ макун.

Гуфто: бирав зорӣ макун,
Гар бўса хоҳӣ, зар бидеҳ¹.

Гарчанде, ки суханро дар ин ҷо мо аз худи ошиқ мешунавем, вале ӯ гуфтугӯи бевосита бо маъшук надорад. Вай ҳодисаи шудагиро накл ё ҳикоя карда истодааст. Бинобар он ин ҳам яке аз намудҳои бадеҳаи бевосита мебошад.

Бадеҳаҳои бевосита одатан ҳам дар мазмун, ҳам дар шакли мураккаб мешаванд. Ин мураккабӣ сабаби ба вучуд омадани шакли нав – мухаммас дар адабиёти халқ шудааст. Мухаммасае, ки дар адабиёти даҳанакӣ ҳаст, ба маънои пурраи худ шакли намунавии мухаммас буда аз мухаммаси китобӣ фарқ мекунад. Ба қонуниятҳои шеърӣ тамоман мувофиқ будан, мазмунӣ пуробутоб, лавҳаи бисёр зебои бадеӣ ва санъати сухан – қимати бадеии ӯро таъин менамояд. Масалан, бадеҳаи «Зан ва шавҳар», ки аз номи шахси сеюм гуфта шудааст, ҳамин гуна мебошад; дар ин бадеҳа -- мухаммас дар бораи вафодорӣ зану шавҳар гап меравад. Шавҳар ба зани худ безъитборона, нобоварона, баҳонаҷӯёна ва нописандона муносибат мекунад. Зан бошад, бо тамоми ҳастии худ ҳаракат мекунад ва мефаҳмонад, ки вай дар оила ба шавҳари худ вафодор аст, ҳаргиз ба беандешагӣ ва беҳудагардӣ қор надорад ва ба роҳи бад рафтаниро намехоҳад. Ана чанд банди вай ин аст:

Шавҳар бигуфт ба зан: эй дилбари дилозор,
Табъи хушат надидам, ҳар рӯз кина бисёр;
Ҷавру ҷаво кашидам аз баҳри ту ситамгор;
Афтодаам ба хорӣ, дар доми ту гирифтор,

1. М. Турсунзода. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 52-53.

Кардӣ ҳамеша манро фанду фиреби бисёр.
Гуфто занак ба шавҳар: аз ман чӣ ор дорӣ?
Дар хизматат шарикам, дигар чӣ кор дорӣ?
Чонам ба туст пайванд, бовар ба ман надорӣ?
Ҳар ҷо агар равӣ ту, кори ман интизорӣ,
То вақте боз гардӣ, бинем ҳарду дидор.

г) Лирикаи ишқӣ – ғазалҳо

Мо микдори ниҳоят ками ғазалҳои навишта шуда-гиро дорем, ки онҳо дар маҷмӯаи А. Болдирев – «Намунаи фолклори тоҷик» (қисми 2, ҷопи 1938), М. Турсунзода – «Намунаи фолклори тоҷик» (қисми 2, нашри соли 1940) ва якчандташон дар журналҳои «Бо роҳи Ленини» ва «Шарқи Сурх» ҷоп шудаанд. Ғайр аз ин, дар спектаклҳо ва дар программаҳои концерт намунаҳои хуби ғазалҳои халқиро дида метавонем.

Аммо лирикаи халқ танҳо аз ғазал иборат нест. Вай аз ғазал, рубой, бадеҳа ва таронаҳо иборат мебошад. Ғазал дар фолклори тоҷик таърихи калоне дошта бошад ҳам, нисбат ба жанрҳои дигар ҳодисаи чандон қадима нест. Вай дар эҷодиёти халқ танҳо баъд аз он, ки ғазал дар адабиёти китобӣ жанри мустақил шуд, шакли оммавиرو гирифт. Агар фолклор бо жанрҳои дигари худ (достон, бадеҳа, тарона, рубой, афсона) ба адбиёти китобатӣ таъсири калон бахшида бошад, дар ғазал вай бештар аз адабиёти китобатӣ таъсир гирифтааст. Азбаски мо намунаҳои аввалаи ғазалҳои халқиро надорем, дараҷаҳои тараққиёти вайро баён карда наметавонем.

Дар ғазлҳои халқӣ вариантҳои гуногун мавҷуданд. Сабаби ин аз ҳуди халқӣ будани вай омада мебарояд. Ғазал на монанди фасона, достон, бадеҳа ва марсия аз

тарафи гӯянда ва сарояндагони махсус суруда мешавад, балки монанди рубой, суруд ва тарона дастраси хама шуда омадааст. Ҷӯро ҳама – пиру ҷавон, зану мард, духтару писар дар хона, дар маърака ва дар саҳро ба таври танҳой ва ё умум меҳонданд ва меҳонанд. Ин ҳолат ба дигаршавии текст, ба мувофиқ кунонида шудани вай ба ҳолати рӯҳии ҳар кадоми онҳо оварда расондааст. Маҳорати сарояндагони ғазалро дараҷаи бадеии ҳуди ғазалҳо муайян мекунад. Сарояндагони бомаҳорат, ки текст, оҳанг ва поэтикаи ғазалро якбора қабул мекунанд ва ба назар мегиранд, вариантҳои хуби бадеиро ба вучуд меоваранд. Онҳое, ки бештар як тарафи масъала, махсусан оҳангро мегиранд, ба ҷиҳати поэтикӣ кам аҳамият медиҳанд. Дар натиҷа варианти номукаммали ғазал пайдо мешавад.

Шакл ва мундариҷаи ғазалҳо гуногун аст. Дар кори ба вучудоварии ғазал ҳам гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ иштирок кардаанд. Дар маркази ингуна асарҳо (ҷунон ки бештарини текстҳои лирикӣ гувоҳӣ медиҳад) рӯия ва идеологияи деҳқонҳо, ҳунармандони шаҳр ва батракони кишлоқ меистад.

Шароит ва моментҳои пайдоиши ғазалҳо ҳам ҳар хел аст. Қисме аз онҳо дар шароити ғарибӣ гуфта шудаанд. Ғарибӣ дар он вақт ҳадисаи оворагардӣ буд, ки дар натиҷаи маҷбурияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ-сиёсӣ ба амал меомад. Ғариб шудан – аз ёри худ, аз хонаву ҷой, аз дӯстон ва аз ватани худ ҷудо шудан буд. Бинобар ин қасе, ки ба ғарибӣ афтодааст, ҳудро дар банд ҳис мекард. Дар банд будани вай аз он сабаб аст, ки ӯ ё дар шароити сарбозӣ ё мардикорӣ ва ғайрӣ ва ё бо ягон сабаби иҷтимоӣ аз ватан дур шудааст. Ана вақте ки вай ватан, ёру дӯстон ва обу ҳавои ҷои аслии ҳудро ба хотир меоварад, ҳисси лирикӣ, эмотсияи ҷуқури ӯ ба ҷӯш меояд. Марди ғариб бо ҳиссиёти баланд, муҳаббати

худро нисбат ба зиндагӣ, ба ёру диёр, ба ватанаш баён мекунад:

Шавҳар бигуфт бо зан: ман аз ту ор дорам,
Дар аҳду дар вафоят кай эътибор дорам.
Бар ман вафо кунӣ ту, ҷонро нисор дорам,
Ҷонро нисор дорам, хизмат ҳазор дорам.
Эй зан, ту бевафой, ин ҳарфҳо чӣ даркор?

Гуфто занак ба шавҳар: майли дигар надорам,
Бо сӯи навҷавонон ҳаргиз гузар надорам.
Майли ту дар дили ман, бо кас назар надорам.
Тӯҳмат макун ту бар ман, акнун хабар надорам.
Ман дигаре нахоҳам, эй мардаки сияҳкор!

Ҳамингуна бадеҳа – муҳаммаси бисёр нағз гуфташуда бадеҳаи «Ошиқ ва маъшук» мебошад. Ин ҳам айнан дар мавзӯи вафодории ошику маъшук бар вазни бадеҳаи «Зан ва шавҳар» гуфта шудааст.¹

Бадеҳаҳои бевосита ҳам ҳастанд. Дар онҳо диалогӣ бевосита меравад. Яъне ба ғайр аз тарафайн, ки берун аз ҳуди текст монда, суҳанашон аз рӯи мазмун ҷудо карда мешавад, каси сеюми нақлқунанда иштирок намекунад.

Темаи асосии ингуна бадеҳаҳо ҳам ишқу муҳаббати ҷавонӣ мебошад. Дар ин мазмун як қатор суҳанбозӣ, ҳозирҷавобӣ ва имтиҳонкунии байни ду кас мегузарад. Бадеҳаҳои «Шоҳдӯхтар», «Чашмаки ман» айнан ҳамингунаанд. Бадеҳае, ки бо мисраи «Қабқаб шававу ағба бароям, ёрам»² сар мешавад, аз қабқ шудани дӯхтар то сабза шуда аз замин баромадани вай, аз уқоб шудан

1. М. Турсунзода. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 75-76.

2. Дар ҳамон ҷо, сах. 67-69.

то барра шудани чавонписар мунозира ва суханбозӣ меравад. Шартӣ асосӣ – бо сухан банд кардани якдигар аст. Дар бадеҳае, ки бо мисраи «Ба Кобул меравӣ, як лаҳзае ист» сар мешавад, гӯё дар хангоми гуселкунӣ ба сафари Кобул гуфта шудааст, ки ин на ба тарзи суханбозӣ, балки аҳду паймони муқаррарии ошиқона аст ва меҳри якдигарро месанҷад.

Бадеҳаи характери юмористӣ доштагӣ ҳам мавҷуд аст. Вай дар гуфтугӯи ошиқона бо ҳазли сабуки шахсӣ-ичтимоӣ меғузарад. Яъне, аз як тараф, масъалаи ҷиддии иҷтимоӣ-пурсишҳо дар бораи аҳволи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, аз тарафи дигар, пурсишҳо дар бораи он ки духтар як хоҳарак ва писар як додарак ҳам дорад, ки онҳо чуфти дуҷоми ошиқонаро бояд ташкил намояд. Дар охир вазъият ва шароити иҷтимоии ҳар кадоми онҳо дар натиҷаи саволҳо равшан шуда меонад. Масалан, намунае аз ингуна бадеҳа чунин аст:

Бача – Рафтум дари дарвоза,
Дарвоза кулфай, занҷир.
Занҷира кӣ қач мондаӣ?
Як духтари ҳисорӣ.
Эҳ духтари ҳисорӣ.
Бигӯ, ки чӣ ном дорӣ?

Духтар – Номакма агар пурсӣ,
Раъногули мароврӣ.
Эй бача, тура пурсум,
Бигӯ, ки чӣ ном дорӣ?

Бача – Номакма агар пурсӣ,
Сафарбеги чорторӣ.
Эй духтар, туро пурсум,
Ту хоҳаракам дорӣ?

.....

Духтар – Тагурӯи хуб дорум,
 Шохию зарнигорӣ.
 Эй бача, тура пурсум,
 Ту ҳам тагурӯ дорӣ
 Бача – Тагурӯи хуб дорум
 Ай похолои шолӣ.¹

Бадеҳа дар ҳақиқат шаклу намуди аҷоиб ва хеле мароковари назми халқӣ аст. Вай шакл ё ин ки приёми махсуси худимтиҳонкунӣ, суҳанбозӣ ва воситаи хуби ҳозирҷавобӣ мебошад. Аксарияти бадеҳаҳо дар мавриди гуфтугӯӣ (чӣ гуфтугӯи ошиқона ва чӣ гуфтугӯи муқаррарӣ) дар байни ду шахс ва ё ду гурӯҳ ба вучуд меояд. Ин албатта, ба маънои лугавии калимаи «бадеҳа» вобаста аст. «Бадеҳа» - истилоҳи халқист, ки аслан аз калимаи «бадеъ» маънои гуфтани чизи нафиси навро дорад. Дар айни замон дар тахти термини «бадеҳа» ё «бадеа» дар як фурсати кӯтоҳ пайдо кардани суҳан ва ё ҷавоби нави бадеи нафиси мантиқан фикр кардашуда фаҳмида мешавад.

Сари кӯҳӣ баланд то кай нишинам,
 Ки лола сар барорад, ман бичинам,
 Ки лола сар барорад, бебаҳо шуд,
 Чилими нукрагӣ аз даст хато шуд.
 Чилими нукрагӣ бандаш биринҷӣ,
 Ҳама кас дар ватан, мо дар ғарибӣ.
 Биё булбул, ба ин кӯча гузар кун,
 Бизан чаҳ-чаҳ, Лайлиро хабар кун.
 Бизан чаҳ-чаҳ, ки Лайлӣ бохабар шуд,
 Биё бар ҳоли зори ман назар кун.²

1. М. Турсунзода. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 70-71.

2. А. Болдирев. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 26-27.

Ғариби қаротегинӣ худро на фақат аз он ҷиҳат ба Маҷнун ва ёрашро ба Лайлӣ монанд кардааст, ки дар байни онҳо муҳаббати самимӣ мавҷуд аст, балки барои он ҳам мебошад, ки онҳо мисли Маҷнун ва Лайлӣ дар замони нобаробарӣ, маҷбурияти замона ва зиндагӣ аз ҳамдигар ҷудо афтаданд. Бо ин дар назари хонанда манзараи мудҳиш ва пурмашаққати замонҳои гузашта ҷилвагар мешавад. Шарҳи газали мазкур табиӣ қиссаи Лайлӣ ва Маҷнун ва таърихи зиндагонии Одина (қаҳрамони асари С. Айнӣ)-ро ба хотир меоварад. Сабаб ҳамин аст, ки аз ватан овора шудагон, аз як тараф, ба ғироки ёру бародар, аз тарафи дигар, аз ғами ватан менолиданду «ай бодӣ диёри худ дилма шод кунум» гуфта дар саҳрои ғарибӣ худро тасаллӣ меоданд.

Ғарчанде ки баъзе ғарибҳо оворагии худро «аз дасти он нозук бадан» меоданд, барои мо сабаби иҷтимоии ҳодиса пӯшида нест. Дар замони гузашта дар суҳан озод набудани мардуми камбағал дар лирикаи камбағалона ҳам акс ёфтааст. Ғариб овора шудааст на барои он ки ёраш, дӯстонаш ҳукм карда бошад. Вай ғирифтори ҳукми замона аст. Ў ё аз талош ва кашокашии рӯзгор, ки ин ҳам ба шароити иқтисодии вай вобаста аст ва ё бо саъйи синфҳои душман ба банд афтадааст. Вале вай ин зиддиятҳои ҳаёти иҷтимоӣ-синфиро дарк карда наметавонист, бинобар ин то ба дараҷаи «маҷнунӣ» аз дасти «он нозукбадан» менолид. Ғазали машҳури Кӯҳистони Бадахшон ҳамингуна манзараро намоиш медиҳад:

Ғаштам ҷу булбул дар ҷаҳон,
Аз дасти он нозукбадан.
Андар ҷаман дорам ғигон,
Аз дасти он нозукбадан.

Дар мулки нав ҳастам ғариб,
Пурсиданам омад табиб,
Нолам мисоли андалиб
Аз дасти он нозукбадан.¹

Модоме ки аҳвол, ҳис, фикру хаёл, орзую ҳаваси
марди ғариб нисбат ба ёру диёр ин аст, пас ў чигуна
ватани азизи худро орзу накунад:

Боду ҳавои чаманам орзуост,
Хӯрдани оби ватанам орзуост.

Сар аз дарвозаи ватан дарун кардани ғариб ҳам
барои ҳуди ў, ҳам барои ёру дӯстон ҷони аз тан раф-
танро бармегардонд. Ғунҷаи дили ёрон мешукуфт.
Мана ба муносибати ингуна мавридҳо маъшуқи инти-
зорикашида беихтиёр ба гуфтан ва сурудани газали шод-
монӣ водор мешуд:

Ёр омаду ёр омад,
Ёр ай раҳи дур омад;
Бархезу каноруш гир,
Ёри рафта боз омад,
Гур-гури заминҳо шуд,
Ғунҷаи дилум во шуд.
Ҳар тараф назар кардум.
Ёракум ба худ омад.

Як қисми газалҳо дар таҳти таъсири никоҳи маҷ-
бурий пайдо шуданд. Системаи ғайриқонунии никоҳ
дар зиндагӣ ва оила тағйироти калон меоварад; бори
вазнин ба гардани бечорагон меафтод. Дар интиҳоби

1. А. Болдирев. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 47-59.

зан ва шавҳар соҳибхтиёр ва соҳибҳуқуқ набудани одамон бисёр вақт онҳоро рӯҳан азоб меод. Ин ҳол сабаби нисбат ба молдорон, нисбат ба худӣ молу зар бо назари бадбинӣ нигоҳ кардани онҳо шудааст. Бинобар ин дар ғазалҳои бо ин мазмун гуфта шудагӣ мо тасвири зебогии ёр ва дар он замон «муайянкунандани қадру қимати одамизод» будани пулу молро мебинем. Ошиқсароянда реалистона нишон додааст, ки дар замони гузашта духтар ҳамчун мол фурӯхта мешуд. Аз ин ҷост, ки ғазалҳои халқӣ, ғайр аз қимати бадеиашон, барои омӯхтани таърихи зиндагонии халқ, барои донишҷӯи психологияи меҳнаткашҳо аҳамияти зиёди донишдихӣ доранд. Дар ин бора ғазале, ки мисраи тақрири шавҳандаш «ту садбарги қадам боғӣ» мебошад, характернок аст.¹

Баъзе ғазалҳои рӯҳияи оилаи нотифок, вайрон ва аъзоёни баттоли оиларо нишон медиҳанд. Дар ин сурат вайроншавии муносибати зану шавҳар дида мешавад, ки ин шояд дар натиҷаи ба таъсири оилаи вайрон афтода, ба характерҳои истибдодӣ молик шудани шавҳар ба вучуд омада бошад:

Офтоб таги абранда,
Ман дида наметонам.
Ҳавлиш таги савранда,
Ман рафта наметонам.
Тӯпиш гули шафтолу,
Ман дӯхта наметонам.
Ошакаш захру зақум,
Ман хӯрда наметонам.
Ҷоғаш пури гаждум,
Хорафта наметонам.

1. А. Болдирев. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 67.

Умуман, газалиёте, ки бо иштироки дехқонҳо, хунарамандон, камбағалон – батракон ба вучуд оварда шудааст, эҳсосот, рӯҳия ва идеологияи ҳуди он гурӯҳи иҷтимоиро инъикос менамояд.

Ҷиҳати поэтикии ғазалҳо вобаста ба услуби халқии вай мебошад. Бештарини ғазалҳои халқӣ ба шакли муқаррарии классикии ғазал риоя накарда гуфта шудаанд. Бинобар он мо ғазалҳои ба таври маснавӣ, мусаллас, қитъа ва дигар шаклҳои махсуси халқӣ гуфташударо зиёдтар мушоҳида мекунем. Қисми хеле ками ғазалҳо шакли муқаррарии худро нигоҳ доштаанд. Дар вазн ва андозаи умумии шеър ҳам назми халқ муҳсус аст. Аммо ин нишон намедихад, ки халқ дар эҷодкунии ғазал аз адабиёти китобӣ таъсир нагирифтааст. Баръакс, қайд кардан зарур аст, ки ба тараққиёти минбаъдаи ғазалҳои халқӣ назми китобӣ таъсири калоне бахшидааст. Ин таъсир бештар ба воситаи дар байни омма паҳн шудани ғазалҳои шоирони классик ба амал омадааст.

Дар ғазалиёти халқ ва умуман дар лирикаи халқӣ «параллелизми психологӣ (параллелизм муқоисаи ҳаракати предметҳо бо ҳаракат ва хусусияти одам мебошад) зиёд дида мешавад. Дар ҳар кадом ғазал мо як намуди параллелизми мебинем. Масалан, қисми аввали ғазали «Ёр Қуқанд меравад»- ро гирем:

Мо кавкем, қаҳқаҳа кунем даштҳора,
Бо нулҳои сурх мебарем дилҳора.
Сунбул шавем, соя кунем роҳҳора,
Офтоб набора дилбари бепарвора....

Ғазалҳои «Гули садбарг»,¹ «Дилбар»² ва ғайраҳо ин масъаларо боз ҳам равшантар мекунанд. Чигунагии

1-2. М. Турсунзода. "Намунаи фолклори тоҷик", сах. 68, 76, 77.

параллелизмиро руҳияи эҷодкунанда – сарояндагон муайян мекунад. Ба воситаи параллелизм дар лирикаи халқрамз, киноя, истиора ва ташбеҳи рангоранг то рафт меафзуд. Эҷодиёти даҳанакии халқ аз ингуна санъати бадеъӣ бой аст, балки ҳуди сарчашмаи воситаҳои бадеӣ мебошад. Ин хусусият дар ҳамаи намудҳои назми халқдида мешавад. Масалан, дар ин ғазали мустазод:

Хуршед ба бом ояду бом паст шавад, пероҳани чок,
Хуши мо ба ӯ менигарад, маст шавад аз сурати пок.
Мағрур набош аз ин чамоли хуши худ, монанди гул,
Ин равнаки бозори ту ҳам паст шавад, гул резад хок.
Ман омадам ба дидани ҷонона, аз по то сар...
Садбарги сафеди ман буро аз хона, дар пеши назар.
Боз омадани туро худо медонад, то соли дигар...
Ман дӯсти вафор, худоро чӣ кунам, ӯ душмани мост.

ЗАРБУЛМАСАЛ ВА МАҚОЛА

Зарбулмасал – ифодаи кӯтоҳест, ки аз таҷриба ва хулосаи соҳаҳои гуногуни зиндагӣ ба вучуд омада, дар вақти нутқ карданамон қор мефармоям. Зарбулмасалҳо аз ҷиҳати баромади худ гуногунанд. Онҳо аз қадимтарин замонҳо сар карда пайдо шудан гирифтанд; ба таври анонимӣ ба вучуд омада, охир моли умумихалқӣ шуда рафтанд. Вақто ки ғап дар бораи ба вучуд омадани зарбулмасалҳо меравад, қайд кардан дарқор аст, ки вай ба замон, маврид, мавқеъ, зиндагии халқҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ-иқтисодӣ вобаста аст. Зарбулмасалҳо натиҷаи мушоҳидаи бевоситаи зиндагонии реалӣ мебошанд.

Ҳамаи зарбулмасал ва мақолаҳо якбора ба ин шакли кӯтоҳи хулосавӣ соҳиб нашудаанд. Дар таърихи

пайдоиши баъзеашон аввал протсессии мукаммал ва мураккаби баёнот гузашта баъдҳо, одатан, он баёноти нисбатан муфасссали худро гӯянда хулоса кардааст. Хулосаи сухан ва ҳикояи гуфташуда, мазмунӣ он сухан, ҳикоя ва нақлро дар бар гирифтааст. Ҳикоя ва афсонаҳои залбулмасалро ба вучуд овардагӣ аз хо-тири мардум баромада ё дигар шуда рафта бошанд ҳам, залбулмасал чандин асрҳо боз давом дорад ва дар ин муддат фақат ҷавоҳири маъноро аз он манбаи асосии худ нигоҳ дошта, фикрҳои пурмаъниро ба ёд меорад ва ифода мекунад. Аз ин ҷост, ки ўро ҳамчун хулосаи кӯтоҳи воқеа ва ҳодиса ё мундариҷаи асосии онҳо қайд кардан мумкин аст. Азбаски асарҳои халқӣ навишта нушудаанд, нишон додани протсессии дар боло зикркардашуда душвор аст, дурусттараш, фақат тахмин карда мешавад. Ин ҳодисаро мо метавонем бо баъзе материалҳои адабиёти китобатӣ исбот намоем.

Протсессии аз воқеа ва ҳодиса ба вучуд омадани мақол ва зарбулмасал (протсессии натиҷабарорӣ) ҳодисаи адабии қадим аст. Ин ҳодисаи аҷоиб, муҳим ва аз нав коркардаи адабии халқ, ки баъдҳо сабаби пайдоиши шакли нави эҷоди зарбулмасал шудааст, ба адабиёти китобатӣ таъсири калон гузоштааст. Классикҳои адабиёти тоҷик ин ҳодисаи адабӣ ва тарзи эҷодиро ҳамчун анъанаи беҳтарин давом доданд. Дар асарҳои назму насри классикӣ нишонаи протсессии ихтисоршавиро хеле равшан дида метавонем. «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ана ҳамингуна протсессро нишон медиҳад. Саъдӣ бо «Гулистон»-и худ дар адабиёти классикӣ навигарии калон ба вучуд оварда, дар қори ба-вучудоварии ин шакл таҷрибаи бои адабиёти халқро ба назар гирифтааст ва аз нав ба дараҷаи баланди эҷодӣ кор карда баромадааст.

Дар боби аввали «Гулистон» Саъдӣ доир ба ҳаёти подшоҳон ҳикояте меоварад. Гап дар бораи он меравад, ки подшоҳ дониш, ҷаҳл ва қобилияти писарҳояшро танҳо аз рӯи зебогию қаду қомати онҳо муайян карданӣ шуда, писари баландқади зеборо қобил ва писари кӯтоҳқади на он қадар зеборо нодону ноқобил мепиндорад. Дар ҳақиқати кор акси ин ҳол дида мешавад. Охири ин қисми ҳикоя, ки Саъдӣ аз забони шохзодаи хурдӣ баён мекунад, ин аст: «Эй падар, кӯтоҳи хирадманд беҳ аз нодони баланд. На ҳар чӣ ба қомат меҳтар, ба қимат беҳтар». Ингуна хулосаҳо на ҳамеша бо наср, балки бо назм ҳам оварда шудаанд. Масалан, дар боби дигари «Гулистон» ҳикояте оид ба машғулияти ду бародар оварда шудааст, ки яке хизмати султонро мекард, дигаре касби дарвешона дошт. қадоме ин кор хуб аст, аз хулосаи зерин, ки дар охири ҳикоя оварда шудааст, маълум мегардад:

«Ба даст охани тафта кардан ҳамир,
Беҳ аз даст бар сина пеши амир».

Баъдҳо, чунон ки дида мешавад, ҳамингуна хулосаҳои дар «Гулистон» мавҷудбуда, монанди:

«Гурбаи мискин агар пар доштӣ,
Тухми гунчишк аз ҷаҳон бардоштӣ».

ва ё:

«Бо бадон бад бошу бо некон наку,
Ҷои гул – гул бошу ҷои хор – хор».

дар истеъмоли мардум аз манбаи асосии худ ҷудо шуда рафтанд. Дар он сурат онҳо ҳамчун шакли алоҳида ба

катори мақол ва зарбулмасал дохил шуданд. Ин ҳодиса, ки мо дар адабиёти китобатӣ дида истодаем, тахмин карда мешавад, ки эҳтимол дар фолклор ҳам айнан ана ҳамин тавр протсесс пеш аз адабиёти китобатӣ ба амал омада бошад. Такрори кушоду равшани ҳадисаи мазкурро мо баъдҳо қисман дар асарҳои фолклорӣ, бештар дар адабиёти бадеӣ – китобатӣ хеле равшан мушоҳида мекунем.

Аз ин нуқтаи назар реша ва асли баромадани зарбулмасалҳое, ки номи хоси одамонро нигоҳ доштаанд, низ ҳамин тавр фаҳмидан даркор мешавад. Аз ин ҷост, ки зарбулмасали кӯҳнашудаи «То худо натиҷа, то кай тияд Ҳотами Той» ҳам ҳамчун ифодаи ҳулосавӣ дар вақти худ асос ё манбае дошта, баъд аз он ба ҳодисаҳои ба ҳамон ҳикоя монанд, аҳамияти умумии истеъмоли пайдо кардааст. Дар баробари ин ба вучуд овардан ва гуфтани зарбулмасалу мақол ба тавру роҳи мустақил ҳам давом кардааст.

Зарбулмаалҳо дар давраҳои гуногуни зиндагонӣ, дар муҳити муайяни иҷтимоӣ, дар шароитҳои сиёсий-иқтисодӣ бо мазмунҳои гуногун ба вучуд омадаанд ва қор фармуда шудаанд. Дар зарбулмасалҳо муносибати иҷтимоӣ ва муносибатҳои равшани нисбат ба ҳодисаҳои табиат доштаи халқ акс ёфтааст.

Пас, тематикаи жанри зарбулмасал ва мақол аз чӣ иборат аст? Дар зарбулмасалҳо ва мақолаҳо аз хурдтарин масъалаҳои зиндагӣ сар карда, то масъалаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ акс ёфтаанд. Норозигиҳои гуногун, фикрҳои дар бораи нобаробарии ҷамъияти гузашта, панду насихат, агитатсияю пропаганда барои хушёр будан, зиндагиро доништан, дуруст рафтор кардан, дустӣю ҳамкорӣ – ин ҳамма тематикаи мақол ва зарбулмасал мебошанд. Азбаски дар протсеси ҳаёт мардум дар дасти худ будани калиди бахту ризку

қисмати худро донистанд ва фаҳмиданд, ки тақдирашон ба ҳаракати онҳо вобаста аст, ба умеди қувваҳои берун аз табиат шудан ва ба хости илоҳӣ тан додан мурӯде ҳосил намегардад; пас маҷбур шуданд, ки аз «мадади худо» рӯ гардонанд. Фикрҳо ба муқобили ҳокимони осмонӣ ва заминӣ (мисли «ба умеди худо нашаву буттая дор») ба вучуд омадагӣ, ҳаминро тасдиқ мекунанд. Дар баробари ин ба бойҳо ва шикамсерони бепарво («шиками бой нағораи худост»), «шикамсер чӣ парвои гушна дорад»), нисбат ба руҳониёни каллоб, фиребгар («сӯфии соф, авлиёи хардуз»), нисбат ба душманон («ҳазор дӯст кам, як душман зиёд», «душманат гар пашша бошад, камтар аз филаш мадон»), нисбат ба дӯстони нодон («ҷони нодон дар азоб») ва як қатор монанди ҳаминҳо мақол ва зарбулмасалҳои эҷодкарда шудагӣ, маҳсули муҳокимаи ҳаётӣ-иҷтимоии халқ мебошад.

Зарбулмасал ва мақолҳои дар мавзӯи дӯстӣ, ҳамкорӣ, қадрдонӣ, эҳтиром, машварат дар амалиёт («аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан», «аз як даст садо намебарояд», «дар ҳама кор машварат бояд») ва монанди инҳо айнан ба мақсади иттифоқчигии халқ хизмат мекунанд. Инҳо ҳулосаҳои мебошанд, ки бево-сита аз тарҷрибаҳои зиндагӣ баромадаанд.

W Яке аз хусусиятҳои беҳтарини халқ меҳнатдӯстӣ аст, ки дар зарбулмасал ва мақолҳо низ инъикос ёфтааст. Аз ин ҷост, ки дар барои меҳнат зурбулмасалҳои пурмағз ва ҳулосаҳои олимақсад ба вучуд омадаанд.

Зарбулмасалҳои, ки нисбат ба меҳнат гуфта шудаанд («бе меҳнат роҳат муяссар намешавад», «аз бекорӣ каду-корӣ», «аз зиндаи бекор мурда беҳтар аст», «то меҳнат накуни, нон нахӯри», «ҷӯянда ёбанда аст», «дасти одамизод гул аст», на танҳо меҳнатдӯстии мардумон ва аз он натиҷа баровардани онҳоро нишон медиҳанд, балки

дар баробари ин вазифаи сафарбаркунӣ ҳам доранд. Хонанда ва шуновандагонро ба кор, ба меҳнат ҷалб менамоянд. Меҳру муҳаббат ва шавқу ҳаваси касро ба зиндагӣ зиёд мекунад. Гӯянда-эҷодкунандагони фолклор сарчашмаи ҳаёт, зиндагӣ ва шартӣ асосии ҳаёти одамизод будани меҳнатро хеле хуб медонанд. Бинобар ин ҳар чӣ бошад ҳам, «аз бекорӣ кадукорӣ» карданро тавсия кардаанд, ки ин маънои умуман бекор намондан ва ба ягон кор машғул шуда манфиат оварданро мефаҳмонад.

Ҳамаи ин фикрҳо ва хулосаҳо бар зидди муфтхӯрон ва танбалу коргурезон гуфта шудаанд. Вақте ки одамон меҳнат мекарданду роҳат намедиданд, ҳосили меҳнаташон ба ҳудашон насиб намекарду ба коми як гурӯҳ муфтхӯрҳо мерафт, шикоятӣ онҳо (меҳнаткашҳо) ба вучуд меомад:

Киҳо кашанд ҷавру ҷафо,
Киҳо кунанд айшу сафо.

Вале бо ҳамаи ин шикоят, онҳо дар зиндагӣ ва меҳнат ноумед намешуданд. Ҳамаи зарбулмасалҳое, ки дар мазмун ва масъалаҳои гуногуни зиндагӣ ба вучуд оварда шудаанд, натиҷаи хулоса ва муҳокимаҳои таҷрибавии халқ мебошанд, ки бо афкори ҳикматомӯз ва пандомӯз ҳазинаи адабиёти халқро ба дурдона ва ҷавохироти маънӣ бой карданд.

Муносибатҳои синфӣ-ҷамъиятӣ характери синфӣ зарбулмасал ва мазмуни идеяи онро низ муайян мекунад. Аз ин сабаб зарбулмасал аз тарафи кадом гурӯҳи ҷамъиятӣ бо кадом мақсад, ки гуфта шуда бошад, дар вай идеяи ҳамон гурӯҳ ҷойгир шуда мемонад. Як қисм зарбулмасалҳои характери консервативӣ доштагӣ ва ё умуман нисбат ба халқи

меҳнаткаш бегона будагӣ ҳам, албатта, вобаста ба идеяи эҷодкунандагони онҳост. Бар зидди ин гуна зарбулмасалҳо, зарбулмасалҳои характери сатиравӣ доштаи халқ ба вучуд омадааст («Шиками бой нагори худост»).

Зарбулмасалҳои сатиравӣ ва юмористӣ на танҳо нисбат ба синфҳои муфтиҳури ҷамъият, балки нисбат ба масъалҳои гуногуни зиндагӣ-ҷамъиятӣ ҳам гуфта шудаанд.

Якчанд сарчашмаҳои пайдошавӣ ва ба вучудоии зарбулмасалҳо мавҷуданд. Як қисми зиёди зарбулмасалҳо натиҷаи муҳокима ва хулосаҳои бевоситаи ҳуди халқ мебошад, ки нисбат ба ҳақиқат, ба ҳаёт, ҳодисаҳои табиат, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, нисбат ба таъсири рафикон, меҳнат... гуфта шудааст. Қисми дигари зарбулмасалҳо маҳсули адабиёти китобатии бадеӣ мебошанд.

Бисёре аз нависандагон ва шоирон сухани ҳудро баъзан монанди зарбулмасал ва мақол ба таври хулоса – натиҷа сохтаанд. Ингуна хулосаҳоро, ҳоҳ назм ва ҳоҳ наср, халқ ҳамчун зарбулмасал гирифта қор фармудааст ва охишта-охишта онҳо ба эҷодиёти халқ дохил шуда рафтаанд.

Масалан, аз Саъдии Шерозӣ:

1. «Ҳар беша гумон мабар, ки холист,
Шояд ки паланг хуфта бошад».
2. «Дидем бәсе, об зи сарчашмаи хурд,
Чун пештар омад, шутуру бор бибурд».
3. «Шишаи бишкастаро пайванд кардан муш-
кил аст».

Ингуна хулосаҳои шоирон – нависандагон ҳам дар натиҷаи хондан ва муҳокима кардани асарҳои онҳо, ҳам ба воситаи мактабҳо дар байни халқ паҳн шуда рафтааст. Дар баробари ин бисёр шоирон, нави-

сандагон зарбулмасалҳои халқиро ба таври васеъ ғоида бурдаанд. Бинобар ин шубҳае нест, ки қисми зарбулмасалҳо ҳам аслан дар халқ ба вучуд омада, баъд аз он нависандагону шоирон истифода бурда аз нав кор кардаанд; пас аз ин он зарбулмасалҳо ё дар шакли пешина ва ё дар шакли тағирёфта боз ба ҷодиёти халқ гузаштаанд. Ба ҳар ҳол шароити таърихӣ ин протсессро ба назар нагирифта мумкин нест. Як қисми забурмасалҳо, монанди «на шири шутур хоҳам, на дидори араб» маълум аст, ки ба муқобили истилоғарони араб гуфта шудааст, вале шароити пайдоиши бештарини онҳо монанди ин маълум ва конкрет нест.

Роҳи дигари пайдошавӣ-ба вучуд омадани зарбулмасалҳо натиҷаи ба таври оммавӣ кор фармуда шудани ифода ва хулосаҳои роҳбарони давлатӣ – сиёсии замони мо мебошад. Бисёр суҳанҳои хулосавии рафиқ И. В. Сталин ва шиорҳои партиаи болшевикӣ монанди зарбулмасал истифода бурда мешавад: «қалъае нест, ки болшевикон ўро фатҳ накунад», «қадрҳо ҳамаро ҳал мекунанд», «зан дар колхоз қувваи бузург аст», «қавли болшевик аз кораш фарқ намекунад»... Ҳамин тариқа, инҳо ба ҳазинаи фолклор ҳамчун зарбулмасал ва мақол дохил шуда рафтаанд.

Сохту тарзи поэтикӣ зарбулмасалҳо ҳам аҷоиб аст. Қариб бештарин зарбулмасалҳо ба таври маҷоз ва истиора (метафора) сохта шудаанд. Яъне онҳоро бо маънои аслиашон не, балки бо маънои маҷозӣ, киноявӣ, истиоравӣ кор мефармоянд. Ингуна сохти поэтикӣ чунон дар рамка дароварда ва ба таври мантиқӣ пурра кардашуда мебошад, ки зарбулмасали дар истеъмолбуда, дар доираи як маъно, як мақсад ва ё як масъала маҳдуд шуда намемонад, балки вай маънои зиёде дорад, объекти муайян кардашуда васеъ ва ҳаматарафа муҳокима карда мешавад. Чунончи:

танкид, насихат, пропаганда, киноя-ҳамағӣ дар як чо бо мақсади ислоҳ қардани касе ва ё тасдиқ намудани ҳодисае хизмат мекунад. Ба ин масъала предметҳои истифодабарӣ, ки дар зарбулмасал ҳастанд, ёрӣ мерасонанд. Характери он предметҳо бо характери объекти умумӣ, ҷамъбаст ва типикӣ қунонида шудааст. Зарбулмасалҳои зерин намунае аз онҳо мебошанд:

1. «Кунад ҳамчунин бо ҳамчунин парвоз,
Кабӯтар бо кабӯтар, гоз бо гоз».
2. «Сари дарахти мевадор ҳам аст».
3. «Санги вазбинро об намебарад».
4. «Аз пушти шолӣ курмак об нехӯрад».
5. «Аз девона мепурсӣ, ки маҳ чанд».
6. «Аз нӯги ҳамир-фатир».
7. «Ба болои сӯхта-намақоб»...

Типикӣ будани ингуна зарбулмасалҳо то он дараҷа, ки ҳар кадоми онҳо нисбат ба замон, маҷеи истифодабарӣ, нисбат ба объекти муҳокима, муносибати иҷтимоӣ ва дигарҳо ҳаргуна шарҳ талаб қарда метавонад ва характери худро дигар қарда, ба ҳар ҳодиса ва қори зиндагӣ мувофиқат мекунад. Масалан, агар

1. «Ҳар кас барои мурдаи худ мегирад».
2. «Буза ғами қон, қассоба ғами қарбу».

барин зарбулмасалҳоро дар асоси нишондоди боло шарҳ доданӣ шавем, ҳамин тавр қизи мураккаб шуда мемонад. Дар он сурат қонқретонидани маъноро на дар ҳолати беруи аз текст будани зарбулмасал, балки дар қонқекст қустуҷӯ қардан қарқор аст.

Зарбулмасалҳоро аз қиҳати сохт ва тарқиб асосан ба ду ҳел қудо қардан мумқин аст: қурра ва ноқурра. Зарбулмасали қурра, қи тавре қи фолқлоршиносон ни-

шон медиҳанд, ҳамеша аз ду қисм иборат мебошад. Дар қисми якум сурати воқеа ва муҳокимаи умумӣ кайд карда шуда, дар қисми дуюм, одатан, хулоса бароварда мешавад. Масалан, зарбулмасали «шайхро хунар нест, хонақо танг аст». Қисми аввал -- «шайхро хунар нест», қисми дуюм -- «хонақо танг аст». Таркиби «шикам се чӣ парвои гушна дорад», «айба кӣ кунад, - маиб», «боимчон арзон, харчакӣ дорад»... барин зарбулмасалҳо айнан ҳамин тавр аст. Зарбулмасали нопурра, одатан, танҳо аз як қисм иборат аст, ки натиҷа тамоман бо вай як шуда рафтааст («об дар хушкӣ намеистад», «ба оши тайёр бакавул») ва ё муҳокимаест, ки натиҷаи вай танҳо тасаввур карда мешавад («дили одат карда балои чон», «оби дари хона қадр надорад»).

Бо ин хусусияти худ зарбулмасали нопурра ба мақол наздик мебошад. Мақол бо хусусиятҳои бадеӣ ва сохти худ (сохти грамматикӣ, оҳанг ва характери образҳо) ба зарбулмасал умуман хеле наздик аст. Дал фарқи мақолро аз зарбулмасал дар ин медонад, ки зарбулмасал муҳокимаи пурраро ифода мекунад, аммо мақол фақат ба муҳокима далолат мекунад, ки вай ҳам муҳокимаи пурра намебошад. Масалан, «бо дасти бегона ош мепазад, «болои мурда сад чӯб», барин ибораҳо айнан мақол мебошанд. Зарбулмасал бо характер ва маънои муҳокимаи умумикуни ва синтез гуфта мешавад ва мақол дар бораи ҳодисаи конкретӣ гап мезанад («аз даҳонаш бӯи шир меояд», «аз таги биниаш хабар надорад»).

Оҳанг дар зарбулмасал ва мақолҳо роли калоне дорад. Дар масалаҳои манзум оҳангнокӣ, музикавӣ будан, қофия доштан ва дар наср равонӣ, хулосавӣ, муҳокимавӣ ва то як андоза оҳангнокӣ яке аз сабабҳои зуд аз худ карда шудан ва ба таври оммавӣ интишор ёфтани жанри мазкур шудааст. Алоқа ва таркиби син-

таксисӣ-стилисткии мақол ва масалаҳо ҳам ҳамин вазифаро иҷро мекунад ва қувват медиҳад.

Аҳамияти кор фармуда шудани зарбулмасал ва мақолҳо ниҳоят дараҷа калон аст. Редаксияи «Правда» дар давраи пеш аз револютсия сарлавҳаи як қисм мақолаҳоро аз зарбулмасал гузошта чоп мекард. Рафиқон Ленин ва Сталин дар асарҳо ва баромадҳои худ зарбулмасал ва мақолҳоро кор фармуда омадаанд. Нависандагон ҳам дар асарҳои худ масал ва мақолҳоро кор мефармоянд.

Бурроғӣ, пурмаъноғӣ, таъсирнокӣ ва ҳулосаи мантиқӣ будани зарбулмасал дар корҳои агитаторӣ ва пропагандии замони мо роли калон мебозанд. Ин аст, ки А. М. Горкий, вақте ки дар маҷлиси муҳаррирони газетаҳои шӯъбаҳои сиёсӣ (политотделҳо) баромад кард, махсус қайд карда буд, ки «забони деҳқон, забони образ, забони зарбулмасал ва мақолҳоро гирифта, ба душман зарба додан лозим аст».

Горкий зарбулмасалҳоро «забони образноки халқ» меномад, ки бо он ба душман зарба додан лозим аст. Бо ин ҳуди халқро аз нав тарбия кардан зарур ва осон аст. Вай барои шуури мардуми замони моро ба манфиати револютсия, ба манфиати коммунизм аз нав сохтан ёрии калон расондааст. Ба воситаи зарбулмасал муҳаббати халқро ба меҳнат, ба зиндагии озоду осудаҳолона ба вучуд овардан ва ҳисси адовати ўро нисбат ба душманон, муфтахўрон ва зиёнкорон зиёд кардан мумкин аст. Ин кор борҳо дар таҷриба санҷида шуда, натиҷаҳои хуб додааст. Зарбулмасал ва мақолҳо аз ҳулосаҳои мантиқии зиндагонӣ мебошанд, ки ин ҳулоса, аз ҷавохироти маънӣ баҳравар нашудан ва бо мақсади замони мо истифода набурдан аз «сарчашмаи санъати сухан» - ҳикмати халқ ғоида нагирифтани мумкин нест.

Муносибатҳои нави зиндагӣ, ҷамъиятӣ, иқтисодӣ ва маданӣ ба фолклор таъсир бахшида, зарбулмасалҳои

шон медиҳанд, ҳамеша аз ду қисм иборат мебошад. Дар қисми якум сурати воқеа ва муҳокимаи умумӣ қайд карда шуда, дар қисми дуюм, одатан, хулоса бароварда мешавад. Масалан, зарбулмасали «шайхро ҳунар нест, хонақо танг аст». Қисми аввал -- «шайхро ҳунар нест», қисми дуюм -- «хонақо танг аст». Таркиби «шикам се чӣ парвои гушна дорад», «айба кӣ кунад, - маиб», «боимчон арзон, харчакӣ дорад»... барин зарбулмасалҳо айнан ҳамин тавр аст. Зарбулмасали нопурра, одатан, танҳо аз як қисм иборат аст, ки натиҷа тамоман бо вай як шуда рафтааст («об дар хушкӣ намеистад», «ба оши тайёр бакавул») ва ё муҳокимаест, ки натиҷаи вай танҳо тасаввур карда мешавад («дили одат карда балои чон», «оби дари хона қадр надорад»).

Бо ин хусусияти худ зарбулмасали нопурра ба мақол наздик мебошад. Мақол бо хусусиятҳои бадеӣ ва сохти худ (сохти грамматикӣ, оҳанг ва характери образҳо) ба зарбулмасал умуман хеле наздик аст. Дал фарқи мақолро аз зарбулмасал дар ин медонад, ки зарбулмасал муҳокимаи пурраро ифода мекунад, аммо мақол фақат ба муҳокима далолат мекунад, ки вай ҳам муҳокимаи пурра намебошад. Маслан, «бо дасти бегона ош мепазад, «болои мурда сад чӯб», барин ибораҳо айнан мақол мебошанд. Зарбулмасал бо характер ва маъноӣ муҳокимаи умумикунӣ ва синтез гуфта мешавад ва мақол дар бораи ҳодисаи конкретӣ гап мезанад («аз даҳонаш бӯи шир меояд», «аз таги биниаш хабар надорад»).

Оҳанг дар зарбулмасал ва мақолҳо роли калоне дорад. Дар масалаҳои манзум оҳангноки, музикавӣ будан, қофия доштан ва дар наср равонӣ, хулосавӣ, муҳокимавӣ ва то як андоза оҳангноки яке аз сабабҳои зуд аз худ карда шудан ва ба таври оммавӣ интишор ёфтани жанри мазкур шудааст. Алоқа ва таркиби син-

таксисӣ-стилистикии мақол ва масалаҳо ҳам ҳамин вазифаро иҷро мекунад ва қувват медиҳад.

Аҳамияти кор фармуда шудани зарбулмасал ва мақолҳо ниҳоят дараҷа калон аст. Редаксияи «Правда» дар давраи пеш аз револютсия сарлавҳаи як қисм мақолаҳоро аз зарбулмасал гузошта чоп мекард. Рафиқон Ленин ва Сталин дар асарҳо ва баромадҳои худ зарбулмасал ва мақолҳоро кор фармуда омадаанд. Нависандагон ҳам дар асарҳои худ масал ва мақолҳоро кор мефармоянд.

Бурроғӣ, пурмаъногӣ, таъсирнокӣ ва хулосаи мантиқӣ будани зарбулмасал дар корҳои агитаторӣ ва пропагандии замони мо роли калон мебозанд. Ин аст, ки А. М. Горкий, вақте ки дар маҷлиси муҳаррирони газетаҳои шӯъбаҳои сиёсӣ (политотделҳо) баромад кард, махсус қайд карда буд, ки «забони деҳқон, забони образ, забони зарбулмасал ва мақолҳоро гирифта, ба душман зарба додан лозим аст».

Горкий зарбулмасалҳоро «забони образноки халқ» меномад, ки бо он ба душман зарба додан лозим аст. Бо ин ҳуди халқро аз нав тарбия кардан зарур ва осон аст. Вай барои шуури мардуми замони моро ба манфиати револютсия, ба манфиати коммунизм аз нав сохтан ёрии калон расондааст. Ба воситаи зарбулмасал муҳаббати халқро ба меҳнат, ба зиндагии озоду осудаҳолона ба вучуд овардан ва ҳисси адовати ӯро нисбат ба душманон, муф்தӯрон ва зиёнкорон зиёд кардан мумкин аст. Ин кор борҳо дар таҷриба санҷида шуда, натиҷаҳои хуб додааст. Зарбулмасал ва мақолҳо аз хулосаҳои мантикии зиндагонӣ мебошанд, ки ин хулоса, аз ҷавохироти маънӣ баҳравар нашудан ва бо мақсади замони мо истифода набурдан аз «сарчашмаи санъати сухан» - ҳикмати халқ фоида нагирифтани мумкин нест.

Муносибатҳои нави зиндагӣ, ҷамъиятӣ, иқтисодӣ ва маданӣ ба фолклор таъсир бахшида, зарбулмасалҳои

шон медиҳанд, ҳамеша аз ду қисм иборат мебошад. Дар қисми якум сурати воқеа ва муҳокимаи умумӣ қайд карда шуда, дар қисми дуюм, одатан, хулоса бароварда мешавад. Масалан, зарбулмасали «шайхро хунар нест, хонақо танг аст». Қисми аввал -- «шайхро хунар нест», қисми дуюм -- «хонақо танг аст». Таркиби «шикам се чӣ парвои гушна дорад», «айба кӣ кунад, - маиб», «боимчон арзон, харҷакӣ дорад»... барин зарбулмасалҳо айнан ҳамин тавр аст. Зарбулмасали нопурра, одатан, танҳо аз як қисм иборат аст, ки натиҷа тамоман бо вай як шуда рафтааст («об дар хушкӣ намеистад», «ба оши тайёр бакавул») ва ё муҳокимаест, ки натиҷаи вай танҳо тасаввур карда мешавад («дили одат карда балон чон», «оби дари хона кадр надорад»).

Бо ин хусусияти худ зарбулмасали нопурра ба мақол наздик мебошад. Мақол бо хусусиятҳои бадеӣ ва сохти худ (сохти грамматикӣ, оҳанг ва характери образҳо) ба зарбулмасал умуман хеле наздик аст. Дал фарқи мақолро аз зарбулмасал дар ин медонад, ки зарбулмасал муҳокимаи пурраро ифода мекунад, аммо мақол фақат ба муҳокима далолат мекунад, ки вай ҳам муҳокимаи пурра намебошад. Маслан, «бо дасти бегона ош мепазад, «болои мурда сад чӯб», барин ибораҳо айнан мақол мебошанд. Зарбулмасал бо характер ва маъноӣ муҳокимаи умумикунӣ ва синтез гуфта мешавад ва мақол дар бораи ҳодисаи конкретӣ гап мезанад («аз даҳонаш бӯи шир меояд», «аз таги биниаш хабар надорад»).

Оҳанг дар зарбулмасал ва мақолҳо роли калоне дорад. Дар масалаҳои манзум оҳангноки, музикавӣ будан, қофия доштан ва дар наср равонӣ, хулосавӣ, муҳокимавӣ ва то як андоза оҳангноки яке аз сабабҳои зуд аз худ карда шудан ва ба таври оммавӣ интишор ёфтани жанри мазкур шудааст. Алоқа ва таркиби син-

таксисӣ-стилистикии мақол ва масалаҳо ҳам ҳамин вазифаро иҷро мекунад ва қувват медиҳад.

Аҳамияти кор фармуда шудани зарбулмасал ва мақолҳо ниҳоят дараҷа калон аст. Редаксияи «Правда» дар давраи пеш аз револютсия сарлавҳаи як қисм мақолаҳоро аз зарбулмасал гузошта ҷоп мекард. Рафикон Ленин ва Сталин дар асарҳо ва баромадҳои худ зарбулмасал ва мақолҳоро кор фармуда омадаанд. Нависандагон ҳам дар асарҳои худ масал ва мақолҳоро кор мефармоянд.

Бурроғӣ, пурмаъноғӣ, таъсирнокӣ ва хулосаи мантиқӣ будани зарбулмасал дар корҳои агитаторӣ ва пропагандии замони мо роли калон мебозанд. Ин аст, ки А. М. Горкий, вақте ки дар маҷлиси муҳаррирони газетаҳои шӯъбаҳои сиёсӣ (политотделҳо) баромад кард, махсус қайд карда буд, ки «забони деҳқон, забони образ, забони зарбулмасал ва мақолҳоро гирифта, ба душман зарба додан лозим аст».

Горкий зарбулмасалҳоро «забони образноки халқ» меномад, ки бо он ба душман зарба додан лозим аст. Бо ин ҳуди халқро аз нав тарбия кардан зарур ва осон аст. Вай барои шуури мардуми замони моро ба манфиати револютсия, ба манфиати коммунизм аз нав сохтан ёрии калон расондааст. Ба воситаи зарбулмасал муҳаббати халқро ба меҳнат, ба зиндагии озоду осудаҳолона ба вучуд овардан ва ҳисси адовати ӯро нисбат ба душманон, муфтиҳӯрон ва зиёнкорон зиёд кардан мумкин аст. Ин кор борҳо дар таҷриба санҷида шуда, натиҷаҳои хуб додааст. Зарбулмасал ва мақолҳо аз хулосаҳои мантикии зиндагонӣ мебошанд, ки ин хулоса, аз ҷавоҳироти маънӣ баҳравар нашудан ва бо мақсади замони мо истифода набурдан аз «сарчашмаи санъати сухан» - ҳикмати халқ фонда нагирифтани мумкин нест.

Муносибатҳои нави зиндагӣ, ҷамъиятӣ, иқтисодӣ ва маданӣ ба фолклор таъсир бахшида, зарбулмасалҳои

нав ба вучуд омаданд... Қисме аз онҳо бо роҳи тағйир додани мазмуни кӯҳна («бачаи бисёр – балои чон») ба нав («бачаи бисёр – ҳузури чон») ба вучуд оварда шуданд; қисми дигарашон зарбулмасалҳои бевосита нав мебошанд. Масалан: «то меҳнат накуни, нон нахӯри».

Чамъ кардани зарбулмасалҳо ва мақолҳо яке аз масъалаҳои муҳим мебошанд. Аввалин маҷмӯи зарбулмасалҳои тоҷик дар китоби «Матлаулум маа маҷмуулфунун» дида мешавад, ки дастраси мо гардидааст. Баъдҳо дар «Намунаи адабиёти Эрон» ва дар замони мо дар «Намунаи адабиёти тоҷик» (1940) ва «Зарбулмасалҳои тоҷикӣ» ном китобчаи Абулганӣ Мирзоев тартиб додагӣ ба миқдори 300-400 зарбулмасал чамъ оварда шудааст. Китоби Мирзоев аз он ҷиҳат ҳам муҳим аст, ки муаллиф зарбулмасалҳоро дар контекст чамъ намуда, ба хонандагон мавқеи кор фармудани онҳоро нишон медиҳад ва моҳияти онҳоро маънидод мекунад.¹

ЧИСТОНҲО

Чистон яке аз жанрҳои фолклор аст. Дар чистон барои фаҳмидани тези ақлу заковати шунаванда предметҳо дар асоси хусусиятҳояшон ба тарзи маҷозӣ (истиора, тавсиф ва ташбеҳ) пинҳон карда мешаванд. Чистондихӣ ва чистонёбӣ яке аз воситаҳои дамгирӣ аст, ки дар вақти истироҳат ва баъзан дар вақти шабқорӣ ба ҳамдигар ба тарзи савол гуфта, ҷавоб мегиранд. Ба қавли Аристотел (384-322 пеш аз милод), чистон-истиораи хеле хуб тартибдодашуда мебошад.

Чистон яке аз шаклҳои қадими эҷодиёт аст. Дар қадим вай дар хизмати култоҳ буда, яке аз воситаҳои

1. Ба китобчаи А. Мирзоев, «Зарбулмасалҳои тоҷикӣ» (1940), муроҷиат кунед.

ифодакунии тасаввуроти динӣ – мифологӣ шудааст. Вай дар он вақт ҳамчун элементи рамл (фол) тасаввур карда мешудааст. Аммо эҷодкунандаи ин шакл худӣ халқ аст, на ин ки арбобони дин ва раммолон (фолбинҳо). Бинобар ин халқ торафт чистолнҳои нав эҷод мекард, зиндагӣ ва кайфияти худро ба воситаи он нишон медод.

Чистонҳо, бешубҳа, дар натиҷаи меҳнат аз таҷрибаҳои бои халқи меҳнаткаш ба вучуд омадаанд. Чистонгӯӣ бештар дар байни деҳқонҳо ва хунармандон одат буд. Онҳо инро шабона дар вақти шабқорӣ ва истироҳат, рӯзона дар вақти дамгирӣ мегуфтанд, эҷод мекарданд. Ба ин муносибат чистон вазифаи худандарманкуниро иҷро мекард. Вай дар сурати дар давоми қор гуфта шуданаш функцияи суруд, тарона ва бадеҳаро адо намуда, протсессӣ меҳнатро гӯё сабук мекард. Одамон дар ҳангоми истироҳат чистонгӯӣ ва чистонёбӣ карда, зиракӣ, хушёрӣ, нуктасанҷӣ, ҳозирҷавобӣ, зиндагишиносӣ ва ҷизҳои дар зиндагӣ бударо то қадом дараҷа донишмандон ҳарифро меҷаҳанд ва худро ба меҳнати фикрӣ андармон мекунад.

Ин қор ба роҳат ёрӣ медод ва як андоза сабаби фаромӯш шудани мондашавӣ ва ғаму ғуссаи қори зиндагӣ мегардид.

Чистонгӯӣ маҳорати қалонеро талаб мекунад. Гуянда бояд тамоми хусусияти предмети дар чистон пинҳон қардашуда ва дар доираи васеъ ҳосияти предмет ва ё ҳодисаҳои муқоисшавандаро донанд. Дар он сурат ифодаи пӯшида ё ки ҷизи пинҳон қардашуда бо якҷанд нишона ва аломатҳо дар байни гурӯҳи ташбеҳот, кинояҳо ва истиораҳо пинҳон шуда мемонад. Ба чистонёбанд лозим аст, ки аввал ташбеҳҳо ва истиораҳоро қушояд, онҳоро бо предмет ва ҳодисаҳои дигар андоза намояд, баъд аз он объекти пинҳоншударо ёбад.

Масалан:

Чист минқори ўст чун лайлак,
Ҳар ду пояш бувад чун айнак.
Нофи ў аз пас аст, аз аз пеш,
Вақти хўрдан ҳамекунад чак-чак.

Чавоби ин чистон «қайчӣ» мебошад. Аммо «қайчӣ» будани ўро фаҳмидан тонҳо дар сурате муяссар мешавад, ки ёбанда предметеро, ки «минқори» вай ба минқори лаклак, ду пояш ба айнак монанд буда, аз пасу пеш ё ки аз ду паҳлӯяш ноф дошта бошад, тасаввур намояд ва аз байни чизҳои ҷондор ва бечон чизеро, ки ҳамингуна нишона ва ё хислатҳо дошта бошад, ҷудо кунад. Ҳамин ки «нофи пасу пеш»-и ўро ҳамчун меҳчаи пайвандкунанда ва «айнак»-ро ҳамчун ду доирачаи ангуштгузаронӣ тасаввур карда, овози ўро дар вақти амалиёташ муқаррар намуд, ҳосил ва чавоби ин муҳокима «қайчӣ» мешавад. Бе ҳамингуна муҳокима барои касе, ки бори якум ба ин дучор шудааст, ёфтан душвор аст.

Пас, методи ёфтани чистон чӣ гуна аст? Ёбанда одатан ин саволҳоро медиҳат: «ҷондор-мӣ, бечон», меҳўрдагӣ ё намеҳўрдагӣ, «ҳалол-мӣ», «хурд-мӣ, калон», «дар кучо мешавад»... Вақто ки ин саволҳо пешниҳод карда шуданд, ҷустуҷӯи ёбанда ба як соҳа равона мегардад ва фикри худро ба як тараф ҷамъ намуда, предмети пинҳоншударо пайдо карда метавонад.

Чунончӣ:

Чистон он лўъбат, ки дорад сад синон болои сар,
Безабон бечашму гўшу ҷон, дорад болу пар.
Одамӣ ўро ба қачханҷар кунад забту ҳалок.
Аз ақби ҳар синонаш лаълу дурр ояд ба дар.

Чавоби ин «гандум» аст. Барои ёфтани ин аввал саволҳо пешниҳод карда мешаванд. Баъд аз ин гиреҳҳои

бадеиро кушодан даркор аст. Дар ин чо ниҳоли гандум ба лӯъбат (чизи аҷоиб, зоча), сӯзанақҳои сари гандум ба синон (найза), барғҳои атрофи поя ба болу пар ва дандонҳои гандум ба лаълу дурр монанд карда шудааст. Дар айнаи замон предмети дуҷоми номаълум ҳаст, ки ӯ «қаҷханҷар» номида шудааст. Ин дос аст.

Ҳамингуна, аксарияти ҷистонҳоро ба таври маҷозӣ сохта шудаанд ва мураккаб гардидаанд.

Дар баробари ин ҷистонҳое ҳам ҳастанд, ки узвҳои объекти пинҳон кардашуда дар онҳо бо узвҳои муқаррари ҳасад параллел оварда мешаванд. Шартӣ ёфтани предмети мазкур он мебошад, ки ёбанда ҳамаи ҳайвонҳо, предметҳое, ки хусусият ва аломатҳои предмети ба таври муаммо гузашташуда бо ӯ муқоиса карда шудааст, тасаввур намояд, аз онҳо он аломатро ҷудо карда гирифта, дар предмети алоҳида якҷоя кунад. Масалан, ҷистони ба номи малах:

Як саволе аз ту дорам, эй рафиқи боҳунар:
Дар биёбоне бидидам як аҷоиб ҷонвар;
Морчашму мӯрпо, лайлакпару аҷдаршикам,
Шутурзону, филгардан, шерсина, аспсар.

Баъзан параллелизм ба тарзи инкорӣ меояд. Яъне узвҳо ва аломатҳои бо чизи дигар параллел овардашуда шакл ва ё предметро ташкил мекунад, ки вай мавҷудият надорад. Бинобар ин дар ҳуди ҷистон параллели вай инкор карда шуда, танҳо муаммо боқӣ мемонад. Масалан, ҷистони ба номи тарозу:

Аҷоиб лӯъбате дидам,
Ки шаш пою ду сум дорад;
Миёни пушт дум дорад,
Аҷоибтар, ки аз вай нест.

Дар параллелизми инкорӣ гоҳо ҳар як хусусият ва аломати параллел овардашудаи муаммо алоҳида рад карда мешавад. Ҷамъбасти ингуна параллел тамоман предметҳои дигар шуданаш лозим буд, вале азбаски муҳокимаи мантиқӣ имконият наметаҳад, ғӯянда бояд муқоиса, ташбеҳ ва параллели худро рад намояд:

Тағаш санг, санг нест.
Рӯяш санг, санг нест.
Морсар асту мор нест.
Чор по дорад гов нест.

Чистонҳо ҳамеша аз ташбеҳоти мураккаб ва аз параллелизм иборат намешаванд. Онҳо нисбат ба чистонҳои дар боло овардашуда метавонанд оддитар ҳам бошанд. Баъзан дар сурати саволи оддӣ омадани чистон, маъноӣ маҷозӣ ё истиоравиро ҷустуҷӯ накарда, фикр якбора ба ҷустуҷӯи аломат ва хусусиятҳо сафарбарӣ карда мешавад, ки он аломатҳо бевосита дар ҳуди муаммо мавҷуданд. Масалан:

1. Ҳавзи кул-кулум.
Почадарози калтадум (шутур).
2. Дар об меравад, тар намешавад,
Дар ҷар меравад, ҷар намешавад (соя).
3. Меравад, меравад, ба пушташ нигоҳ намекунад (об).

Дар чистон баъзан масъалаҳои арифметикӣ ҳам дода мешавад. Дар ингуна чистон ёбанда фикри худро ба параллел ва ташбеҳу истиора не, балки ба муайян намудани адади номаълум сафарбарӣ мекунад.

Масалан: чистони нишастани тӯдаи булбул ба шохӣ гул аз ҳамин ҷумла аст. Баъзе аз ингуна чистонҳои арифметикӣ аз ҷиҳати ҳаҷми худ калонтар ва

мураккабтар ҳам мебошанд. Чистони «Меҳмони араб» аз ҳамин қабил аст. Мақсади асосӣ дар ин чистондуруст, баробар ва аз рӯи маъно ва ҷинсият мувофиқ, овардани тақсимоти як ғоз ба 7 кас ҷуфт-ҷуфт ва 5 ғоз ба 7 кас ҳам ҷуфту ҳам тоқ мебошад. Чистонхое, ки доир ба масъалаҳои арифметика мебошанд, бештар ба тарзи наср ба вучуд омадаанд. Ин на аз он ҷиҳат мебошад, ки ғўянда ба назм дароварда наметавонистааст, балки аз сабаби он аст, ки чистонҳои манзуми халқӣ одатан аз чор мисра зиёд намешаванд, андозаи муқарарии вай ду-чор мисраъ аст. Чистонҳои якхатӣ, ки зоҳиран наср мебошанд, дар алоқаи дохилӣ онҳо ба қонуниятҳои назм тобеъанд. Онвақт худ аз худ равшан аст, ки онҳо аз ду ҳисса иборат буда, дорои вазну қофияи махсусанд. Монанди:

1. Сандукча пури меҳча (дахану дандон ё ки анор).
2. Як суфача, панҷ бибича (кафи даст ва панҷаҳо).
3. Аз сағ паст, аз асп баланд (зин).
4. Худаш якта, чашмаш садта (ғарбел).

Ҳамин тариқа, қариб ҳамаи чистонҳо ба қонуниятҳои назм итоат мекунанд ва дар рамкаи назм ташкил ёфтаанд. Бинобар ин қоидаи умумии чистонҳои халқӣ намегузорад, ки ҳаҷми чистон аз доираи имкон гузарад. Махсусан чистонҳои арифметикӣ, ки ҳаҷман ва ҳатто мазмунан эпизодчае мебошанд, ҳамин тавр дар шакли наср мондан гирифтанд.

Дар чистонҳои китобатӣ қадре аз ин қонуниятҳо берун рафтан ҳам аст. Чистонҳои манзуми китобатӣ ҳаҷман калон ҳам мешаванд. Дар ин гуна чистонҳо, одатан, масъала васеътар ва мураккабтар муҳокима карда мешавад. Ҳатто масъалаи сиёсӣ-иҷтимоӣ муҳо-

кима карда мешавад. Масалан: «чистони шахмат» (Восифӣ) ва чистони «Тӯдаи булбулон»... (Лоҳути) аз ҷумлаи ҳамин гуна чистонҳо ҳастанд. Модоме, ки ҷунин аст, ба назм даровардани чистонҳои халқии наср, ки ҳаҷми нисбаттан калон доранд, мумкин будааст. Ҷунончи, шоир Лоҳутӣ гул ва булбулро ба назм даровардааст. Умуман чистонҳои китобатӣ ба қонуниятҳои чистонҳои халқӣ риоя карда навишта шудаанд.

Ҷунончи, чистони «аносир» ва чистони «гандум», ки ҳам аз ҷиҳати сохт, забон ва ҳам аз ҷиҳати муҳокима ба материали китобатӣ будани вай далолат мекунад. Аммо чистонҳое ҳам дида мешаванд, ки бо ҳеҷ чиз аз материали халқӣ фарқ намекунад. Мумкин аст, ки асоси онҳо аз халқ гирифташуда, баъд аз нав кор карда шуда бошад.

Монади:

1. Ҷӣ чиз аст он, ки бошад гирду ғалтон,
Ду номи зинда дорад, лек бечон.
Харе бошад, ки ин маънӣ нафаҳмад,
Зи буз камтар бувад он марди нодон.
2. Ҳавзе, ки дар он рӯй нагунҷад ба миён,
Нӯшад аз он об ҳама ҷонварон.
Он ҷонваре нест, ки паррад ба ҳаво,
Аспу шутуру гову хару одамиён.

Ҳамин тариқа, адабиёти китобатӣ аз чистонҳои халқӣ таъсири калон гирифта, бо нумунаҳои беҳтарини худ ба чистонҳои халқӣ таъсир ҳам бахшидааст.

Гоҳо чистонҳои думаъногӣ дучор мешаванд. Дар ингуна чистонҳо ҳалли масъала дутарафа меравад: якаш ҳамчун зарбулмасал, дигаре ҳамчун чистон: «тираш ин қадар, титир-титираш ин қадар» (сӯзану ресмон) ва ҳамчун зарбулмасал нисбат ба ҳодисаи қамаҳамият,

хурд, вале пахншуда, овозадор, нисбат ба хурди калонгап, камкори сертараддуд... гуфта мешавад.

Пас, тематика, предмет ва объекти чистон аз чӣ иборат аст? Мушоҳидаи мунтазаму муфасссал одамонро то ба дараҷаи дар шакли бадеӣ фикр кардан ва тасвир намудани деталҳои зиндагӣ ва табиат оварда расонидааст. Объекти муҳокима дар чистон предметҳои ҷудогонаи конкретӣ мебошанд. Чистонҳо нисбат ба асбобҳои зиндагӣ-ҳочагӣ гуфта шудаанд:

1. Ҳавзи сангин,
Оби рангин,
Мори печон,
Гули хандон (чироғ).
2. Осмон ялаққӣ,
Замин таракқӣ (каланд).

Нисбат ба техника ва асбобҳои техникӣ:

1. Аспе дорум дар гала,
Даст бо ёлуш мебарӣ.
Наъра ба осмон мебара (милтиқ).
2. Тахтасанги қаҳрабо,
Не дар замин, не дар ҳаво (киштӣ).
3. Мурғ аст, дарахт нашинад,
Қанаташ пар надорад.
Одам ба вай нишинад,
Ба манзил зуд расонад (самолёт).

Нисбат ба ҳайвонот, парранда ва ҳашарот:

1. Чист он лӯбати писандида,
Атласи бешумор пӯшида (товус).
2. Аз ин ҷо то Хисор,
Меравад қатор-қатор (Мӯрча).

Нисбат ба ҳодисаҳои табиат:

1. Шутури гардандароз,
Меравад дуру дароз (абр).
2. Сандукчаи зулбиё,
Худбандаку худкушо (ях).

Нисбат ба маҳсули хоҷагӣ ва деҳқонӣ:

1. Он чист, ки ӯ ба гурда монанд,
Пушида кафан, ба мурда монанд (лӯбиё).
2. Амакам даруни гӯр, ришашон беруни гӯр
(ҷуворимакка ва сабзӣ-бехӣ).

Нисбат ба узвҳои одамӣ:

1. Тофтем, тофтем
Паси кӯҳ партофтем (кокул).
2. Исун арра, усун арра,
Миёна гӯшти барра (забону дандон).

Мумкин аст, ки ба тағироти зиндагӣ нигоҳ карда дар чистон предмет ва мазмунҳои нав дохил шудан гирад. Дар он сурат, аз як тараф, чистонҳои нав пайдо мешаванд, аз тарафи дигар, чистонҳои кӯҳна дар баробари мазмуни кӯҳнаи худ мазмуни навро ҳам соҳиб мешаванд.

Аҳамияти чистон махсусан дар мактабҳои мо калон аст. Вай фикри эҳодии бачагони моро мекушояд. Аз як тараф бачагони мактабро бо протсессии тафаккури одамони гузашта, бо восита ва асбобҳои пешина ошно намояд, аз тарафи дигар, қобилияти тезфикркунӣ ва муаммокушоии онҳоро тарбия мекунад, доираи муҳокимаи онҳоро васеъ менамояд. Бачагон ҳам дар натиҷа

ё тақлидан ва ё мустақилона нисбат ба зиндагонии нав
чистонҳо гуфтан мегиранд.

ДРАМАИ ХАЛҚӢ

Дар таҳти термин «драмаи халқӣ» ду маъно фаҳмида мешавад: 1) драмаи барои халқ аз тарафи драматургҳо ба вучуд овардашуда, 2) драмаи аз тарафи халқ ба вучуд овардашуда. Дар ин ҷо ба маънои дуҷуми он, дар бораи драмаи халқӣ мухтасар сухан меронем.

Агар драмаро ҳамчун диалогӣ барои нишон додан ва тасвири амалиёт кор фармуда мешудагӣ хarakterистика диҳем, дар он сурат мо унсурҳои драмаи халқиро ханӯз дар пояҳои ибтидоии таракқиёти маданияти инсонӣ дида метавонем. Синкритизми ибтидоӣ ба дараҷаи аввали эҷодиёти ҳамаи халқҳо хос аст, ки унсурҳои драмаи халқӣ дар вай дида мешуд. Он унсурҳои драмавӣ нисбат ба таракқиёти ояндаи зиндагӣ торафт мураккаб шуда рафтани гирифтанд. Урфу одати тӯӣ, сурудҳои тӯӣ ва умуман таронаҳои маъракавӣ то имрӯз унсурҳои синкритизмро нигоҳ доштаанд. Расмияти календарӣ ва тӯӣ-маъракавӣ, ки дар вай ҳаракат қариб тамоман ба таври драмавӣ мегузарад, инро ҳоло ҳам тасдиқ мекунад.

Дар асрҳои гузашта ҳатто дар сарони подшоҳӣ оварда ва нигоҳ дошта шудани «масҳарабозҳо» ҳам мавҷудияти қадимии драмаи халқиро нишон медиҳад.

Махсусан аз асри XIX сар карда драмаи халқӣ мураккаб ва пурратар шуд. Ин, албатта, ба муносибатҳои мураккаби давра, авҷ гирифтани муборизаи синфӣ вобаста буд. Вале дар фолклори тоҷик бо ин ҳама асарҳои махсусе, ки бо номи ҷудогона дар сахнаҳои гуногун баромад карда бошанд, нестанд «Ҳар кию ҳар чӣ» гуфтагӣ барин, ҳар иҷрокунанда, ки вай гӯё

«артисти халқӣ» буд, мувофиқи дониш, иктидор ва қобилияти эҷодии худ як намоиш тартиб меод; аксар материалҳои тайёри фолклориро ғоида мебарданд. Ғоҳ ин аз тарафи як гурӯҳ одамон коллективона иҷро карда мешуд. Мавридҳои иҷрокунӣ – «саҳнаи театри» бештар мавриди тӯй, гаштак, зиёфатҳои калон, маърака ва маросимҳои гуногуни календарӣ (идҳо, сайрҳои солони: лола, гули бихӣ, Наврӯз) ва монанди инҳо буд. Спектакл ва репертуари беном тамоман бо характери реалистӣ, комикӣ, иҷтимоӣ, тақлидӣ иҷро карда мешуд. Масалан, як намуна, ки ҳанӯз соли 1920 дар Ҷузӣ ном кишлоки райони Шаҳринав иҷро карда шуда буд, ин аст:

Ду рафик ғавқулодда аз роҳ як ҳамён пул ёфтаанд, ки дар вай 16 тангаи бухорӣ ҳаст. Аввал дар бораи он ҷанҷол мекунад, ки ҳамёно пеш аз ҳама кӣ дидааст ва кӣ аз зимн бардоштааст, ҳамён бояд ҳаққи вай бошад. Баъд аз қадре муросо кардан баробар тақсим карда наметавонанду занозанӣ мекунад, зеро ки ҳар яке аз онҳо зиёдтар меҳада. Охир маслиҳат мекунад, ки ба назди қозии «одил» раванд, ки тақсим карда диҳад. Қозӣ як танга ба яқаш, як танга ба худ, як танга ба дигараш, боз як танга ба худ тақсим мекунад. Ҳамин тариқа, музди тақсими қозии «одил» 8 танга шуда, ҳар кадоми даъвогарҳо 4 тангагӣ гирифта мераванд.

Аксар ҳаракати драматӣ характери сиёсӣ-танкидиро мегирифт. Ингуна намоишҳо на танҳо дар байни ҳуди халқ, балки дар байни намоёндогони синфи ҳоким ҳам гузаронида мешуданд. Ҷунончи, як намоише ки дар амлоқдорхонаи Қаратоғ соли 1920 нишон дода шуда будааст, ин аст:

Қасе хирмани гандум мебардорад. Дар ин вақт қозӣ, муфти, имом, суфӣ, дорғачӣ ва оқсаққол ҳозир мешаванд. Дехқон аввал «ҳаққи» ҳамаи инҳоро медиҳад, «ҳаққи» давлатро ҳам ҷудо мекунад, аммо навбат, ки

ба оксаққол расид, гандум тамом мешавад. Баъд аз шунидани ҳақорат ва шаллоқи бисёре, деҳқон 2-3 гарбел аз хирмани ҳамсоя қарз гирифта медиҳад.

Аксарияти репертуарҳои халқӣ ҳамингуна мазмун ва характери зиддифеодалӣ доштанд. Инҳо темаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, комикӣ-сатирикӣ буданд.

Дар айни замон лӯхтакбоз – зочабозҳо ҳам пайдо шуданд, ки ба ғайр аз бозии лӯхтак, музика ҳам менавохтанд. Онҳо бо номи «масхарабоз» ё ки «сурнайчиҳо» машҳур шуда буданд. Аммо баъд ифодаи «масхарабоз» барои ҳамингуна комикҳо хос шуда, барои тӯдаи мутахассисон калимаи «сурнайчӣ» хос шуда монд. Ҳаракати драмавӣ ба воситаи лӯхтакҳо иҷро карда мешуд. Масалан, гап аз номи Бибиониша ва Полвонкачал мерафт. Ин гурӯҳ оҳиста-оҳиста, ғайр аз тӯй ва маърақаҳои дигар, дар шаҳру кишлоқ гардишҳои алоҳида ҳам мекарданд.

Ҳамин тариқа, комизми диалог бо приём ва ифодаҳои оддӣ вобаста шуда, характери синфӣ-иҷтимоиро мегирифт.

Дар замони мо дар СССР театри зоча ва кори сохтмони маданӣ, махсусан бо мақсади тарбияи бадеии кӯдакон хеле хуб ба роҳ монда шудааст. Театр дар СССР барои тарбияи коммунистии оммаҳои меҳнаткаши калонсол он низ роли калон мебозад. Мундариҷаи репертуарҳои театри имрӯза бо «театр» ё драмаи анъанавии халқӣ қариб умумият надорад. Театрҳои бачагонаи мо план, тематика, тартиб ва техникаи муайяни кори худро дороанд.

Сталинобод, 1942-1951.

АДАБИЁТ

1. К. Маркс – Оид ба танкиди иқтисодиёти сиёсӣ, 1939.
2. Ф. Энгелс – Китоби халкии немис. Маркс Энгелс чилди II.
3. В. И. Ленин – нутқ дар съезди III комсомол.
4. И. В. Сталин – Марксизм ва масъалаҳои милли-мус-тамликавӣ.
5. И. Сталин – Марксизм ва масъалаҳои забоншиносӣ, 1951.
6. П. Лафарг – Очеркҳои оид ба таърихи маданият, 1925; Аҳамияти таърихи сурудҳои тӯӣ. Хотираҳо дар бораи Маркс (брошюра).
7. М. Горкий – Адабиёти советӣ (брошюра), 1934, маъруза дар съезди I умумииттифокии нависандагон.
8. М. Горкий – Дар бораи адабиёт (мачмуаи мақолаҳо).
9. Б. Ғафуров – Таърихи мухтасари халқи тоҷик, ҷ. 1, 1947.
10. М. Соколов – Фолклори рус (китоби дарсӣ).
11. Болдирев – Намунаи фолклори тоҷик, 1938.
12. М. Турсунзода – Намунаи фолклори тоҷик, 1940.
13. А. Мирзоев – Зарбулмасалҳои тоҷикӣ, 1940.
14. Бузургзода ва Ҷалилов – Инъикоси шӯриши Восеъ дар фолклор, 1940.
15. Б. Ниёзмухаммадов – Афсонаҳои тоҷикӣ, 1945.
16. Коллектив – Намунаҳои адабиёти тоҷик, 1940.
17. А. Кримский – Таърихи адабиёти форс, чилди 1, 1914.
18. Древние авторы о Средней Азии, 1940.
19. Б. Бартольд – Оид ба таърихи эпоси форсӣ.
20. А. Дехотӣ – Латифаҳо.
21. Х. Мирзозода – Адабиёти ватан (синфи V).
22. Ш. Ҳусейнзода – Адабиёти ватан (синфи VII).
23. Н. Маъсумӣ – Шӯриши Восеъ ва сурудҳои таърихӣ, «Шарки Сурх», 1950, № 11.
24. Бобоюнус – Муҳаббати халқ, 1951.
25. Ш. Ҳусейнзода ва Махвашов – Адабиёти тоҷик (синфи VIII), 1950.
26. Ю. Налский – «Сурудҳои Бобоюнус», с. 1950.
27. В. Асрорӣ – Намунаи байтҳои халкии замони советии во-ҳаи Зарафшон. Жур. «Шарки сурх» № 4 с. 1952.

М У Н Д А Р И Ч А

I. Масъалаҳои умумии эҷодиёти даҳанакии халқ	4
a. Сарсухан.....	4
b. Таълимоти марксизм-ленинизм дар бораи эҷодиёти даҳанакии халқ	6
c. Муносибати санъат ва баъзе соҳаҳои фан бо фолклор	15
d. Оид ба масъалаи пайдоиши адабиёти даҳанакӣ ва таракқиёти ӯ	16
e. Эҷодиёти даҳонӣ ва хусусиятҳои махсуси он	21
f. Таъсири фолклор ва адабиёти китобатӣ ба хамдигар	33
 II. Масъалаҳои оид ба таърихи фолклоршиносӣ ва дараҷаи омӯхта шудани фолклори тоҷик	39
1. Фолклоршиносии советӣ.....	42
 III. Фолклори маросимии тоҷик	45
1. Фолклори маросимӣ ва календарӣ	45
2. Фолклори маросимии тӯй	57
3. Фолклори маросимии мотам	65
4. Назми сарбозӣ	71
 IV. Жанрҳои асосии фолклори тоҷик	80
1. Достонҳо	80
2. Афсонаҳо	88
3. Латифаҳо	96
4. Рубоӣ	100
5. Сурудҳо ва таронаҳо	112
a) Сурудҳои таърихӣ	112
b) Таронаҳо	118
в) Бадеҳаҳо	123
г) Ғазалҳо	126
6. Зарбулмасал ва мақолҳо	135
7. Чистонҳо	146
8. Драмаи халқӣ	155
9. Адабиёт	158

Н. Масуми

**КОСПЕКТИВНЫЙ КУРС
ПО ТАДЖИКСКОМУ ФОЛЬКЛОРУ**

Част 1, Издание второе

Для заочников педагогических институтов

(на таджикском языке).

На правах рукописи.

Ба чоп 13.05.2005 имзо шуд. Андозаи 70x100^{1/2}.
Когази офсет. Хуруфи адабӣ. Чопи офсет. Чузъи
чопии шартӣ 10,0. Адади нашр 300 нусха.